

В. А. КАРИМОВ, А. ШОМАХМУДОВ

**ХАЛҚ ТАБОБАТИ
ВА ЗАМОНАВИЙ ИЛМИ
ТИБДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН
ШИФОБАҲШ ЎСИМЛИКЛАР**

Тошкент

Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси

Тақризчи — тиббиёт фанлари доктори, профессор *Анвар Курмуков*

- Каримов В. А., Шамаҳмудов А.**
 К 25 Халқ табobati ва замонавий илми тибда қўл-
 ланиладиган шифобахш ўсимликлар.—Т.: Ибн Си-
 но номидаги нашр.-матбаа бирлашмаси, 1993.—
 320 б.

Китобда Ўрта Осиёда ўсадиган шифобахш ўсимликларнинг халқ табobatiда ва замонавий медицинада қўлланиши баён этилади. Ўсимликларнинг таркиби, қандай дардларга даво бўлиши, ишлатиладиган қисмлари келтирилган. Бундан ташқари, шифобахш ўсимликларни тайёрлаш муддатлари, улардан дори тайёрлаш усуллари ва касалликларда қўллан йўллари кўрсатилган.

Китоб фармацевтларга, гиёҳлар билан даволочиларга, шифобахш ўсимликларни терувчиларга ва кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

1. Автордош.

Каримов В. А., Шамаҳмудов А. Лекарственные растения в народной и современной медицине.

ББК 52.81

3704020000 — 027
 К М 354(04) 94 56—92

© В. Каримов, А. Шамаҳмудов,
 1993.

ISBN 5-638-00600-1

МУҚАДДИМА

Инсон бутун умри бўйи табиат эҳсонларидан баҳра олиб яшайди, унинг ҳаёти наботот ва ҳайвонот оламига маҳкам боғлангандир. Ўзининг ризқ-рўзини, емак-ичмагини у, шу оламдан олади. Бирор касалликка чалинганида ҳам, яна шу оламдан шифо излаб, ундан дори-дармон топади. Кўпгина ўсимликларнинг турли касалликларга даво бўлиши одамларга жуда қадим замонлардан бери маълум. Милоддан олдинги олти мингинчи йилларда яратилган энг қадимги ёзув намуналарида ҳам, ўсимликларнинг шифобахш хоссалари тўғрисида баъзи маълумотлар бор.

Ҳар хил касалликларга қарши ишлатиб келинган дори-дармонларнинг турлари неча-неча асрлар давомида асосан ўсимликлар дунёси ҳисобига бойиб, кўпайиб борди. Халқ орасидан етишиб чиққан ҳакимлар қайси касалликлар вақтида қандай ўсимликлар шифо бўлишини, уларни қандай ишлатиш кераклигини яхши билишар ва булардан моҳирлик билан фойдаланишар эди. Шунга қарамасдан, қимматли бўлиб ҳисобланган баъзи табиий дорилар бундан атиги бир неча ўн йиллар илгари соф ҳолда ажратиб олинди, холос. Аммо ҳали ўрганилмаган, шифобахш хоссалари илмий асосда текшириб кўрилмаган ўсимликлар кўп. Агар олиму шифокорлар диёримиздаги ҳали ўрганилмаган ўсимликларнинг хосиятию, куч-қуввати ва таъсирини такрор-такрор синаб, обдон тажрибадан ўтказиб кўришса, олис ўлкалардан олиб келинадиган, қиммат бўлишига қарамасдан, баъзида умуман наф бермай ҳам қўядиган дориларга муҳтожлик ўртадан кўтарилиши мумкин. Чунки кўпгина ўсимлик моддалари инсон вужудидаги унсурларга табиатан жуда яқин туради ва ортқича захарли таъсир кўрсатмасдан, балки тирик ҳужайраларга бемалол сингиб, осонлик билан жо бўлади.

Иккинчи томондан, ўсимликлардан тайёрланадиган дамлама, қайнатма, экстракт ва бошқалар кўринишидаги турли дорилар кимёвий синтез йўли билан олина-

диган сунъий препаратлардан анча афзал бўлиб, организмга бирмунча майин таъсир кўрсатади. Улар ўз таркиби жиҳатидан мураккаб бўлиб, талайгина моддалардан ташкил топганлигидан, таъсири ҳам ҳар томонлама ва бекаму кўст бўлади. Хуллас, она табиат қўйнида пинҳон ётган имкониятлар ҳали жуда кўп. Уларни очиш, ўрганиш ва эҳтиётлик билан, авайлаб, тежаб-тергаб ишлатиш ҳозирги кунда кўндаланг бўлиб турган кўпгина муаммоларни, жумладан, дори-дармонлар танқислиги муаммоларини ҳам ҳал этиш учун йўл топиб беради.

Қўлингиздаги китобда Ўрта Осиёда ўсадиган яқин етти минг тур-хилдаги ўсимликлар орасидан қадимги ҳақимлар ишлатиб келган, замонавий табобатда ҳам қўлланилаётган айрим ўсимликларнинг шифобахш таъсири, қандай касалликларда қай тариқа ишлатилиши тўғрисида шу ўсимликларнинг алифбо тартибидаги номи билан керакли маълумотлар қисқача қилиб келтирилган. Бундан кўзда тутилган биринчи мақсад шуки, зарур дориларни дорихоналардан топиш мушкул бўлиб турган ҳозирги кунларда нажот талаб кишилар табиат эҳсонларидан имкон доирасида баҳраманд бўлсалар-у, дардларига шифо топиб кетсалар, шояд. Иккинчи ва асосий мақсад ўлкамизнинг ранго-ранг ва ғоят бой ўсимликлари дунёсининг ўзига хос ноёб хосиятларини сиз азиз китобхонларга андек бўлса-да, таништириш, таништирганда ҳам уларни халқ табobati билан замонавий табобат амалиёти нуқтан назаридан бир-бирига чоғиштириб таништириш ва шу тариқа доривор ўсимликларни асраб-авайлашга даъват этишдир. Афсуски, китобимиз ҳажмининг чекланганлиги ўқувчиларни қизиқтириши мумкин бўлган яна бир қанча масалалар тўғрисида тўхталиб ўтиш учун имкон бермади, бунинг устига ушбу китоб мазкур мавзуга бағишланган асарларнинг дастлабкиларидан бири ва бизнинг илк тажрибамиз бўлганлигидан, унда анчагина камчиликлар бўлиши тамомила табиий. Шу камчилик ва етишмовчиликлар юзасидан билдирилган ҳамма мулоҳаза ва таклифлар учун муаллифлар астойдил миннатдорчилик изҳор қиладилар.

Муаллифлар

АЖГОН, ЗИРАИ ҚАРМОНИ

(Ажгон, тмин)

Ботаник таърифи. Бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи дуксимон шаклдаги ўқ илдиз пояси тик ёки сал ётиқ ўсади бўйи 60—100 см бўлиб пастки томонидан шохлайди. Барглари навбатма-навбат жойлашган, қинли, патсимон кесилган гуллари майда, 6—8 шуълали мураккаб соябонларга тўпланган, диаметри 3—5 см, узун-узун гулбандлари бор. Мевалари кул ранг, яшил, баъзан тўқ жигаранг рангда бўлиб, қиррали икки уруғли.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ҳиндистонда қадимдан экиб келинади, Филипин, Шимоли ва Шарқий Африкада, Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Қозоғистонда ҳам экилади. Ажгон сентябрь ойида, яъни ўсимликда эфир мойи ва тимоль кўп миқдорда тўпланадиган пайтда йиғиб олинади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Ажгон меваларида 2,5—10% эфир мойи, 15—30% ёғ ва 15% атрофида оқсиллар бор. Ажгон мойидан кимёвий йўл билан 35—40% атрофида тимоль, 30—40% атрофида парацитамољ ажратиб олинади. Эфир мойи ўткир мазали ва кучли тимоль корвакрољ ҳиди келиб турадиган рангсиз ёки жигаранг тусли суюқликдир.

Таъсири ва ишлатилиши. Шарқ халқ табобатида ажгон истисқо, гастритларга даво қилиш учун ва гижжа ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади. Ибн Сино ажгон меваларининг шаробдаги дамламасидан сийдик ҳайдайдиган дори тариқасида, буйрак тошларини чиқариб ташлаш учун, шунингдек бронхит, пневмония касалликларидаги иситма пайтида, илон, чаён чақишига қарши фойдаланган.

Замонавий табобатда бу ўсимликдаги эфир мойининг асосий таркибий қисми тимоль эканлиги аниқланган. Унинг таркибида 40—60% тимоль бўлади, тимоль табо-

батда оғриқ қолдирадиган, томоқ, ҳалқум шиллиқ пардаларини дезинфекция қиладиган модда тариқасида кўп ишлатилади. Унинг маҳаллий оғриқсизлантирувчи таъсиридан стоматологияда дентинни оғриқсизлантириш учун фойдаланилади. Бундан ташқари, тимоль анкиластома ва қилбош гижжаларни туширадиган дори бўлиб ҳисобланади.

Тошкент Фармацевтика олийгоҳида ажгон меваларидан пектусинга ўхшаб кетадиган тинктура, суюқ экстракт олинган. Булар клиникада синовлардан ўтиб, йўталга қарши, гижжа ҳайдайдиган, антисептик восита тариқасида ишлатиш учун тавсия этилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бир ош қошиқ миқдоридagi майдаланган ажгон устига қайнаб турган 200 мл сув қуйилиб, 1 соат давомида турғизиб қўйиладидан, сузиб олиниб, овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{4}$ стакандан ичилади.

2. 100 г ажгон мевалари устига 500 мл ароқ қуйилиб, 7 кун давомида турғизилиб қўйиладан ва 30 томчидан кунига 2 маҳал ичилади. -1

САССИҚ ДАРАХТ

(Айланд высочайший)

Ботаник таърифи. Бўйи 30 м гача ўсадиган дарахт. Танаси текис, адил бўлиб ўсади. Барглари мураккаб, тоқ гатсимон, 15—20 та баргчалардан ташкил топган, тухумсимон, наштарсимон шаклда, асоси сал ўйилган. Меваси — ўртасида битта уруғи бўладиган қизғиш-сарик рангли учар мева. Май — июлда гуллайти, август—ноябрда мева қилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё жумҳуриятларида манзарали дарахт тариқасида кўп жойларда ўстирилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, барглари, пўстлоғи ва илдизлари, мевалари тўла етилганидан кейин йиғилади.

Кимёвий таркиби. Пўстлоғида айлантин деган модда, лактон синарубин, оксикумарин гликозиди, сапонинлар, стериллар, бироз миқдор алколоидлар ва 12% гача ошловчи моддалар; баргларида флавоноидлар (кверцетин, изокверцетин) ва эфир мойи юқлари, гулларида марварид гул ҳидли эфир мойи, уруғларида ёғли мой ва квасин деган аччиқ модда бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу дарах баргларида ёмон жароҳатда, пўстлоғи ва баргларида ичбуруғда, меваларидан бавосил, ангина ва ҳайз цикли айнаганида фойдаланилади. Бундан ташқари, айланд пўстлоғи ва илдизлари бактерияларга қарши кучли таъсир кўрсатади, пўстлоғи ва барглари эса гижжаларни ҳайдаш хусусиятига эга.

Замонавий табобатда айланд мевалари ангинога даво қилиш учун ишлатиладиган ангинал препарат таркибига кирилади. Гуллари қонни, юз терисини тозалашда ва ҳуснбузарларга даво қилиш учун ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ мевалари устига яхши қайнаб турган 200 мл сув қўйилиб дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиниб, овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 2 ош қошиқ миқдоридagi майдаланган барглари-нинг устига 200 мл қайноқ сув қўйилиб, дамлаб қўйилади-да сузиб олиниб, гижжа ҳайдайдиган дори тариқасида 0,5 стаканда ичилади. Сўнгра туз сурги буюрилади.

3. 100 г миқдоридagi айланд меваларини 500 мл миқдоридagi араққа солиб, 15 кун турғизиб қўйилади. Ангинада томоқни чайиш учун $\frac{1}{4}$ стакан қайнаган сув устига 40 томчидан томизиб ишлатилади.

4. 200 г мевалари ва 500 г шохлари терак барглари билан биргаликда бир минут давомида қайнатилади, 2 соат дамлаб қўйилади ва ванна қилиш учун 100 л сувга қўшилади (ревматизмда).

АЛОМАТ ЧОЙ

(Репейничек азиатский)

Ботаник таърифи. Бўйи 130 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тўғри ўсади, шохланмайди ёки тукли шохлар чиқаради. Барглари патсимон қирқилган, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари сариқ, 5 қисмдан иборат бўлиб, шингиллар ҳосил қилади. Мевалари — ёнғоқсимон уруғли қуруқ мева.

Май — июнда гуллайди, июль — августда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёда ўсади, Фарбий Сибирь, Қавказда ҳам учрайди. Аксари тоғ олдидаги далалар, боғларда, ёнғоқзорлар, яйловлар, экинзорларда ва йўл ёқаларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллаб турган даврида

Йиғиб олинган ўти, шунингдек куз ёки эрта баҳорда кавлаб олинган илдизпояси ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисми-дан 1,5 фоизгача флавоноидлар (рутин, гиперозид), 11 фоизгача қанд моддалари, 0,1 фоиз атрофида эфир мойлари, талайгина витамин С, урсолат кислота, ошловчи моддалар, сапонинлар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликнинг ер остки қисмлари ва қуруқ ўтидан тайёрланган қайнатмалар меъда-ичак касалликлари, ревматизм, ичак касалликлари, иситма, истисқо маҳалида бурушти-рувчи ва сийдик ҳайдовчи восита тариқасида, шунинг-дек оғизни чайиш учун (стоматит, гингивитда) ишлати-лади. Гулларидан тайёрланган қайнатмани бавосилда, баданга тошма тошганда буюрилади, қон тўхтатиш учун ишлатилади.

Бу ўтдан тайёрланган қайнатмаларни Хитой халқ табобатида жигар, ўт пуфағи касалликлари, афтоз сто-матит давосига буюрилади.

Замонавий табобатда бу ўсимлик қайнатмаси ва суяқ экстрактининг қон тўхтатувчи ва сийдик ҳайдовчи таъсири борлиги исботланган. Бундан ташқари, аломат чой гижжаларга қарши таъсир ҳам кўрсатади ва бача-дон мускуллари қисқаришини кучайтиради. Гулларидан тайёрланган қайнатма бавосилда буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бу ўсимликнинг майда тўғралган ўти, гуллари ёки ер остки қисмлари-дан 1 чой қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қу-йилади-да, сал қайнатиб, кейин дамлаб қўйилади. Об-дон дам еганидан кейин сузиб олиниб, овқатдан 15 ми-нут илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Ларингит, стоматит, гингивит касалликларида шу дамламани оғиз ва томоқни чайиш учун ҳам ишлатиш мумкин.

АНЖАБОР, ЕРҚУНОҚ

(Горец красивый)

Ботаник таърифи. Анжабор кўп йиллик ўтсимон ўсимликдир. Илдизпояси калта йўғон, тўқ қўнғир ранг-да, буралиб ўсади. Поялари тик, силлиқ, ялтироқ, бўйи 65 см гача боради. Барг. ри чўзиқ тухумсимон, қалин лукли бўлганлигидан кулрангроқ бўлиб, кўзга ташлана-ди, пастки барглари калта бандли, усткилари поясига тақалиб туради. Оч пушти рангли бўладиган гуллари

бошоқсимон тўп гул ҳосил қилади. Меваси уч қиррали, деярли қора рангда бўладиган ялтироқ ёнғоқча.

Июнь — июлда гуллаб мева тугади.

Географик тарқалиши. Анжабор Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон жумҳуриятларининг кўпгина жойларидаги тошлоқ, ўтлоқларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизпояси.

Кимёвий таркиби. Анжабор ўтининг ер остки органларида 12,7—12,1% ошловчи моддалар, 28,4—32,2% экстрактив моддалар ва оксиметилантрохинонлар юқи бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўтдан тайёрланган гален препаратлари сийдик ва ўт-тош касаллигида, энтеритлар, колитлар, стоматитлар, фурункулезларда, шунингдек турли ички органлардан қон кетаётган пайтда қўлланилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан спиртда тайёрланган экстрактнинг бир қанча турдаги бактерияларга жумладан, сил таёқчасига қарши сезиларли таъсир кўрсатиши аниқланган.

Анжабор ўтидан тайёрланган дамлама ва суюқ экстракт илмий табобатда буриштирувчи ва қон оқшини тўхтатувчи восита тариқасида ишлатилади. Улардан турли гастритлар меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллиги, стоматит, гингивитларга даво қилиш учун фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Анжабор ўтининг майда тўғралган илдизпояларидан бир ош қошиқ миқдорда олиб, устига 1 л сув қуйилади-да, 20 минут қайнатилади, батамом совигунча дамлаб қўйилиб, кейин сузиб олинади. Сийдик-тош ва ўт-тош касалликларида ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш буюрилади.

2. Сирланган идишга 5 г миқдордаги янчилган анжабор илдизпоясини бир чой қошиқ зиғир уруғига аралаштириб солинади, устига 1 стакан сув қуйилади ва бшқа идишдаги қайнаб турган сув устида 15 минут қайнатилади, бир соат давомида дамлаб қўйиб кейин сузиб олинади. Қон кетаётганда ҳар икки соатда бир қошиқдан ичиб туришга буюрилади.

3. Анжабор ўтининг майда қирқилган илдизпоясидан 15 г миқдорига олиниб, устига 0,5 л сув қуйилади-да, 1 соат қайнатилади. Кейин сузиб олиб чипқонларга, яралар ва кўпдан бери битмай келаётган жароҳатларга даво қилиш учун суртилади.

АНЖИР

(Инжир обыкновенный)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик дарахтсимон бута. Шохлари оч кулранг тусда; ёш шохлари тук билан қопланган. Барглари пишиқ, навбатма-навбат, гоҳо қарама-қарши жойлашган, тук билан қопланган барг бандлари бор, барг бандларининг узунлиги 8 см гача боради. Барг япроғи узунлиги 8—20 см га, эни 6—15 см га боради, тухумсимон ёки думалоқроқ шаклда. Гуллари — бир жинсли. Оталик ва оналик гуллари юқори томонида тешиги бўладиган тўпгулининг ноксимон ўқи ичида жойлашган. Меваси майда-майда ёнғоқча, бу ёнғоқчалар этдор ва сершира бўладиган тўпгул ўқи ичида сарғиш ёки қизғиш тўпмевалар ҳосил қилиб, ғуж бўлиб туради.

Апрелда гуллайти, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Кавказ ортининг кўпгина районларида бир қанча навлари кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: етилган тўпмевалари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Анжир қанд моддалари (қоқиснида 78% гача қанд бўлади), турли витаминлар (В₁, В₂, С, Е, РР витаминлар) билан каротинга, органик кислоталар (оксалат, лимон, олма, сирка кислоталар)га, минерал тузларга бой. Меваларида оқсиллар, ўсимлик ферментлари — фицин, амилаза, протеаза ҳам бор. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмларида фуурокумаринлар — псорален ва бергантен, гликозидлар бўлади. Уруғларида 29,4 фоиз мой бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Туркменистон халқ табиотида қуритилган анжир барглари ва илдизидан тайёрланган қайнатма меъда-ичак йўлининг иши бузилган маҳалларда ва камқонликда буюрилади, янги мевалари эса жароҳатларни битирадиган восита тариқасида ишлатилади. Меваларининг қайнатмаси цистит ва нефритга даво бўлади. Анжир мевалари одамнинг мудом ичи қотиб юрадиган маҳалларда сийдик ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган восита тариқасида ҳам буюрилади; юқори нафас йўллариининг ўткир яллиғланиш касалликларида меваларини сутда қайнатиб ейиш тавсия этилади.

Барглари, ёш шохлари ва етилмаган меваларининг сутсимон ширасидан яралар, жароҳатларга даво қилиш,

буйраклардан майда тош ва қумларни, бадандаги сугал ва хуснбузарларни йўқотиш учун фойдаланилади. Ангина ва юқори нафас йўллариининг яллиғланиш касалликларида анжир мураббоси чой билан ичилади.

Қадимги ҳақимларнинг фикрига қараганда, анжир одам дармонсизланиб юрадиган маҳалда, юраги ўйнаганида, кўкраги оғриганида, шунингдек, бронхиал астма ва йўтал маҳалида фойдалидир. Буйрак ва қовуқ ишини жойига келтириб, одамнинг рангини тиниқлаштиради.

Замонавий табобатда анжир юрак-томирлар системаси касалликлари, тромбозларда, камқонлик маҳалида ва енгилгина сурги сифатида қўлланилади. Анжир таркибида фицин деган фермент, талайгина миқдорда қанд моддалари ва калий бўлганлигидан, бу неъмат юрак-томирлар етишмовчилигига учраган касалларга жуда фойдалидир.

Анжир баргларида песга даво қилиш учун ишлатиладиган псоберан (фурален) деган препарат олинади, бу препарат аммифурин, бероксан ва псорелендан қолишмайди. Анжирнинг сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган, иссиқни туширадиган хоссалари борлиги кўпларга маълум.

Қандли диабет билан оғриган касалларга ва ўткир меъда-ичак касалликлари вақтида анжир ейиш тўғри келмайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчилган анжир қоқисидан 1 ош қошиқ миқдоридида олиб, устига қайнаб турган 400 мл сув қўйилади, 10 минут қайнатилиб, соувуганидан кейин сузиб олинади. Овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади. Бу қайнатма билан оғиз ва томоқни чайқаш ёки унга пахта, докани хўлаб, баданнинг касал жойига қўйиш мумкин.

2. 100 г миқдоридида анжир қоқиси устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, паст оловда 15 минут қайнатилади, 2—3 соат турғизиб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Шамоллашда $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади,

АНОР

(Гранат обыкновенный)

Ботаник таърифи. Анор бўйи 5 м гача борадиган бута, танаси қўнғирга мойил пўст билан қопланган. Шохлари кулранг ёки жигарранг-сарик тусда, силлиқ, ёш новдалари яшил-кулранг, калта, тиканаклари бўлач.

ди. Барглари — қарама-қарши жойлашган, баъзан бир-бирига тақалиб туради, қалин, ялтироқ, эллипсимон ёки узун наштарсимон, калта бандли. Гуллари — якка-якка, баъзан тўп гул ҳолида бўлади, калта гулбанди бор. Мевалари думалоқ шаклда бўлиб, буриштирадиган тахир мазали қалин пўст билан қопланган, меваларининг учида гул косасининг қизғиш ёки сарғиш рангли қолдиғи бўлади. Мевасининг ичи парда тўсиқлар билан 6 та дан то 12 тагача уяларга бўлинган, уяларида қирмизи — қизил сершира эт билан ўралган нордон — ширин мазали бир талай уруғлари бўлади.

Май — августда гуллайди, меваси сентябрь — октябрда пишади.

Географик тарқалиши. Анор Ўрта Осиё, Кавказ орти, Ўрта денгиз атрофлари, Кичик Осиё, Афғонистон ва Эронда ёввойи ҳолда ўсади. Ёввойи турларидан селекция йўли билан талайгина серҳосил ва ширин навлари етиштириб чиқарилган. Ўрта Осиё жумҳуриятлари, Кавказорти, Қримда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари, танаси, шохлари ва меваларининг пўсти, гуллари.

Кимёвий таркиби: Илдизлари, танаси ва шохларининг пўстида 0,25 фоизгача ҳар хил алколоидлар бор, шулардан пельтерин, изопельтерин ва кислота ажратиб олинган. Танасининг пўстлоғида 0,15 фоиз миқдорда, барглари эса 0,2 фоиз миқдорда бетулинат кислота; меваларининг пўсти ва баргларида урсолат ҳам топилган. Меваларининг пўстида 28 фоизгача ошловчи моддалар, витамин С, органик бирикмалар (кислоталар), ва қанд моддаси бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида анор пўсти, меваси ва гуллари кўпгина касалликларда, жумладан сариқлик, истисқо, гижжа, қўтир, лавша, ичак касалликларида, шунингдек иштаҳа пастлигида, бадан лат еб, суяклар синганида ва оғриқ қолдирувчи восита тариқасида қадимдан ишлатилади. Ичак касалликлари, қон туфлаш, қон кетишига даво қилиш учун Ибн Сино анор гулларида, меъда-ичак йўли, жигарнинг, талоқнинг яллиғланиш касалликларида фойдаланган, шунингдек жароҳатларни битирувчи, сийдик ҳайдовчи восита тариқасида буюрган. Асалга қориштирилган анор уруғлари ҳадеганда битавермайдиган яраларга қўйилади, тиш ва қулоқ оғриғига қарши ишлатилади.

Гиппократ ичбуруғ ва турли жароҳатларга даво қилиш учун анор меваларини буюрган. Анор шарбати ва қайнатиб, қуюқлаштирилган суви бош оғриғига даво,

бўлади. Ширин анор ични тозалайди, нордонни эса меъда касалликлари, иситмада фойда беради.

Замонавий табобатда анор пўстининг пелетерин ал-колоиди танин ҳамда сульфат кислота билан бириккан ҳолда — пеллетерин сульфати кўринишида, шунингдек анор пўстидан олинадиган экстракт тасмасимон гижжага қарши ишлатилади, анор меваси пўстидан тайёрланадиган препаратлар эса гастритлар, энтеритлар ва колитларда буриштирувчи восита тариқасида қўлланилади.

Баргларидан тайёрланадиган тинктура граммусбат бактерияларга қарши таъсир кўрсатади. Анор гулларининг дамламасидан Хитойда ичбуруғ, парадонтозга даво қилиш учун фойдаланилади, гулларини қуритиб, турли жароҳатларга сепилади. Ширин анор суви гастритлар, буйрак санчиқларида, нордон анор суви эса қандли диабетда буюрилади. Қуюқлаштирилган суви лавша, бавосил, конъюнктивитларда ишлатилади, иштаҳа очиш учун, шунингдек, жароҳатларни битирувчи, иссиқни туширувчи, чанқоқ босувчи восита тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари — 20 г қуруқ анор пўсти ёки 50 г анор меваси устига 200 мл сув қуйилиб, паст оловда 30 минут давомида қайнатилади, сузиб олиб, сувини колитлар ва энтероколитларда овқатдан олдин 2 ош қошиқдан кунига 2 маҳал ичилади.

А Р П А

(Ячмень обыкновенный)

Ботаник таърифи. Арпа бўйи 80 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, пояси — тўғри ўсадиган, туксиз похолпоя. Кўпгина мамлакатларда ғалла ўрнида экилади. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, чизиқсимон. Гуллари тўрт ёки олти қиррали мураккаб бошоқ (тўпгул) ҳосил қилади. Бошоқ ўзагининг ҳар бир поғонасида учтадан бошоқча бўлади, уларнинг фақат ўртадагиси ривожланиб, дон тугади. Арпа дони гул қобиқлари билан ўралган бўлади.

Географик тарқалиши. Озиқабоб ва ёрма олинадиган экин тариқасида кўп жойларда, ҳатто денгиз сатҳидан ҳисоблаганда 3 минг метргача бўлган тоғли ерларда ҳам экилади.

Ишлатиладиган органлари: дони, ундаң тайёрланадиган ёрмаси ва уни.

Кимёвий таркиби. Арпа донида 15 Ҷонзгача оқсил, 3,5 Ҷонзгача ёғлар, 75 Ҷонзгача углеводлар шунингдек гемицеллюлоза клетчатка, пектин моддалар бор. Арпа донидаги оқсил таркибига алиштириб бўлмайдиган, тўла қимматли кўпгина аминокислоталар ҳам киради. Арпа донида В гуруҳ витаминлари, витамин Е, каротин ва бошқалар, шунингдек турли кимёвий элементлар (макро- ва микроэлементлар) бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Арпа унидан тайёрланган қайнатма халқ табобатида ўраб оладиган, яллиғланишни қайтарадиган, умуман қувватга киргизадиган ва диабетга қарши восита тариқасида қўлланилади.

Ўткир меъда-ичак касалликлари билан оғриган беморларга арпа дони ёки йирик қилиб тортилган арпа унидан шилимшиқ қилиб тайёрланган қайнатмаларни истеъмол қилиш буюрилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, арпа организмни тозалайди, кўкрак оғриғига даво бўлади. У эмизикли аёллар сутини кўпайтириш учун арпага кашнич уруғларини қўшиб истеъмол қилишни тавсия этади. Арпа кепагини дамлаб ичилса, пешоб кўпаяди.

Замонавий табобатда арпадан парҳез таомлар учун масаллиқ тариқасида кенг Ҷойдаланилади. Арпа донидан ун, ёрма, пиво ва квас тайёрланади. Арпада одам танасига сингмайдиган клетчатка кўп бўлганлиги учун ортиқча эт қўйган кишилар овқатига арпани кўпроқ ишлатиш уларнинг озишига ёрдам беради. Арпада осон сингидиган витаминлар бўлганлиги учун арпадан тайёрланадиган парҳез таомлар йирингли тери касалликлари, псориаз, гуш касаллигида анча наф беради. Гастрит, меъда, ичакларнинг яра касаллиги, атеросклероз, гипертония, қандли диабет билан оғриган касалларга ҳам арпа уни, ёрмасидан тайёрланган таомлар буюрилади. Арпадан антибиотик хоссаларига эга бўлган гордемицин деган модда ажратиб олинган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1 чой қошиқ арпа ёрмасини 1 стакан қайнаган сувга солиб, обдон етилгунича қайнатилади, совутилиб, сузиб олинади. Бу қайнатмани ёғи олинмаган сутга қўшиб, эмизикли болалар овқатига ишлатилади. 1—2 ойлик болани овқатлантириш учун 1 қисм сутга 3 қисм арпа қайнатмаси қўшилади. Бола улғайган сайин сутга қўшиладиган арпа қайнатмаси миқдори камайтириб борилади. Бола 8—9 ойлик бўлгунича уни арпа қайнатмаси билан қўшимча овқатлантириб бориш мумкин.

2. Ундириб, янчилган арпа унидан 2 ош қошиқ олиб,

устига 1 л сув қўйилади-да, аралаштириб, 4 соат қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади ва таъмига қараб шакар, қўшиб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 4—6 маҳал ичилади.

3. $1\frac{1}{2}$ кг миқдоридagi ундирилган арпани докага ўраб, ваннага солинади-да, устига 2—3 л сув қўйилади, қориштириб ярим соат қўйиб қўйилади, кейин сув қўшилиб, ундан ванна тариқасида фойдаланилади. Болалар учун ванна тайёрлашга $\frac{1}{2}$ кг ундирилган арпа ишлатилади.

АРПАБОДИЁН

(*Анис обыкновенный*)

Ботаник таърифи. Эфир мойли бир йиллик ўтсимоғ ўсимлик. Устки ва ўртадаги барглари майда бўлақларга бўлинган: наабатма-навбат жойлашган қинли думалоқ буйраксимон ёки юраксимон. Гуллари майда оқ, гултожи тушиб кетадиган бешта гулбаргдан иборат, ўсимлик шохларининг учидан тўп гул кўринишида чиқади. Чангчиси бешта, уруғчиси икки устунчали, тугунчаси пастда. Мевалари жигаррангга мойил — кул-ранг, тухумсимон шаклда икки уруғли. Бу ўсимликнинг ўзига хос ҳиди бор, бўйи 25—60 см. Июль-июнь ойларида гуллайди, мевалари августда етилади.

Географик тарқалиши. Ватани — Кичик Осиё, МДХ Европа қисмининг Ўрта ва Жанубий минтақасида, Қирғизистонда экилади.

Ишлатиладиган органлар: мевалар. Уруғлари август ва сентябрда йиғилади.

Кимёвий таркиби. Арпабодиён меваларида ёғли мой (8 дан 24% гача) ва эфир мойи (1,2—3,2% гача баъзан 6% гача). Мавжуд эфир мойи таркибида анетол (85—90%), метил хавинол (10%), арпабодиён альдегид, кетони ва арпабодиён кислотаси бўлади. Эфир мойининг ўзига хос хушбўй ҳиди ва ширин мазаси бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида арпабодиёндан нафас органларининг яллиғланиш касалликларида (ўткир респиратор касалликлари, бронхит касаллиги, зотилжам, ўпка силида) балғам кўчирадиган восита тариқасида, астма хуружини енгиллаштирадиган дори сифатида ишлатилади. Бундан ташқари уни эмицикли аёллар сутини кўпайтириш, чанқоқни қолдириш учун, ел ҳайдайдиган, ўт ҳайдайдиган, сийдик ҳайдайдиган дори тариқасида тавсия этилади, шунингдек, ич

кетар пайтларида, ичакдан қон кетаётган маҳалларда, оғриқли ҳайз вақтида ҳам буюрилади.

Арпабодиёни тухум оқига аралаштириб, куйган жойларга даво қилиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда арпабодиён меваларидан тайёрланган дамлама ва арпабодиён мойини ларингитлар, трахеитлар, бронхоэктазлар, ўпка гангренаси ва кўкйўталда балғам кўчирувчи восита тариқасида буюрилади. Арпабодиён препаратлари гипоацид гастритлар, метеоризмда сурги модда тариқасида, шунингдек, сийдик ҳайдовчи дори сифатида ишлатилади. Балғам кўчирадиган микстураларга арпабодиён мойи қўшилади (новшадил — арпабодиён томчилари, кўкрак малҳами). Арпабодиён мевалари ични юшатадиган ва нафас йўллари касалликларида қўлланиладиган йиғма дорилар таркибига киради. Бундан ташқари улардан атир-упа, ликер-ароқ саноатида кенг фойдаланилади, рўзғорда эса зиравор тариқасида ишлатилади.

Арпабодиён меваларининг ҳазм йўли ишига яхши таъсир кўрсатиши, балғам кўчирадиган, иссиқни туширадиган, дезинфекциялайдиган хоссаларга эга эканлиги ҳайвонлар устидаги тажрибада аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари.

1. 5 г (1 чой қошиқ) арпабодиён мевасини сирланган идишга солиб, устига қайнаб турган 200 мл (1 стакан) иссиқ сув қуйилади, идиш қопқоғи бекитилади-да, уни бошқа идишда қайнаб турган сувда 15 минут иситилади, 45 минут давомида уй ҳароратида совитилиб қўйилади, сузиб олинади-да, дамлама ҳажми, қайнаган сув қўшилиб; 200 мл га етказилади. Балғам кўчирадиган ва сурги дори тариқасида овқатдан ярим соат илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майдаланган 1 ош қошиқ (10 г) арпабодиён мевасини термосга солиб, 0,5 г қайноқ сув қуйилади-да кечаси билан турғизиб қўйилади. Бу дамламани овқатдан 20 минут илгари илиқ ҳолда $\frac{1}{2}$ стакандан уч бўлиб ичилади.

АРСЛОНҚУЙРУҚ

(Пустырник туркестанский)

Ботаник таърифи. Тукли бўладиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси ёғочланган, илдизлари қалин. Поялари сершоҳ, тўғри ўсади, тўртқиррали, қизил-қоғиш-бинафша рангда бўлади, Барглари қарама-қарши

жойлашган, бандли, устки томони ям-яшил, пастки томони кулрангроқ, думалоқ ёки тухумсимон. Гуллари барг қўлтиқларидан чиқади. Меваси — тўқ жигарранг тусли тўртта понасимон ёнғоқчадан иборат.

Июнь — июлда гуллайди, июль — августда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиёнинг ўрта минтақадаги кўпгина жойларида аксари ёнбағирларда ўсади, баъзан бир қадар катта ўтзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллаб турган ўсимликнинг устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида ҳар хил алкалоидлар, эфир мойи, ошловчи моддалар, сапонинлар, қатронлар, аччиқ моддалар ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида арслонқуйруқ ўтидан тайёрланган дамлама неврозлар, невралгиялар, қуёнчиқ, ортиқча асабийлик маҳалида, гипертония касаллигининг дастлабки пайтларида, атеросклероз, юрак ўйноғи, юрак қисиши, миокардитлар, кардиосклероз вақтида тинчлантирувчи восита тариқасида, шунингдек қон тўхтатиш учун ишлатилади.

Бу ўсимликнинг гален препаратлари сил, камқонлик, рангпарлик касалликларида ҳам ишлатилган, умуман қувватга киргизадиган, яллиғланишга қарши ва терлатадиган восита тариқасида қўлланилган. Уруғларини кўксув касаллигида сийдик ҳайдайдиган восита сифатида буюрилган, уруғлари билан ўтини эса баъзи тери касалликлари давосига ҳам ишлатилган.

Замонавий табобатда арслонқуйруқдан тайёрланган гален препаратлар тинчлантирувчи хоссаларга эга бўлиб, марказий нерв системаси фаолиятини валериана тинктурасига қараганда 2—3 барабардан зиёд сусайтириши аниқланган. Арслонқуйруқ тинчлантирувчи таъсирдан ташқари, қон босимини туширадиган ва юракни қувватлайдиган таъсир ҳам кўрсатади, шунинг учун гипертония касаллиги, юрак неврозлари, кардиосклероз, миокардит, юрак пороклари ва бош мия контузияларида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1.4 ош қошиқ [(15 г) миқдориде арслонқуйруқ ўтини сирланган идишга солиб, устидан 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, идишнинг қопқоғини бекитиб, уни қайнаб турган сувга солинади ва тез-тез аралаштириб туриб, 15 минут қиздирилади, уй ҳароратида камида 45 минут совутиб қў-

Йилганидан кейин сузиб олиниб, дамлама ҳажми қайнаган сув билаң 200 мл га етказилади. Тинчлантирувчи дори тариқасида овқатдан 1 соат илгари 1/2 стакандан кунига 2 маҳал ичилади.

2. Янги арслонқуйруқ ўтининг сиқиб олинган сувини овқатдан ярим соат илгари 25—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

3. 2 ош қошиқ миқдоридаги ўт устига қайнаб турган 1 стакан сув солиб, уй ҳароратида совугунча дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб, 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

4. Янги сиқиб олинган арслонқуйруқ сувини 3 қисм ароққа аралаштириб, 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

5. Майда тўғралган арслонқуйруқ ўтидан 20 г миқдорида олиб, устига 100 мл ароқ қўйилади-да, аралаштириб, 7 кун қўйиб қўйилади, 30—40 томчидан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

6. Арслонқуйруқ ўтини кукун қилиб, 1 г дан кунига 3 маҳал ичилади.

АФСАНАК, ТЕРМОПСИС

(Термопсис ланцетный, пьяная трава)

Ботаник таърифи. Бу ўсимликнинг ҳамма турлари кўп йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, бўйи баъзан 40 см гача боради. Илдизпояси — узун, 3—5 мм йўғонликда, ингичка-ингичка илдизлар чиқаради. Асосий илдизининг узунлиги 2 м гача боради. Поялари кўп бўлиб, тўғри ўсади, сершоҳ, туклар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, узунчоқ — эллипссимон ёки тескари тухумсимон шаклда, устки томони деярли яланғоч, пастки томони ясси туклар билан қопланган, шунга кўра, очроқ рангда кўринади. Гуллари калта бандли, учки барг қўлтиқларидан чиқади. Мевалари — калта, бандли бўладиган уруғли мева. Уруғлари буйраксимон шаклда бўлиб, узунлиги 4 мм ча келади, ялтироқ, деярли қора рангда.

Июнь — июлда гуллайди, август — сентябрда мевалари етилади.

Афсанак заҳарли ўсимликдир.

Географик тарқалиши. Бу ўсимликнинг ҳар хил турлари ва кенжа турлари бўлиб, улар Сурхондарё вилояти, Чотқол ва Оҳангарон ҳавзаларида, шунингдек Қирғизистон, Жанубий Қозоғистонда, Сибирнинг дашт ва

Ўрмон-дашт мўнтақаларида, Бошқирдўстон ва бошқа жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимлик гулламасидан олдин йиғиб олинадиган ер устки қисмлари (ўти), шунингдек етук уруғлари, уруғларидан цитизин олинади.

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида турли алкалоидлар бор, шулардан термопсин, цитизин, пахикарпин, анагирин, аргентин ва бошқа алкалоидлар ажратиб олинган. Ўсимлик таркибида сапонинлар, шийимшиқ моддалар, эфир мойи юқлари, ошловчи, қатрон моддалар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўтнинг ҳар хил турларидан тайёрланадиган қайнатмалар халқ табобатида нафас системасининг яллиғланиш касалликларида балғам кўчирувчи восита сифатида, шунингдек тери касалликлари, бош оғриғи ва бош айланишига даво қилиш учун ишлатилади. Афсанак ўтидан тайёрланган қайнатмалар гижжа ҳайдаш хусусиятига ҳам эга.

Замонавий табобатда афсанак ўсимлигидан тайёрланган гален препаратлар, бу ўсимликда сапонинлар ва термопсин, пахикарпин ҳамда цитизин сингари алкалоидлар бўлганидан, нафас органларига ҳар томонлама таъсир кўрсатиши аниқланган. Бу ўтнинг дамлама ва қайнатмалари нафас марказини, гоҳо қусиш марказини ҳам кўзғатади. Бронхлардаги безлар ишини, киприкли эпителий фаоллигини кучайтириш, бронхлар силлиқ мускуллари тонусини ошириш йўли билан балғам кўчишини енгиллаштиради. Бундан ташқари, афсанак қон босимини оширади.

Афсанак ўтидан тайёрланадиган дамлама, шунингдек таблеткалар ҳолидаги қуруқ экстракт дорихоналарда сотилади.

АЧАМБИТИ, ЖАҒ-ЖАҒ

(Пастушья сумка обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бир йиллик ёки қишлаб қоладиган ўтсимон ўсимлик. Бўйи 60 см гача боради, дуксимон шаклли ингичка илдиз чиқаради. Поялари тик ўсади, баъзан анча шохлайди. Пояларидан чиқадиган барглари илдиз ёни баргларига қараганда майдароқ, навбатма-навбат жойлашган, узунчоқ-наштарсимон. Гуллари майда, кўримсиз, қийшиқ ҳолда юқори томон кўтарилиб борадиган узун-узун бандли, мева тугиш вақтида жуда узайиб кетадиган шингил ҳосил қилади,

Шингиллари пояларининг учида ва шохларида бўлади. Мевалари — тескари тухумсимон, учбурчакли шаклда бўладиган кўп уруғли мева.

Апрелдан бошлаб кузгача гуллайди, мевалари июлдан етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Бутун Урта Осиёда кенг тарқалган ўсимлик бўлиб, ташландиқ жойлар, далалар, экинзорлар, йўл четлари, турар жойлар атрофида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида гиссопин рамногликозиди, бурсат кислота, ошловчи моддалар, фумарат кислота, олма ва май кислоталари, холин, ацетилхолин, тирамин витамин С, В₁, инозит, каротинлар, сапонинлар, микроэлементлар ва бошқа моддалар бор. Уруғларида анчагина миқдорда (28 фоизгача) ёғ бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ачамбити ўти ўпка, бачадон, меъда-ичакдан қон кетганда, қон тўхтатувчи восита тариқасида, шунингдек бадан жароҳатланганда, иситма вақтида, ичкетар маҳалида кўп ишлатилади. Жигар, буйрак ва қовуқ касалликларида ҳамда моддалар алмашинуви бузилган маҳалларда қайнатмаси ёки барг ва пояларининг янги олинган суви (оддий сувга аралаштириб) буюрилади. Ҳиндистон табобатида ачамбити ўтидан қусишга қарши, буриштирадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, қонкетар, истисқо, ичкетар маҳалларида фойдаланилади. Ватанимиздаги табиблар бу ўтни бачадондан қон кетаётган пайтларда, меъда яраси ва раки, бачадон фибромиомаси ва бошқа ўсмаларда ҳамда бўйида бўлишдан сақлайдиган восита тариқасида буюришади.

Замонавий табобатда ачамбити ўтининг препаратлари сезиларли даражада қон тўхтатувчи таъсир кўрсатиши аниқланган. Улар бачадон силлиқ мускулларининг қисқарувчанлигини кучайтиради. Барглари анча кучли фитонцид хоссаларга эга, ичак ҳаракатларини кучайтиради, экстрактлари эса қон босимини пасайтиради.

Бу ўтнинг дамламаси ва суюқ экстракти аёллар касалликларида, бачадон атониясида ва қон тўхтатувчи восита тариқасида ишлатилади. Қайнатмаси ичбуруғ, безгак, ўпка сили, юрак, жигар касалликлари, шамоллаш касалликларида, ичкетар маҳалида ва бошқа касалликларда ишлатилади. Экстрактлари қон босимини пасайтиришдан ташқари, ичак ва бачадон ҳаракатларини кучайтириши, қон ивишини тезлаштириши тажриба,

ларда аниқланган. Спирт ва сувда тайёрланган тинктуралари бактерияларга қарши таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Ачамбити ўтининг эзиб олинган суви 50 томчидан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Янги қуритилган ўтдан 2—3 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 1 стакан қайнаб турган сув қуйилади-да, бир соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 3—4 ош қошиқ ўт устига совуқ ҳолдаги қайнаган сувдан 200 мл қуйиб, 8—10 соат дамлаб қўйилади, сузиб олиниб, 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

АЧЧИҚМИЯ, ТАЛХАҚ, ОҚ КАКРА

(Софора толстоплодная)

Ботаник таърифи. Илдиз системаси кучли бўлиб, бўйи — 60 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари кўп шохланиб, бир талай қўшимча илдизлар чиқаради. Поялари тагидан бошлаб шохланиб боради, сал ёғочланадиган бўлади. Барглари — тоқ патсимон навбатма-навбат жойлашган, бандли, барг япроқлари чўзинчоқ эллипс шаклда. Гули — капалак нусха, сарғиш аралаш оқ. Мевалари — сийрак туклар билан қопланган, очилмайдиган дуккаклар. Уруғлари эллипс шаклида бўлиб, икки томони қисилиб келган, деярли қора, диаметри 5—6 мм келади.

Май — июнда гуллайди, мевалари июль — августда етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Барча Урта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг жанубий вилоятларида тарқалган, далалар, ариқларнинг ёқалари, шаҳарлар ва аҳоли яшайдиган жойларнинг четларида, кўпинча қумли, соғ тупроқли тепаликларда, тоғ олди қирларида ўсади.

Ишлатиладиган органлар: ўти (ер устки қисмлари). Бу ўсимлик заҳарли ўсимликлар жумласига киради.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ўтида 3 фоизгача, уруғларида 4 фоизгача, илдизларида эса 3 фоизгача ҳар хил алкалоидлар бор. Шулар орасидан пахикарпин, софокарпин, софорамин, пахикарпиндин ва бошқа алкалоидлар ажратиб олинган. Уруғларида 5,5 фоизгача мойли ёғ бўлади. Бундан ташқари, бу ўсимликдан 12,6 фоизгача органик кислоталар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратларни оғриқ қолдирадиган, қон босимини туширадиган, овқат ҳазминни яхшилайдиган восита ўрнида ишлатилади, шунингдек гуш касаллиги давосига буюрилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан тайёрланадиган пахикарпин гидройодити таблеткалар ва ампулаларга солинган эритмалар кўрнинишида туғруқни тезлаштириш ва қон кетишини тўхтатиш учун, гуш, гипертония касалликларига даво қилиш учун ишлатилади. Пахикарпин вегетатив нервлар, буйрак усти безлари, буйрак копточалари, шунингдек скелет мускулларининг Н-холинореактив системаларини сусайтириб қўяди. Бу ўсимлик заҳарли бўлганидан унинг препаратларини врач буюрганидагидек ишлатиш керак.

БАНГИДЕВОНА

(Дурман обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи 150 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари — шохланиб борадиган ўқ илдиз. Пояси тик ўсади, устки ярми айрига ўхшаб шохланиб бораверади. Барглари навбатма-навбат жойлашган тухумсимон шаклда, учки барглари ўткирлашиб келган, пасткилари узун бандли, четлари тишли. Гуллари якка-якка бўлиб, барг қўлтиқлари ва поясининг шохлаган жойларидан чиқади, банди калта бўлади. Меваси тўрт тавақа бўлиб очиладиган, тухумсимон кўсакча, бир талай қаттиқ тиканлар билан қопланган. Уруғлари қора, хира рангда, буйраксимон, икки ёни қисилган, кўп бўлади.

Май-октябрь ойларида гуллайди, июнь — ноябрда мева тугади. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли.

Географик тарқалиши. Бангидевона ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятлари, Жанубий Қозоғистон, Кавказда тарқалган, тураржойлар яқинида, ахлатхоналар, йўллар четларида, сой ва ариқларнинг бўйларида, боғларда бегона ўт тариқасида ўсади. Краснодар ўлкаси, Қрим ва Молдавияда экилади.

Ишлатиладиган органлари. Барглари ва ғўра ҳолдаги мевалари. Барглари ўсимликнинг гулга кирган вақтидан бошлаб терилади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма органларида: баргларида 0,37% гача, пояларида 0,24%, илдизларида 0,27%, гулларида 1,9% ва уруғларида 0,22%!

алкалоидлар бор. Асосий алкалоидлари гиосциамин, атропин, скополаминдир. Скополамин алкалоиди ғўра ҳолдаги меваларидан олинади. Баргларида 0,041% эфир мойи, 0,1% гача каротин, 1,7% ошловчи моддалар топилган. Уруғларида 25% гача қуриб қолмайдиган мой бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бангидевона неврозлар психозлар ва невралгияларда, ревматизм касалликларида оғриқни қолдирадиган, ухлатадиган, тинчлантирадиган восита тариқасида қадимдан ишлатилиб келинади. Уруғларидан олинандиган мойини бавосил тугунларига суртилади, барглари эса кўз оғриганида кўзга қўйилади. Ибн Сино бангидевона ўтининг қайнатма ва дамламасини кўз касалликларида ва йўталга қарши дори ўрнида ишлатган.

Замонавий табобатда ўсимликнинг меваларида бўладиган скополамин алкалоиди кимёвий тузилиши жиҳатидан атропинга яқин туриши аниқланган. Скополамин марказий нерв системасига тинчлантирувчи таъсир ўтказиши. Бирмунча каттароқ дозаларда одамни ухлатиб қўяди. Скополаминнинг тортиқиш — талвасага тушишига қарши таъсир кўрсатиши ва наркотик моддалар таъсирини кучайтириши аниқланган. Худди атропин сингари, скополамин меъда-ичак йўлининг мотор-секретор функциясини, тер, сўлак безлари, бронхиал безлар ишини сусайтиради, юрак қисқаришлари маромини тезлаштиради. Шунинг учун ҳам бу ўсимликдан меъда-ичак йўллари, ўт пуфаги, сийдик чиқариш йўллари яллиғланиш касалликларига даво қилиш учун фойдаланилади.

Бангидевонани эшакмия ва белладонна баргларига қўшиб, астма хуружини бартараф этиш учун астмага қарши сигареталар кўринишида ишлатилади.

Бангидевона таркибида бўладиган гиосциамин, атропин алкалоидлари турли безлар фаолиятини сусайтириб, нафас марказини қўзғатади, силлиқ мускулли органлар тонусини пасайтиради.

БЕҲИ

(*Айва*)

Ботаник таърифи. 1,5—2 м ва бундан кўра баландроқ бўлиб ўсадиган дарахт. Танаси ва эски шохларининг пўстлоғи тўқ кул ранг юпқа, тангачали, ёш новдалари қалин тукли, кейинроқ яланғочланиб қолади.

Барглари навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 3—10 см га боради, юқори томони тўқ яшил, пастки томони кулрангроқ бўлиб, майин туклар билан қалин қопланган.¹ Гуллари якка-якка, гул бандлари калта, гул барглари оч пушти рангда. Меваси узунчоқ, баъзан думалоқ шаклда бўлиб, диаметри ёввойи турларида 2,5—3,5 см гача, маданий турларида 15 см гача боради. Сариқ ёки тўқ сариқ рангда, майда тук билан қопланган бўлади. Уруғлари қизғиш жигарранг тусда бўлиб, мевасининг ичида бешта уяга жойлашган. Беҳи апрелда гуллайди, мевалари сентябрь-октябрь ойларида этилади.

Географик тарқалиши. Ёввойи ҳолда Туркменистон, Озарбайжон, Доғистонда учрайди. Маданий турлари Ўрта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида, Кавказ, Қримда ва бошқа жойларда ўстирилади.

Ишлатиладиган органлари: Мевалари, уруғлари, пўстлоғи. Уруғларидан шилимшиқ модда олинади.

Кимёвий таркиби. Беҳи уруғларида 2% гача шилимшиқ, 0,53% гача амигдалин гликозиди, 8% дан кўпроқ ёгли мой, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Этиланган меваларнинг таркибида 10% дан кўпроқ қанд (жумладан, 6,2% гача фруктоза), 0,6% гача ошловчи моддалар ва 5% атрофида пектин моддалар, 3% дан ортиқроқ органик кислоталар (олма, сирка, лимон кислоталари), эфир мойлари, витамин С, темир ва мис тузлари бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида дори хом ашёси сифатида беҳининг мевалари, уруғлари, барглари ва пўстлоғидан фойдаланилади. Беҳи табиий ҳолда, димлаб, қайнатиб пиширилган, консерванланган тарзда истеъмол қилинади. Беҳи мевалари баданга шиш келганда, пиелитлар, нефрозо — нефритларда сийдик ҳайдовчи восита тариқасида, шунингдек ўт ҳайдайдиган дори сифатида қўлланилади. Бундан ташқари беҳини камқонлик, хроник гастрит, қандли диабет ва гипертония касаллигида (барглари, шохларининг пўстлоғини) ишлатиш тавсия этилади. Уруғларининг қайнатмаси ични юмшатадиган, ўраб оладиган ва бужмайтирадиган хоссаларга эга. Озарбайжон халқ табобатида беҳи уруғлари чойга ўхшатиб дамланади ва йўтал вақтида ичилади.

Ибн Сино овқат ҳазми бузилганида беҳи яхши даво бўлади, деб ҳисоблар эди. Меъда ва жигар ишини яхшилаш учун, у беҳи сувини асал ва сиркага аралаштириб ичишни тавсия этади. Беҳи мевалари дамламаси сил, астма, яра касаллигида ҳам ичишга тавсия этила-

ди, шунингдек, ич дам бўлганида, одам йўталиб қон туфлайдиган маҳалларда, бачадондан қон кетаётган пайтларда ичилади, беҳи гуллари эса хавfli ўсмаларга қарши ишлатилади.

Замонавий табобатда беҳидан тайёрланган гален препаратлари силлиқ мускулли органлар тонусини пайсайтириб, гижжаларга қарши ишлатилади. Беҳи меваларида темир кўп бўлганлиги муносабати билан камқонликда буюрилади, беҳи уруғларини сувга дамлаб, нафас ва ҳазм органлари касалликларида яллиғланишга қарши балғам кўчирадиган, ўраб оладиган, антисептик восита тариқасида ичилади. Беҳи уруғларининг қайнатмаси ангинада томоқни чайиш, конъюнктивитларда кўзга қўйиш учун, шунингдек бадан терисини юшатадиган восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Беҳи меваларида ошловчи моддалар кўп бўлганлигидан, кўп ейилганида катта ёшли одамларда ҳам, болаларда ҳам қабзиятга сабаб бўлиб, қоринни дам қилиб туриши мумкин.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари.

1. 5 г миқдордаги беҳи уруғлари устига 1 л совуқ сув қўйилади. Ҳосил бўлган шилимшиқ суюқликни ҳазм йўлининг яллиғланиш касалликларида буриштирадиган ва ўраб турадиган восита тариқасида 0,5—1 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади. Уни бадан куйганида терига компресслар қўйиш учун ҳам ишлатилади.

2. 1—2 ош қошиқ миқдордаги майдаланган беҳи барглари ва шохлари устига 200 мл қайноқ сув қўйилиб, паст оловда 15 минут қайнатилади, кейин совигунича турғизиб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқатдан кейин 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Беҳи мевалари устига сариеғ, асал ва думба ёғи қўйилиб, духовкада бирмунча вақт пиширилади. Кечки овқат олдидан, ҳар кун бир донадан ейилади.

БИНАФША, ДАЛА БИНАФШАСИ

(Фиалка полевая)

Бўйи — баъзан 40 см гача борадиган, бир йиллик ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тўғри ўсади, шохлайдиган ёки шохламайдиган бўлади. Барглари думалоқ, тухумсимон ёки чўзинчоқ шаклда, поя ва шохларида навбатма-навбат жойлашган. Гуллари — бир

мунча майда, беш бўлакчи, сариқ бўлиб очиладиган турлари ҳам бор. Меваси — очилмайдиган кўсакча.

Март бошларидан гуллайди, мевалари бирин-кетин етилаверади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикалари ва бошқа жойларда бир нечта тури тарқалган бўлиб, баъзилари экилади, ҳам.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми, гуллаб турган даврида териб олинади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида флаванонлар (рутин, виолакверцетин ва бошқа антоциангликозидлар), эфир мойлари, витамин С, каротиноидлар, сапонинлар, шилимшиқ моддалар ва бошқалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида турли органларнинг яллиғланиш касалликларида бинафшадан яллиғланишга қарши, балғам кўчирадиган, сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган восита тариқасида фойдаланилади. Бу ўсимликнинг илдизлари қустирадиган ва ични юмшатадиган хоссаларга ҳам эгадир. Латвияда бинафша ўтидан камқонлик, қувватсизликка қарши дори тайёрланади. Хитой халқ табобатида бинафшани ўпка сили ва лимфа безлари сили, ичбуруғ касалликлари ва чипқон давосига ишлатиш тавсия этилади.

Бинафша кўп миқдорда ва узоқ ишлатиладиган бўлса, одамнинг қайт қилиб, ичи суришига, баданига қичиштирадиган тошма тошишига сабаб бўлади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан балғам кўчирадиган ва сийдик ҳайдайдиган дорилар тайёрлашда фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бинафша ўсимлиги ўтидан 1 ош қошиқ миқдоридан олиб, устига 200 г қайноқ сув қуйилади ва бу идишни қайнаб турган сувга 15 минут солиб қўйилади, кейин сувдан олиб, уй ҳароратида совутилади-да, сузиб олинади. Юқори нафас йўллари яллиғланиш касалликларида, меъда-ичак йўли ва буйрак хасталикларида ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

Бинафша ўтининг бир марта ичиш учун дозаси 2—5 г.

2. Майда тўғралган бинафша ўтидан 40 г миқдоридан олиб, устига 400 мл қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

БОДОМ

(Миндаль обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 6 м гача борадиган дарахт ёки бута. Танасининг пўстлоғи одатда кулранг-қўнғир рангда, қариганида анча қорайиб қолади. Новдалари — яланғоч, қизғиш-жигарранг тусда. Барглари — навбат-ма-навбат жойлашган, бандли, узунлиги 9 см гача боради, наштарсимон шаклда, четлари тишли. Гуллари бодом ҳали барг ёзмасдан туриб очилади. Мевалари — узунчоқ-тухумсимон шаклда бўладиган, бўйи 3 см гача борадиган, баҳмалдек майин туклар билан қопланган данакли мева. Ранги — яшилроқ ёки қўнғир-кулранг тусда. Данаги 3 см ча узунликда бўлиб, аччиқ ёки ширин мағзи бор.

Февраль — апрелда гуллаёди, мевалари июнь — июлда етилади.

Географик тарқалиши. Копетдоғ, Ғарбий Тяньшанда, Озарбайжоннинг жанубида ёввойи ҳолда ўсади. Ўрта Осиёда кўп экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: бодом мағзи.

Кимёвий таркиби. Аччиқ ва ширин бодом мағзида 62 фоизгача ёғли мой, амигдалин гликозиди, гематин, витамин В₂, 12 фоизгача оқсил моддалар, 3 фоизгача сахароза, эмульсин ферменти бор. Мағзидан олинандиган мойнинг деярли 90 фоизи олеинат кислотадан иборат бўлади. Бодом гулларида бир оз миқдор эфир мойлари топилган, унинг таркибида эвгенол, гераниол ва бошқа бирикмалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида бодом мағзи ва бодом мойи қадимдан ишлатиб келинади. Уни яллиғланишга қарши, яра ва жароҳатларни тезроқ битирадиган, умуман қувватга киргизадиган, ични юмшатиб, мулојимлаштирадиган ва заҳарлар кучини қирқадиган восита тариқасида буюрилади. Ибн Сино бодом мағзи ва бодом мойини қон туфлаш, йўтал, астмага қарши ишлатишни тавсия этган, плеврит, буйрак, қовуқ касалликларида, сийдик йўлларида тошларни тушириш учун буюрган. Ибн Сино фикрича, бодомнинг ҳамма турлари жигар, талоқ, меъдани тозалайди, мияга яхши таъсир кўрсатиб, кўз қувватини оширади. Табиблар меъда-ичак йўли, ўпка, эшитув органининг яллиғланиш касалликларида, камқонлик, уйқусизлик, бош оғриғи, оёқ-қўллар увишишида аччиқ ёки ширин бодом мағзи ва мойини буюришади. Ширин бодом мағ-

зи гепатит касаллигида ҳам ишлатилади: 1-кунни мағзини 5 донадан кунига 3 маҳал ейиш буюрилади, кейин ҳар кунни мағизлар сонини 5 донадан ошириб борилади. да, 15 тага етказилади, шу билан даво курси тугалланади.

Замонавий табобатда бодом мойини қабзнят маҳалларида енгил сурги тариқасида ишлатилади. Ундан антисептик ва яллиғланишга қарши восита сифатида, шунингдек атир-упа саноатида ҳам фойдаланилади. Ширин бодом мағзидан тайёрланган эмульсия гиперацид гастритлар, меъданинг яра касаллигида наф беради. Йўтал маҳалида, қорин бураб оғриб турган пайтларда ва асаб бузилган вақтларда аччиқ бодом суви 10—15 томчидан ичиш учун буюрилади. Бодом мойи бадан терисини юмшатиш, сепкил, ҳуснбузарларни йўқотиш учун ҳам ишлатилади.

Аччиқ бодом мағзининг кунжарасидан аччиқ бодом суви деган расмий препарат олиш учун фойдаланилади. Бу препарат меъда-ичак йўли касалликларида тинчлантирадиган ва оғриқни қолдирадиган восита тариқасида ишлатилади. Аччиқ бодом мағзининг заҳарли эканлигини айтиб ўтиш керак, чунки унда амигдалин деган заҳарли модда — гликозид бор.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. $\frac{1}{2}$ стакан ширин бодом мағзи устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, 15—30 минут қайнатилади, сузиб олинади-да, қизамиқ маҳалида болаларга $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичирилади.

2. Сурги қилиш мақсадида бодом мойини 1 ош қошиқдан кунига 2—3 маҳал ичиш учун буюрилади.

БОДРИНГ

(*Огурец*)

Ботаник таърифи. Пояси — ер бағирлаб ўсадиган бир уйли, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари беш бурчак-паррали, четлари нотекис қирқилган, шаклан юраксимон. Гуллари — бир жинсли, сариқ. Мевалари — серсув, этдор мева.

Май-август ойларида гуллайди.

Географик тарқалиши. Бу ўсимликнинг ватани Шимолий-Шарқий Ҳиндистон. Неча минг йиллар илгари маданийлаштирилган ва ҳозир ҳамма жойда экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари (бодринги), бодринг суви, пўсти, уруғи, гуллари.

Кимёвий таркиби. Бодринг меваларининг асосий қисми — 90—95 фоизи сув. Уларда 0,8 фоизча оқсиллар, 2 фоизча қанд моддалари, шунингдек клетчатка, крахмал, органик кислоталар бор. Бодринг калий, кальций, натрий, магний ва бошқалар сингари макроэлементлар, шунингдек темир, алюминий, йод, марганец сингари микроэлементларга анча бой. Унда В гуруҳ витаминлари, витамин С, Е, РР ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бодринг иштаҳа очадиган, сийдик ва ўт ҳайдайдиган, ични юмшатадиган восита тариқасида қўлланилади. Бодринг суви, уруғларидан тайёрланган эмульсияси ва пўсти ҳуснбузар, сепкил ва бошқа доғларни йўқотиш, офтоб урган, қон талашган жойларга қўйиш учун ишлатилади. Бодринг сувини асалга аралаштириб ичилса, йўталга даво бўлади, деб ҳисобланади.

Ибн Сино фикрига қараганда, бодринг одамнинг ҳовурини олиб, чанқоғини босади, меъдани мустаҳкамлаб, пешобни кучайтиради. Жигар касалликларида, қовуқ яллиғланиб қолганида бодринг сийдик ҳайдовчи таъсир кўрсатиб, томирларни тозалайди, битувларни очиб юборади. Лекин бодринг қоринни дам қилиб, санчиқ туришига сабаб бўлиши мумкин, унинг бундай ножўя таъсирини йўқотиш учун бодрингни кашнич, укроп, зира билан қўшиб ейиш керак.

Замонавий табобатда бодрингдан меъда шираси чиқишини кўпайтириш, ўт ажралишини кучайтириш, меъда-ичаклар ҳаракатини яхшилаш учун фойдаланилади. Сийдик-тош касаллиги билан оғриган беморларга бодринг фойдали деб ҳисобланади, чунки унинг таркибида ишқорий табиатга эга бўлган минераллар кўп, бодрингда калий тузлари ҳам анчагина бўлганидан бодринг юраги касал одамларга ҳам фойдали, унинг таркибидаги йод эса, қалқонсимон без иши сусайганида бир қадар наф беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янги бодрингни қириб, сувини олинади-да, 2—3 қошиқдан кунига 2 марта ичилади. Бодринг сувини янада хушхўр қилиш учун, унга шакар ёки асал қўйиш мумкин.

2. Майин қилиб пўсти билан қирилган янги бодрингдан 4 ош қошиқ миқдоридан олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 4 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, юз рангини тиниқлаштириш учун юзни шу сув билан ювилади.

3. Янги бодрингни қириб, суви олинади-да, унга янчилган бодринг уруғи ва гуруч уни аралаштириб, оф-

Ўбда қуритилади, кейин майин упа қилиб янчилади. Бу упани уйқуга ётиш олдидан юзга суртиб ётилади.

БОЗУЛБАНГ, БАНГИДЕВОНА

(Заячья губа опьяняющая, лагохилус)

Ботаник таърифи. Кулранг — яшил тусда бўлиб ўсадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимликдир. Илдиз пояси калта тортган бўлиб, ўқ илдизга айланиб боради. Поялари кучли шохлаб, бўйи 60 см гача боради, бир талай қаттиқ туклар билан қопланган. Барглари қарама-қарши жойлашган, тукли, сал терисимон, кўпинча уч ёки беш бўлакли бўлади. Гуллари кўп, барг қўлтиқларида 4—6 тадан чиқади. Гултожиси оч пушти рангда, жигарранг томирлари бор. Меваси чўзинчоқ шаклда бўладиган жигар рангга мойил тўртта майда ёнғоқчадан иборат.

Июнь — августда гуллайди, июль — сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўзбекистоннинг кўпгина вилоятларида, Тожикистоннинг шимоли ва Туркменистонда тошли ён бағирлар, қуруқ тепаликлар ва сой анҳорларнинг қуруқ ўзанларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари ва барглари. Ўсимлик хом ашёси гуллаб турган даврда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Бозулбанг гуллари билан баргларида дитерпен спирт — лагохилин, 0,6% эфир мойи, 14% ошловчи моддалар, органик кислоталар, каротин, витамин С, К, микроэлементлар, қатронлар, қанд моддалари бор. Бу ўсимликнинг экиладиган турларидаги лагохилин миқдори кўпайиб, баъзан 20% гача боради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бозулбанг ўтидан тайёрланадиган дамлама, қайнатма, суюқ ва қуюқ экстрактлардан ҳар хил сабабларга алоқадор қон кетарлар маҳалида (бачадон, бурун, меъда, ичаклар, ўпкадан қон кетаётган маҳалларда ва ҳоказо) қон тўхтатувчи восита тариқасида қўлланилади.

Бу ўтнинг қайнатма ва дамламалари қон тўхтатувчи хоссаларга эга эканлиги замонавий табобатда ҳам исботланган. Бангидевонанинг сувда тайёрланган экстрактлари тинчлантирувчи, қон босимини туширувчи таъсир кўрсатади, меъда-ичак бачадон мускуллари ишини равонлаштиради, бундан ташқари, бангидевона препаратлари талвасага қарши таъсир кўрсатади. Улар

майда-майда артериялар ва капиллярлар ўтказувчанлигини сусайтиради.

Бу ўсимлик препаратлари ўпка, бурун, бавосил ту-гунлари, бачадондан қон кетаётган маҳалларда, жар-роҳлик операциялари пайтида, гемофилия касаллигида қон тўхтатувчи ва қон кетиши олдини оловчи восита тариқасида қўлланилади. Бундан ташқари, марказий нерв системасининг касалликлари, гипертония касалли-ги, терининг аллергия касаллиги, гемаррогик диатезлар, меъда-яра касаллиги ва глаукома (кўксув) га даво қи-лиш учун ҳам фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Барглари ва гул-ларидан 10% ли қилиб тайёрланган дамлама ва қайнат-малари 2—3 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади; пахта ёки докани ҳўллаб, қонаб турган жойга қўйилади.

2. 50,0 г дан флаконларда чиқариладиган тинктура-си 30—40 томчидан кунига 3—4 маҳал ичиш учун бую-рилади, кўп қон кетаётган маҳалларда 1 ош қошиқ сув-га 1—2 чой қошиқдан солиб, кунига бир неча марта ичилади.

3. Болалар учун таркибида 0,2 г дан бангидевона, экстракти бўладиган таблеткалари бор.

4. 0,5 л ли чойнакни ярмисигача бангидевона барг-лари ва гулларидан солиб, устига қайнаб турган сув қўйилади-да, 3—4 соат дамлаб қўйилади. Бу дамлама 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади ёки сур-тиш учун ишлатилади.

БУТАСИМОН АМОРФА

(Аморфа кустарниковая)

Ботаник таърифи. Бир талай поя чиқариб ўсадиган, кўп йиллик бута, бўйи 1—2 м га боради. Барглари 9—17 см узунликда бўлиб, ғуж шингиллар ҳосил қилади, қирмизи қизил, бинафша рангда, хушбўй. Гулкочаси қўнғироқсимон, беш тишли, устки қисми бинафша ранг, меваси чўзинчоқ шаклда бўладиган бир-икки уруғли дуккак. Уруғлари майда, силлиқ, жигарранг тусда. Боғлар, хиёбонларга экилади, баъзан ёввойи ҳолда учрайди. Урта Осиё ва бошқа жанубий минтақаларда тарқалган.

Май-июль ойида гуллайди, июль-сентябрь ойларида мева тугади.

Ишлатиладиган органлари: уруғлари.

Кимёвий таркиби. Аморфанинг уруғлари, барглари

ва ёш новдаларида аморфин, аморфол деган ва роте-ноидларга кирадиган бошқа гликозидлар бор. Аморфин аглюкон, аморфигенин, глюкоза ва арабинозага парчаланеди. Барглариди гликозидлардан ташқари, витамин С, 0,08 фоизгача эфир мойи, уруғларида эса 13 фоизгача ёғли мой ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Аморфин гликозиди тинчлантирувчи таъсир кўрсатиши аниқланган, унинг кардиотоник хоссалари ҳам бор. Аморфин юракка яхши таъсир кўрсатиб, юрак ишини жойига келтиради, заҳарланишга олиб бормаидиган дозалардаги камфора таъсиридан бошланадиган талвасаларни бартараф этади; стрихин таъсирига алоқадор талвасаларнинг ҳам олдини олади, лекин кордиаминдан бошланадиган талвасаларга кор қилмайди. Бу препарат бош мия пўстлоғи электр активлигини сусайтиради. Юрак-томир системасининг вегетатив неврозлари ва пороксизмал тахикардияда аморфин (фрутицин деган ном билан) тинчлантирувчи дори тариқасида ишлатилган. Ҳозир бирмунча кучлироқ кор қиладиган препаратлар пайдо бўлгани муносабати билан фрутицин дори воситалари қаторидан чиқариб ташланган.

БУҒДОЙ

(Пшеница)

Ботаник таърифи. Буғдой бир йиллик ўтсимон ўсимлик бўлиб, дони учун ҳаммадан кўп экиладиган ғалладир. Донининг юмшоқ ва қаттиқлиги, ранги, йирик-майдалиги жиҳатдан бир-биридан фарқ қиладиган бир қанча навлари бор. Ҳаммадан қимматли хоссаларга эга бўлган кўпгина юмшоқ ва қаттиқ навлари етиштириб чиқарилган.

Географик тарқалиши. Буғдой энг кўп тарқалган ғалла экинларидан бири бўлиб, ер юзининг ҳамма қитъаларида етиштирилади.

Ишлатиладиган органлари: дони.

Кимёвий таркиби. Юмшоқ ва қаттиқ буғдой донларида 12,5 фоизгача оқсиллар, 60 фоиз атрофида углеводлар, 1,5 фоизгача ёғлар, эфир мойи, 10 хилдан ортиқ витаминлар, неча ўн хиллаб минераллар, ферментлар ва бошқа бир қанча моддалар бор. Буғдой таркибида алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталар ҳам бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида буғдой нон мағзидан қайнатма тайёрлаб, ичкетар маҳалида ичирилади. Буғдой нон мағзини иссиқ сувга бўктириб қўйиб, мадда ва шишларнинг устига малҳам қилиб қўйилади. Буғдой дони қайнатмасини умуман қувватга киргазадиган ичимлик ўрнида буюрилади. Юқори нафас йўллари яллиғланганида ва одамни қаттиқ йўтал тутиб турадиган маҳалларда буғдой кепаги қайнатмасини асалга аралаштириб ичилади. Шамоллаш касалликларида одамни терлатиш ва иссиғини тушириш учун ҳар хил угра ошларга пиёз тўғраб ичиш буюрилади. Янги кўзи ёриган аёлларга буғдойдан ҳолвайтар ёки атала тайёрлаб берилади. Ёши қайтиб қолган ва мудом ичи қотиб юрадиган одамларга овқатдан олдин кунига 2—3 маҳал 50—100 г дан буғдой қўғирмочи еб туриш буюрилади. Баҳор кезлари буғдойдан кўп касалликларнинг олдини оладиган шифобахш сумалак пиширилади. Эркак ва аёллар пуштсизлигида даво қилиш учун етилмаган буғдой донининг сутини олиб, овқатдан 20 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичиш буюрилади.

Ибн Сино сепкиллари йўқотиш учун буғдой уни, крахмал ва заъфардан малҳам тайёрлаган. Қадимги ҳақимлар меъда, жигар ва буйракнинг турли касалликларида буғдой унидан тайёрланган ҳар хил тасмаларни парҳез тариқасида тавсия этишган.

Ҳинд табобатида буғдой шишлар, рак ва бошқа ўсмаларга даво қилиш учун анча расм бўлган. Бўғимлар, пайлар ва томирлар — касалликларига даво қилиш ҳамда аёллар сутини кўпайтириш учун 5 хил дондан — буғдой, кунжут, гуруч, арпа ва нўхатдан алоҳида дори тайёрланган.

Замонавий табобатда гиперацид гастрит, меъда яра касаллиги билан оғриган беморларга алоҳида пиширилган нон маҳсулотлари буюрилади. Гипертония касаллиги, қандли диабет, сурункали колит билан оғриган касалларга мўлжаллаб тайёрланадиган алоҳида нон маҳсулотлари ҳам бор. Лекин янги нон меъдадан шира ажралишини кучайтиради, қийинроқ ва секинроқ ҳазм бўлади, шу сабабдан уни меъда яраси бор касалларга маслаҳат кўрилмайди. Буғдой кепаги В гуруҳ витаминлари, клетчатка, минерал моддаларга жуда бой, шу сабабдан ундан қабзият, семизлик, гипертония, ўт-тош касаллиги ва атеросклерозда кенг фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 200 г буғдой кепаги устига қайнаб турган сувдан 1000 мл қуйиб, 1 соат мо

байнида яна қайнатилади-да, кейин сузиб олинади; бу қайнатмани овқатдан олдин 1 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

БУЗНОЧ, УЛМАС УТ

(Бесмертный песчаный)

Ботаник таърифи. Бўзноч кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 15—30 см га боради, поялари тўғри ўсади. Илдиз ёни барглари калта бандли, тескари, тухумсимон; устки барглари поясига тақалган, навбатма-навбат жойлашган, чизиқли — наштарсимон. Поялари билан барглари кигиздек қалин, оқиш туклар билан қопланган. Сариқ гуллари шарсимон саватчаларга тўпланган, улар гўшша гуллар ҳосил қилади.

Меваси — кичкина попукли чўзинчоқ уруғ.

Май — сентябрда гуллайди. Мевалари (уруғлари) июль — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Кунгай тоғ бағирларидаги қумли тупроқларда, Қорақалпоғистон дашт районлари, жанубий Қозоғистонда, Қавказолди ва Жанубий Сибирда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гул саватчалари.

Кимёвий таркиби. Бўзноч, яъни ўлмас ўт тўп гулларида флавоноидлар (0,25%), кумаринлар, стеринлар, эфир мойи юқлари (0,05%), витаминлар, смолалар, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Ути сал хушбўй ҳидли бўлиб, чучмал, аччиқ мазага эга.

Таъсири ва ишлатилиши. Бўзноч тўп гулларида тайёрланган, қайнатма ёки дамламадан халқ табобатида гепатитлар, холециститлар, нефрит, гастритлар шунингдек, сийдик-тош ва ўт-тош касаллигида ўт ҳайдайдиган, сийдик ҳайдайдиган ва енгил сурғи тариқасида фойдаланилади. Бундан ташқари қайнатма ёки дамламаси неврозларда, алмашинув жараёнлари издан чиққан маҳалларда, силлиқ мускулли органлар атониясида ишлатилади.

Замонавий табобатда бўзноч ўтининг гален препаратлари меъда-ичак йўли касалликлари (гепатитлар, холециститлар, калкулёз холецистит, гастритлар) ва буйрак касалликларида ўт ҳайдайдиган, яллиғланишга, бактерияларга қарши таъсир кўрсатадиган ва спазмларни бартараф этадиган восита сифатида қўлланилади. Бўзночнинг гул саватчаларидан ўт ҳосил бўлиши ва ажралиб чиқиши, меъда ҳамда меъда ости бези секре-

циясини жонлантирадиган, шунингдек, сийдик ҳайдайдиган ва тинчлантирадиган восита тариқасида кенг фойдаланилади. Гипертония касаллиги, атеросклероз ва жигар ҳамда ўт пуфаги касалликларида қўлланилади.

Гален препаратлари (қайнатмаси, дамламаси, экстрактлари) ҳайвонлар устидаги тажрибаларда ўт пуфаги тонусини кучайтириб, ўт ҳайдайдиган таъсир кўрсатади, меъда ва меъда ости безининг секретор функциясини жонлантиради, диурезни кучайтиради. Бўзноч экстракти спазмларни бартараф этиб, ичак, ўт пуфаги, ўт йўллари ва қон томирлари силлиқ мускулларини бўшаштиради. Тажрибаларда бўзноч гуллари бактерияларга қарши таъсир кўрсатиши ҳам аниқланган, бу таъсири, афтидан, бу ўсимликда аренарин деган антибиотик борлигига боғлиқ.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Гул саватчаларидан 1—3 қошиқ (10 г) олиб, сирланган идишга солинади ва устига 200 мл қайноқ сув қўйилиб, идиш қопқоғи беркитилади ва қайнаб турган сув устига қўйиб, 30 минут давомида тез-тез аралаштириб турган ҳолда қайнатилади, кейин олиниб, уй ҳароратида 10 минут совитиб қўйилади-да, сузгичдан ўтказилади. Олинган қайнатма ҳажми 200 мл га етгунча унга қайнаган сув қўшилади. Шу тариқа тайёрланган қайнатма салқин жойда кўпи билан 2 кун сақланади.

Ўт ҳайдайдиган восита тариқасида овқатдан 15 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 марта ичилади.

2. Қуруқ бўзноч экстрактини 2—3 ҳафта давомида 1 г дан кунига 3 маҳал ичиш учун берилади.

3. Ўт ҳайдайдиган йиғма дори (чоё): 4 қисм бўзноч гуллари, 3 қисм учбарг ўт барглари, 2 қисм қалампир ялпиз барглари, 2 қисм кашнич уруғи. Шу аралашмадан бир ош қошиқ олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади-да, дамлаб қўйилади (20 минут), кейин сузиб олинади. Овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Фламин жами бўзноч флавоноидлар препаратлари. Хроник гепатохолециститларда овқатдан 30 минут илгари 1 таблеткадан кунига 3 маҳал ичилади (озгина илиқ сув билан). Даво 4 кундан 40 кунгача давом этади.

БУЙМОДАРОН

(тысячелистник обыкновенный)

Ботаник таърифи. Узига хос ҳиди бўладиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, бўйи 80 см гача боради. Деярли шохланмайдиган ингичка-ингичка илдизлар ва ер ости новдалари чиқарадиган илдизпояси бор. Бу ўсимликнинг поялари тўғри ўсади, одатда тўпгули яқинидагина шохлайди, сал қиррали бўлади. Барглари аксари наштарсимон, тукли, пастки барглари бандли, поясининг юқоридагилари бир мунча майда, деярли бандсиз. Гуллари оқ, гоҳо сал пушти, майда, пояси ва шохларининг учидан чиқиб, саватчасимон тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси чўзинчоқ шаклда бўладиган кумушсимон-кулранг тусля ясси уруғли мевалар.

Июндан сентябргача гуллайди, мевалари августдан етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг барча республикалари, Қозоғистонда кўп ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўт); бўймодарон ўти гулга кира бошлаган даврда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Бўймодарон ўтининг барглари ва гулларида эфир мойи, алкалоидлар, каротин, сезиларли миқдорда витамин С, витамин К₁, бироз миқдор холин, флавоноидлар, аспарагин, акотинат ва бошқа кислоталар, қатрон, аччиқ моддалар, ошловчи моддалар бор; меваларида анчагина ёғли мой бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бўймодарон ўти ва гулларидан тайёрланган қайнатмалари қон тўхтатувчи, жароҳатларни битирувчи, иситма туширувчи восита тариқасида, сил ва меъда-ичак касалликларида қўлланилади. Урта Осиё халқ табобатида бу ўтнинг гулларидан тайёрланган қайнатмани гепатит, подагра, ревматизм, сил, астма касалликларида ишлатиш, иштаҳа очадиган, сийдик ҳайдайдиган ва қон тўхтатадиган восита тариқасида буюриш тавсия этилади.

Ибн Сино бу ўтдан тайёрланган қайнатмаларни нафас қисиши, астма, радикулит, сийдик-тош касалликларида кўп ишлатган, ҳайзни ўрнига туширадиган восита тариқасида қўллаган.

Замонавий табобатда бўймодарон ўсимлигидан тайёрланган гален препаратлар силлиқ мускулларнинг тортишиб, қисқариб туришини бартараф этиши аниқланган, шунинг учун оғриқлар камайиб, ўт ажралиши, пешоб

кучаяди. Усимликнинг бу хоссалари таркибидаги флавоноидлар ва эфир мойларига боғлиқ. Унда аччиқ моддалар борлиги туфайли меъдадан шира ажралиши кучайиб, қорин дам бўлиши камаяди. Бу ўсимликда ошловчи моддалар, эфир мойлари ва бошқа моддалар борлигидан, у яллиғланиш, аллергия, бактерияларга қарши таъсир кўрсатади, жароҳатларнинг тезроқ битиб кетишига ёрдам беради. Бўймодарон ўтининг дамламаси юрак ишини секинлаштириб, қон босимини пасайтириши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда аниқланган.

Бўймодарон ўтидан тайёрланган дамлама ва суюқ экстрактни меъда яраси, гастрит касалликларида иштаҳа очадиган восита тариқасида буюрилади, сийдик йўллари касалликларида яллиғланишга қарши, шунингдек қон тўхтатувчи восита сифатида ҳам ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритиб майдаланган 1 ош қошиқ миқдоридagi бўймодарон ўти устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, 15 минут қайнатилади, кейин оловдан олиниб, 45 минут совутиб қўйилади-да, сузиб олинади. Гипоацид гастрит касаллигида овқат олтидан 1 ош қошиқдан кунига 3—4 марта ичилади.

2. 1 ош қошиқ миқдоридa ўт устига 100 мл ароқ қўйиб, вақт-вақти билан аралаштириб турган ҳолда 7 кун қўйиб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. 1 ош қошиқ сувга 30 томчидан томизиб кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Бўймодарон ўтидан эзиб олинган суви жароҳатларнинг давосига ва суртма дорилар тайёрлаш учун ишлатилади.

4. Бўймодарон ўти ва гулларидан 15 г миқдоридa олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қўйилади-да, совигунича дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади. Ичдан қон кетаётган маҳалларда бу дамламани 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

5. 30 г миқдоридagi ўт устига қайнаб турган 1 л сув қўйилиб, яна 10 минут қайнатилади, кейин совутиб сузиб олинади, шунда яра-жароҳатларни ювиш учун ишлатиладиган қайнатма тайёр бўлади.

ГАРМДОРИ, ҚАЛАМПИР

(Перец стручковый)

Ботаник таърифи. Экиладиган қалампир одатда бир йиллик ўтсимон ўсимликдир. Пояси тўғри ёки эгри-бугри бўлиб ўсади, бўйи 60 см гача боради, одатда энг

тагидан шохланиб, пастки қисми ёғочланади. Шохлари яланғоч ёки туклар билан қопланган бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, усткилари баъзан жуфт бўлади, узунлиги 13 см гача боради, тухумсимон, баъзан наштарсимон, учи ўткирлашиб келган. Гуллари якка-якка, гоҳо жуфт-жуфт ёки тўп-тўп бўлиб чиқади, гултожиси оқ, сарғиш ёки бинафшаранг. Меваси қаттиққина пўстли, силлиқ, қавариқ, ичи бўш, бандли, катта-кичиклиги, шакли ва ранги жиҳатидан жуда ҳар хил бўлади. Уруғлари оч сариқ тусда бўлиб, узунлиги 4 мм гача боради, шакли буйраксимон, ясси.

Июлнинг ярмидан гуллаб, ноябрғача мева тугаверади.

Географик тарқалиши. Кўп жойларда, хусусан Урта Осиёда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: меваси (асосан аччиқ навларининг меваси).

Кимёвий таркиби. Қалампир меваларида капсаицин деган алкалоид, эфир мойи, ёғли мой (уруғларида), стероид сапонинлар, каротиноидлар, талайгина витамин С, бир оз миқдорда витамин Р, В₁ ва В₂, бор, (витамин С қалампирнинг барглари ва гулларида ҳам анча кўп бўлади). Қалампир меваларининг таъсирлайдиган хоссаси ва аччиқ мазаси таркибидаги капсаицин, алкалоидга боғлиқ.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё табобатида қалампир мускуллар, бўғимларда оғриқ турши, иситма чиқиши ва умуман дармонсизлик билан ўтадиган шакмоллаш касалликларида ишлатилади. Қалампир меъда-ичаклар ишини анча кучайтирадиган воситадир. Ибн Сино юрак фаоллятини кучайтириш, овқат ҳазмини яхшилаш, иштаҳани очиш, сийдик келишини кўпайтириш учун, шунингдек қорин дам бўлганида, зарда қайнаши, йўталиш маҳалларида қалампир ишлатишни тавсия этган. Қалампирдан семириб кетишга йўл қўймаслик учун ҳам фойдаланилган.

Замонавий табобатда қалампирнинг спиртда тайёрланадиган тинктурасини меъдадан шира ажраллигини кучайтириш ва овқат ҳазмини яхшилаш учун аччиқ модда тариқасида 10—20 томчидан ичишга буюрилади. Бактерияларни ўлдирадиган хоссалари борлигидан бу тинктура ўткир меъда-ичак касалликларида ҳам ишлатилади.

Уни ўсимлик мойи билан аралаштириб, ревматик оғриқлар, ишиас ва бошқа касалликларида чалғитувчи восита тариқасида бадан терисига ийланади.

Меъда касалликлари (яра касаллиги, гастрит), ичак, жигар, буйрак касалликлари, бавосилда аччиқ қизил қалампир ишлатиш тавсия этилмайди.

Чучук қалампир сервитамин маҳсулот тариқасида камқонлик, лавша касалликларида, дармон қуриб юрган маҳалларда, алмашинув жараёнларини жонлантириш учун кенг қўлланилади. Чучук қалампир сувидан тер, ёғ, меъда безлари ишини кучайтириш учун уни сабзи суви билан аралаштириб, бадан терисидаги доғларни йўқотишда фойдаланилади.

ГИЛОС

(Черешня)

Ботаник таърифи. Бўйи баъзан 15—20 м га ҳам боладиган дарахт. Шох-шаббаси унча қалин эмас. Барглари тухумсимон ёки эллипссимон, четлари аррасимон қирқилган, бандли. Гуллари оқ, диаметри 5 см гача болади, тўкилиш маҳалига келганида пуштироқ тусга киради. Меваси — думалоқ ёки тухумсимон шаклда бўладиган данакли мева, серсув, этдор, қизил, сариқ, пушти ёки деярли қора рангда.

Апрель-май ойида гуллайди, мевалари май—июнда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Қрим, Кавказ, Украина, Молдова ва бошқа жойларда кўп тарқалган.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва мева бандлари.

Кимёвий таркиби. Гилос мевасида 10 фоизгача қанд моддалари, гемицеллюлоза, клетчатка, пектин, органик кислоталар, минерал моддалар, шунингдек витамин С, В₁, В₂, В₆, каротин бор, булардан ташқари, гилос меваларида флавоноид гликозидлар, ошловчи ва бўёқ моддалар, шунингдек эфир мойи топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида гилос меваларининг суви ва қайнатмаси иштаҳани очиш ва овқат ҳазмини яхшилаш учун, нафас йўлларининг яллиғланиш касалликларида балғам кўчирадиган восита тариқасида, шунингдек юқумли касалликлар билан шамоллаш касалликлари вақтида иссиқни туширадиган ва умуман қувватга киргазадиган восита сифатида ишлатилади. Гилос мевалари ҳўллигича ёки қоқи ҳолида истеъмол қилинса, ични юмшатадиган таъсир ҳам кўрсатади.

Гилос гуллари ва баргларида қўшиб тайёрланган

Ималҳамни яра-жароҳатлар, чипқонларга қўйилади. Афғонистон халқ табобатида гилос мева бандларидан тайёрланган қайнатмани буйрак-тош касаллиги давосига буюрилади.

Замонавий табобатда гилос меваларидан камқонлик, гиперацид гастрит, меъда-яра касаллиги. ичак атонияси, спастик колитларда парҳез воситаси сифатида фойдаланилади. Гилос болалар овқати учун мева суви, компот ва ҳўл мева ҳолида ҳам кўп ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Гилоснинг қуруқ мева баргларида 2 ош қошиқ миқдорида олиб, устига 400 мл қайноқ сув қўйилади-да, паст оловда 15 минут қайнатилади, кейин 3—4 соат дамлаб қўйиб, сўнгра сузиб олинади. Бу дамламани сийдик-тош касаллигида ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

5 ош қошиқ (80 г) гилос қоқиси устига 800 мл қайноқ сув қўйилиб, 4—6 соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Иштаҳани очадиган ва умуман қувватга киргазадиган восита тариқасида овқат олдида 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ГУРУЧ

(Рис посевной)

Ботаник таърифи. Шоли — пояси, яъни похолининг бўйи 1 м гача борадиган бир йиллик ўсимлик. Барглари барг қини ва чизиқсимон-наштарсимон камбар барг япроғидан иборат бўлиб, яшил, қизғиш ёки бинафша рангда. Тўпгули узунлиги 30 см гача борадиган рўвак. Бошоқлари икки жинсли. Меваси сербар-думалоқ ёки камбар чўзинчоқ дон, синими оқ, шишасимон.

Географик тарқалиши. Асосий ғалла экинларидан бири бўлиб, Урта Осиё, Қозоғистонда, шунингдек Кавказ орти, Украина жануби, Краснодар ўлкаси ва бошқа жойларда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: дони.

Кимёвий таркиби. Турли навларнинг дони кимёвий таркиби жиҳатидан бир-биридан фарқ қилса-да, лекин уларнинг ҳаммасида ҳам асосий озиқ моддалар (углеводлар, оқсиллар, ёғлар), шунингдек кўпгина миқдорда ҳар хил витаминлар, макро- ва микроэлементлар бор. Гуруч оқсиллари таркибига талайгина миқдорда қалмаштириб бўлмайдиган аминокислоталар киради. Бундан ташқари гуручда клетчатка, гемицеллюлоза, пектин моддалар ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида гуручни нўхат, ловия билан бирга қайнатиб, сувини бронхитлар, бронхиал астмага даво қилиш учун буюрилади. Гуруч эмизикли аёллар сутини кўпайтиради. Урта Осиё халқ табобатида гуруч қайнатмасидан ҳазм органлари касалликларига даво қилиш учун фойдаланилади. Ангина, грипп ва бошқа бир қанча шамоллаш касалликларига даво қилишда ялпиз, пиёз тўғраб тайёрланган гуруч қайнатмасига гармдори ёки мурч солиб терлатадиган, касаллик заҳрини оладиган ва иссиқни туширадиган восита тариқасида ичиш буюрилади.

Қадимги ҳакимлар гуруч меъдани бақувват қилиб, ичаклар ишини равонлаштиради, оғиздан келадиган бадбўй ҳидни йўқотади, деб ҳисоблайдилар. Қовун сувига гуруч уни солиб пиширилган бўтқани сепкиллар ва бошқа доғларни йўқотиш учун юзга суртилади. Гуруч буйрак ва қовуқ касалликларида наф беради, уйқуни жойига келтириб, чанқовни босади. Гуруч кепаги бери-бери касаллиги (полиневрит) давосига ишлатилади (Хитойда).

Замонавий табобатда ёш гўдаклар овқатига ишлатиладиган турли маҳсулотлар, шунингдек ҳар хил парҳез таомлар тайёрланади. Ич сураётган маҳалда гуруч қайнатмаси ва крахмалини қадимдан ишлатиб келинади.

ДАНАҚЛИ ОҚҚУРАЙ

(Псоралея костянкoвая)

Ботаник таърифи. Бўйи — 150 см га борадиган бута. Илдизи ёғочланадиган, бақувват илдиз бўлиб, 4 м гача ерга чуқур кириб боради, усти оч жигарранг, ичи сариқ рангда. Поялари кўп бўлиб, тўғри ўсади, сал кулранг, туклар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, бандли, барг япроғи думалоқ ёки тухумсимон, пастки томони тукли. Оқ қизғиш рангда бўладиган майда гуллари бошоқчасимон шингилларга тўпланган. Меваси — тескари тухумсимон шаклда бўладиган, қалин туклар билан қопланган бир уруғли дуккак.

Май — июлда гуллайди, июль — сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикалари ва Жанубий Қозоғистонда кенг тарқалган ўсимлик бўлиб, текислик ва тоғ олди жойларда ўсади. Сирдарё ва

Амударё водийларида катта-катта чангалзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: дуккаклари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Дуккаклари билан илдизларида фурукумаринлар аралашмаси бор, шу билан бирга булар ўсимликнинг етилган дуккакларида ва ер устки қисми қовжираб келаётган даврда илдизларида ҳаммадан кўп бўлади (айниқса, псорален). Бундан ташқари, ўсимликнинг илдизларида ошловчи моддалар, ер устки қисмида эса эфир мойи топилган. Меваларидан 15, 25 фоизгача миқдорда ёғли мой ва эстероген хоссасига эга бўлган модда — друпацин олинган. Ер устки қисмидан грамусбат бактериялар ва антибиотикларга чидамли стафилококклар ҳамда дерматофитларнинг ўсишини тўхтатиб қўядиган бакучиол деган антибиотик модда олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида оққурай баргларини кукун қилиб, хўпослар, пес, гушга даво қилиш учун шунингдек соч тўкилишига қарши ишлатилади.

Замонавий табобатда оққурайнинг ёруғликка сезгирликни ўзгартириши ва шу жиҳатдан бероксан ва аммифурин препаратларига ўхшаб кетиши аниқланган. Псорален бадан терисининг ёруғликка сезувчанлигини ўзгартириши билан бир вақтда камроқ заҳарли бўлиб, юрактомирлар системасига ва силлиқ мускулли органларга унча таъсир қилмайди, лекин қондаги қанд миқдорини камайтириш хоссасига эга. Оққурай ўсимлигидан олинadиган шу псоралон препарати пес касаллигига даво қилишда ичиш ва сиртга ишлатиш учун буюрилади.

Ўсимликнинг ер устки қисмидан бактериялар ва замбуруғларга қарши сезиларли таъсир ўтказадиган кучли бакучиол деган антибиотик модда ажратиб олинган.

ДАРМАНА

(Полын цитварная)

Ботаник таърифи. Дармана — асосан чўлларда ўсадиган, бўйи 70 см гача борадиган ярим бута ўсимлик. Илдизи ёғочга ўхшаган, тўқ қўнғир рангли ўқ илдиз бўлиб, 2 м гача чуқур тушиб боради, Поялари кўп, тўғри ўсади, пастки қисми ёғочланиб, қизғиш тусга кирadi. Барглари навбатма-навбат жойлашган, пастки барглари бандли, тук билан қопланган, кулранг тусда;

Ўртадагиларининг туклари кам, ранги яшил; учки барглари чўзиқ наштарсимон шаклда. Тўнгуллари жуда майда саватчалардан иборат, гуллари икки жинсли, 2—3 мм узунликда. Меваси — бир томони сал қавариқ бўлагидан кулранг тусли тухумсимон.

Сентябрь бошларида гуллайди, мевалари октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Дармана фақат Ўрта Осиё ва Жанубий Қозоғистонда ўсадиган ўсимлик. Чўл, текислик ва тоғ олди районларида дарё ва катта сойлар vodiylarida чангалзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари, очилмасидан илгари териб олинadиган саватчалари, шунингдек улардан олинадиган сантонин моддаси.

Кимёвий таркиби. Барглари, ёш поялари ва айниқса, гул саватчаларида сантонин бор. Сантониндан ташқари гул саватчалари ва баргларида 3 фoизгача эфир мойлари бўлади. Эфир мойининг таркибига: цинол, цинен, терпинен, терпениол, камфара, карвакрол, секвиартизмол киради, секвиартизмол гидролизланганида гвайазулен билан секвиартизмизен ҳосил қилади. Бундан ташқари, ўсимликда бетаин, холин, аччиқ ва бўёқ моддалар, олма кислота билан сирка кислота бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимликнинг очилмай турган гул саватчалари, яъни гул шоналари аскариндозда гижжа ҳайдайдиган бир қадар кучли восита тариқасида ишлатилади. Дармана эфир мойи — дарминол — унда талайгина цинол бўлганлигидан стрептококклар, стафилококклар, гоноккоклар ва бошқа бактерияларга қарши сезиларли таъсир кўрсатиб, уларни ҳалок қилади. Бундан ташқари, дарминолни миозитлар, бўғим ревматизми, невралгиялар ва бошқа касалликларда сиртга ишлатилади. Дармана эфир мойидан олинadиган гвайазулен яллиғланишга қарши кучли таъсир ўтказиб, аллергик реакцияларни сусайтиради, яра-жароҳатларнинг эт олиш жараёнларини кучайтиради, шунинг учун бронхит астма, ревматизм, гуш касаллиги, рентген нурлари таъсиридан пайдо бўлган қуюқ яралар ва бошқа касалликларга даво қилишда ишлатилади.

Дарминолнинг қон босимини пасайтириши, юрак ишини қувватлаб, ичак силлиқ мускуллари тонусини пасайтириши тажриба шароитларида аниқланган.

ДАСТАРБОШ

(*Пижма обыкновенная, дикая рябинка*)

Ботаник таърифи. Узига хос кучли ҳиди бўладиган, бўйи 15 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бақувват бўлиб, тик ўсадиган анчагина поялар чиқаради, поялари яланғоч ёки тук билан сал қопланган бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, узунлиги 20 см гача бўлиб, эллипссимон шаклда, калта туклар билан қопланган, устки томони тўқ яшил, патсимон қирқилган. Гуллари қовоқранг-сарик тусда бўлиб, диаметри 12 см гача борадиган саватчалар ҳосил қилади. Меваси — асосига томон понага ўхшаб торайиб келган чўзинчоқ уруғли.

Июль — сентябрда гуллайди, мевалари август — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларида тарқалган. Йўл четларида, тураржойлар яқинида, сой бўйлари, серўт ёнбағирлар, арчазорлар ва ўрмонларда, гоҳида ўтлоқларда ҳам ўсади. Баъзи жойларда каттагина ўтзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: тўпгуллари, барглари, уруғлари.

Кимёвий таркиби. Тўпгулларида 2 фоизгача, баргларида эса 0,2 фоиз атрофида эфир мойи, шунингдек, флавоноидлар (лютеолин, кверцетин, апигенин, диосметин ва бошқалар), ошловчи ва аччиқ моддалар, алкалоидларнинг юқлари бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида дастарбош тўпгуллари кукун қилиб ёки улардан дамлама тайёрлаб, меъда-ичак касалликларида (гастритлар, энтеритлар, колитларда) ел ва ўт ҳайдайдиган, шунингдек, гижжаларга қарши восита тариқасида ишлатилган. Қовуқ, буйрак касалликларига, подагра, ревматизм, қуёнчиқ, бош оғриғи (мигрень), шамоллаш касалликларига, жароҳатларга даво қилиш учун ҳам улардан фойдаланилган. Гўшт нимталарини бузилишдан сақлаш учун уларнинг усти ва тагига дастарбош қўйиб қўйилган.

Замонавий табобатда дастарбош тўпгуллари кукун ёки дамлама кўринишида меъда-ичак касалликлари, аскариндоз ва энтеробиоз, лямблиозда, гепатитлар, холециститлар, ўт-тош касаллигида ишлатилади.

Дастарбош тўпгулларида олинган препарат — таннацин ўт ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади.

Дастарбошнинг ўт (саффо) ажралишини кучайтириб, ундаги шилимшиқ моддаларни камайтириши, шу билан бир вақтда меъда-ичак йўли ишини кучайтириши, юрак ишини қувватлаб, қон босимини ошириши тажрибаларда аниқланган. Дастарбош таркибидаги эфир мойи гижжалар, микроблар ва ҳашаротлар (куя, бурга, пашшалар) га қарши сезиларли таъсир кўрсатади.

Дастарбош тўпгулларидан тайёрланган дамлама кунига 2—3 марта 50—100 мл дан ичиб турилганида меъда ва ўн икки бармоқ яраси эт олиб, битиб кетишига ёрдам беради. Дастарбош ўти ва гулларида анчагина ошловчи моддалар борлиги туфайли, бу ўсимлик яллиғланишга қарши таъсир ҳам кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Дастарбош гуллари ва баргларида 3 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 1 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, аскардозда 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Қуруқ гуллари ва уруғларини янчиб, аскардозда 1/2 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

3. 1 чой қошиқ уруғлари устига 1/2 стакан қайноқ сув қуйиб, 3 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Острицаларни тушириш учун 3—5 кун давомида кеч-қурунлари клизма қилиб туриш учун буюрилади.

ДАФНА ДАРАХТИ

(Лавр благородный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 18 м гача борадиган доим яшил дарахт. Пўстлоғи қўнғир тусда, силлиқ, новдалари яланғоч. Шох-шаббаси қалин, асосан пирамида шаклида бўлиб ўсади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, яхлит, узунлиги 20 см гача боради, ўзига хос хушбўй ҳиди бор. Тўп гуллари соябонсимон, гуллари бир жинсли, калта бандли, гул қўрғони косасимон, яшил-сарик ёки оқ рангда. Меваси — кулранг-қора тусли, тухумсимон ёки эллипссимон шаклли, данакли мева. Данаги йирик бўлади.

Март охиридан май ойининг охиригача гуллайди, сентябрнинг охиридан ноябргача мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Грузияда ўсади, у ерда катта-катта дарахтзорлари бор. Краснодар ўлкасининг жануби, Қримнинг жанубий соҳили ва Озарбайжонда ҳам экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари (барглари асосан қишда териб олинади) ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Баргларида талайгина миқдор эфир мойлари бор, бу эфир мойлари таркибига цинол, фелландрен, гераниол, эвгенол, метилэвгенол, секситерпен бирикмалар, валерианат, капронат кислоталар, сирка кислота ва буларнинг эфирлари киради. Меваларида эфир мойи, ёғли мой, мелисс спирт, лауран, фитостерин ва қатрон моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида сурункали холециститлар, ўт-тош касаллигига даво қилишда дафна мойи 10—15 томчидан ичилади. Баргларидан тайёрланган дамламасини қандли диабетга даво қилиш учун буюрилади.

Дафна барглари, пўстлоғи, илдизлари, мевалари ва мойи қадимдан жуда кўп ишлатилган. Ибн Сино маълумотларига қараганда, дафна фалажларга, жигар, талоқ ўсмалари, бўғим ва жигар оғриқлари, бош оғриғи, қулоқ шанғиллаши, юқори нафас йўллари катарига яхши даво бўлади. Дафна мойи кўнгилни айнатиб қустиради, сийдик ҳайдайди. Дафна баргларини 6 г миқдориди олиб, асал қўшилган сув ёки тенг баробар сирка билан асал аралашмасига солиб ичилса, ич яхши юришадн, дафна тошларни ҳам майдалайди, кўпгина заҳарлар кучини қирқадиган зиддизаҳар ўрнини босади.

Кавказда дафна баргларини ревматизм, фалажлар, суяк чиқиқлари, йўтал, қўтир давосига ишлатилади, қуруқ баргларини кунгабоқар мойига қориштириб, артритлар, миозитлар ва невритларда баданга суртилади.

Замонавий табобатда дафна мойи ревматизмда баданга ийланадиган суртма мойга қўшиб ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Дафна дарахтининг майда янчилган пўстлоғи ҳар сафар 0,5—2 г миқдориди ичилади, шунингдек ундан қайнатма ҳам тайёрланади.

2. 20—30 дона дафна баргини янчиб, устига 400 мл қайноқ сув қўйилади, идиши билан қайнаб турган сувга қўйиб, 15 минут қайнатилади, сузиб олиб, овқатдан 15 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 30 г миқдоридаги янчилган дафна барглари устига 200 мл мой қўйиб 6 кун қўйилади, кейин сузиб олиниб, бу мойни фалажларда баданга суртиш учун ишлатилади,

ДЕВОРТАГИ УТИ

(Шандра очереднозубая)

Ботаник таърифи. Бўйи 80 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тўрт қиррали бўлиб, яхшигина шохлайди. Барглари думалоқ шаклда, шохларида қарама-қарши жойлашган, тукдор, ўтмас тишли. Гуллари оқ, барг қўлтиқларидан чиқади. Меваси — тўрт уруғли мева.

Май — сентябрда гуллайди, мевалари ҳам шу давр, ичида етилиб боради.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиё ва Кавказда учрайди, турар жойлар яқини, йўл четлари, деворлар тагида, бегона ўт босган жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Девортаги ўтнинг ер устки қисмида эфир мойи, флавоноидлар, қатрон моддалар, стахидрин, маррубин ва бошқа моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу қайнатмаларидан нафас йўлларининг сурункали катарлари ва томоқ оғриғи, ангина, стоматитга даво қилишда фойдаланилади, шунингдек уни оғиз, томоқни чайишга ишлатилади.

Бу ўтдан гомеопатияда ҳам фойдаланилади.

Замонавий табобатда бу ўтдан тайёрланган дамламаларнинг тинчлантирувчи хоссаларга эга бўлиб, артериал қон босимини пасайтириши, бачадон мускуллари тонусини кўтариши, валериана тинктураси таъсирини кучайтириши аниқланган.

Бу ўт таркибидаги маррубиннинг совунланишидан ҳосил бўладиган маррибунат кислотанинг ўт ҳайдовчи таъсир кўрсатиши ҳам маълум, бу кислота атофанга қараганда икки барабар кучлироқ таъсир қилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Қуритилган девортаги ўтини майдалаб 2 чой қошиқ миқдоридан олинадиган, устига 2 стакан совуқ сув қуйиб, оғзи берк идишда 2—3 соат қуйиб қўйилади. Кейин сузиб олиб, таъмига қараб шакар қўшилади ва 4 стакандан кунига 4 маҳал ичилади.

ДОРИВОР ГУЛХАЙРИ

(Алтей лекарственный)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик илдизпояли бўйдор ўтсимон ўсимлик, илдизлари қўнғир-сарик тусда, йўғон-йўғон бўлиб ўсади, барглари навбатма навбат жойлашган, бандлари бор, узунлиги 5—15 см, майин туклар билан қопланган, кулранга мойил яшил рангда, уч-беш бўлакли. Гуллари оқ пушти, диаметри 20—30 мм, қўш косачали, чангчилари (оталиклари) кўп, уруғчиси билан бирга ўсиб, битта найча ҳосил қилган. Мевалари ясси, 15—25 дона айрим-айрим уруғларга бўлинади, уруғларининг орқа томони юлдузсимон тукчалар билан қалин қопланган. Гулхайрининг бўйи 120—160 см га боради. Июль ойидан то сентябрь ойигача гуллайди, июлдан мева туга бошлайди.

Географик тарқалиши. Урта Осиёда, шунингдек Қрим, Кавказ, Ғарбий ва Шарқий Сибирь ҳамда бошқа жойларда учрайди. Сернам ва сувга яқин жойларда ўсади, баъзан қалин чангалзорлар ҳосил қилади.

Украина ва Краснодар ўлкасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва илдиз поялари, гоҳида гуллари ва барглари. Илдизлари куз ёки эрта баҳорда кавлаб олинади, гуллари билан барглари июль ойидан то август ойигача терилади.

Кимёвий таркиби. Илдизларида 35 фоиз атрофида шилимшиқ моддалар, 37 фоизгача крахмал, 10,2 фоизгача қанд, аспарагинат кислотаси, бетаинлар (4%), ёғли мой (17%) ва бошқа моддалар бор. Барглари билан гулларида қаттиқ эфир мойи ҳам бўлади (0,02 фоиз атрофида). Гулхайрининг шифобахш таъсири ундаги шилимшиқ ва пектин моддаларга боғлиқ.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта осие халқ табобатида қон туфлаш, сил, бронхиал астмада, йўтал ва кўкрак оғриғи маҳалларида илдизлари, барглари ва гулларидан тайёрланган қайнатмаси юмшатувчи дори тариқасида, шунингдек, томоқни чайқаш учун ишлатилади; туғруқдан кейинги қон кетар маҳалларда баъзан илдизларини қайнатиб ичиш буюрилади. Илдизлари, барглари ва гулларидан тайёрланган малҳам чипқон, хўп-позларга, қуюқ яралар, жароҳатларга даво қилиш учун қўлланилади. Тожикистонда бу ўсимликдан қустирувчи дори тариқасида ҳам фойдаланилади.

Ибн Сино илдизлари уруғлари ва баргларидан тай-

ёрланган қайнатмани балғам кўчирадиган дори тариқасида ишлатган, йўтал пайтида, простата беши ўсмалари, простатитлар вақтида, қон туфлаш, плеврит, бронхлар ва ўпка яллиғланиши, қуймиш нерв яллиғланишида юмшатовчи дори тариқасида буюрган, пешоб қийинлашиб қолганида ва қовуқда тошлар пайдо бўлганида бу қайнатмадан сийдик ҳайдовчи дори тариқасида ҳам фойдаланилган.

Гулхайри препаратларининг балғам кўчирадиган, юмшатадиган ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши ҳозирги илму фанда аниқланган, унинг бу таъсири таркибида шилимшиқ моддалар, крахмал коллоид характеридаги бошқа моддалар борлигига боғлиқ. Мана шу моддалар ўраб олувчи хоссага эга бўлиб, юқори нафас йўллари ва меъда-ичак йўли шиллиқ пардасидаги нерв охирилари ҳар хил таъсиротлардан сақлаб туради, турли дори моддаларининг секинроқ сўрилиши ва бирмунча узоқроқ маҳаллий таъсир кўрсатиб боришига, тўқималарнинг эт олиб битишига ёрдам беради. Шу сабабдан гулхайри илдизлари порошок, дамлама, суюқ ва қуюқ экстрактлар ҳамда шарбат кўринишида асосан нафас йўллари, меъда-ичак йўлининг катарал ҳолатларида (гастритлар, меъда яра касаллиги, энтеритлар, колитлар ва бошқаларда) яллиғланишга қарши, ўраб олувчи, юмшатовчи ва балғам кўчирувчи дори тариқасида кенг қўлланилади.

Ўзбекистон, Қирғизистон ва Тожикистонда доривор гулхайри билан бир қаторда арман гулхайриси ўсишини айтиб ўтиш зарур. Бу ўсимлик доривор гулхайридан фақат барглари ва мевалари билангина фарқ қилади. Арман гулхайрисининг илдизларида ҳам доривор гулхайри билан бир хил моддалар бор, шу сабабдан бу ўсимлик ҳам табобатда доривор гулхайри билан бир қаторда ишлатилади ва тайёрланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бир чой қошиқ гулхайри гули устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 1—2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади. Илик ҳолда 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майдаланган гулхайри илдизлари, гуллари ва барглари билан 2 ош қошиқ олиб, устига 2,5 стакан қайноқ сув қуйилади, 2 соат давомида дамлаб қўйилиб, кейин сузиб олинади. Бу дамлама томоқни чайиш, кўзларни ювиб туриш учун ва тўғри ичакдаги яллиғланиш касалликлари маҳалида компресслар қўйиш учун ишлатилади.

3. 4 чой қошиқ гулхайри илдизлари устига 2 стакан қайнаган совуқ сув қуйиб, 8 соат қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади, ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

4. Майдаланган баргларида 1 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади ва дамлаб қўйилади кейин сузиб олинади, 1 чой қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

ЕРЁНҒОҚ

(*Арахис, земляной орех*)

Ботаник таърифи. Бўйи — 25—75 см га борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — сершоҳ. Поялари асосидан кўп шохланиб, тик туради, сал кўзга олинадиган 4—5 қиррали бўлади, яланғоч ёки тук билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тукли, узунлиги 3—11 см, жуфт патсимон, бандли. Гуллари барг қўлтиқларидан чиқади, оч сариқ ёки қовоқранг тусда бўлади, шохларининг пастки қисмида ва ер тагида жойлашади. Гули — бир купли. Чангланганидан кейин гул косачаси, тожиси ва чангчилари қуриб кетади, тугунчаси тик юқори ва пастга қараб ўсиб, тупроққа ўтади ва шу ерда мева тугади. Меваси очилмайдиган чўзинчоқ дуккак. Дуккаклари яшилга мойил сариқ рангда, ичида биттадан бештагача уруғи бўлади. Уруғлари чўзинчоқ, мойли, қизғиш юпқа пўст билан ўралган.

Июнь охири, июль бошидан то кеч кузгача гуллайди, сентябрь-октябрь ойларида мева тугади.

Географик тарқалиши. Ватани — Бразилия. СССР да Кавказорти республикалари, СССР нинг Европа қисми ва Урта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида экилади.

Ишлатиладиган органлари: етук уруғлари.

Кимёвий таркиби. Уруғлари таркибидан 53 фоизгача ёғли мой, 37 фоизгача оқсиллар, тритерпен сапонинлар, гликозид, арахидозид, лейкоделфенидил, бетаин, холин, 17 фоизгача глобулинлар, 17 фоизгача глютаминлар, 21 фоизгача крахмал, 7,47 фоизгача қандлар, аминокислоталар, шунингдек В, Е витаминлар, патотенат кислота ва бошқалар бор. Мевалари пўстида глюкоза билан аглюкон ҳамда бошқа моддаларга парчаланадиган арахидозид деган гликозид бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Ерёнғоқ мағизи мазали ва тўйимли бўлиб, уни хомлигича ёки қовурилган ҳолда

ейилади, шунингдек қандолат маҳсулотларига қўшила-
ди. Ерёнғоқ мойи озиқлик сифатлари жиҳатидан кўпги-
на ўсимлик мойларидан устун туради. Ерёнғоқ мағзи
меъда ва ичак касалликларида ични сурадиган, юмша-
тадиган, ўраб оладиган, оғриқ қолдирадиган майин
дори тариқасида, шунингдек талвасага қарши восита
сифатида ҳам ейилади.

Ерёнғоқ мағзи геморрагик диатез билан оғриб юрган
болаларга даво қилишда яхши наф беради, чунки тром-
бопластин ҳосил бўлишини кучайтиради, деган маълу-
мотлар бор.

Ишлатиш усули. 1. 500—200 г миқдоридаги ерёнғоқ
мағзи ҳар куни овқатдан 1 соат илгари хомлигича ей-
лади.

2. Гемофилияда ерёнғоқ мойи бир ош қошиқдан ку-
нига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

ЕРЧОЙ

(Прямохвостник кокандский)

Ботаник таърифи. Бўйи — 45 см га борадиган кўп
йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тик ўсади, сершоҳ,
барглари тухумсимон ёки думалоқ, патсимон қирқил-
ган, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари сариқ ранг-
ли бўлиб, поясининг учидан чиқади. Мевалари — му-
раккаб уруғли мева.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари июль — августда
етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик тоғли жойларда
катта-катта тошлар ва арчалар ёнида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки
қисмлари ва илдизлари.

Қимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ўтида органик
кислоталар, қатронлар, қанд моддалари, витамин С,
ошловчи моддалар; илдизларида қанд моддалари, эфир
мойлари, қатронлар, органик кислоталар бор. Эфир
мойларининг таркибига евгенол, альдегид ва бошқа тер-
пенондлар кирди.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табobatiда ерчай ил-
дизларидан тайёрланган қайнатмани кўкрак оғриғида,
шунингдек буриштирувчи восита тариқасида ичкетар
маҳалида ичиш учун буюрилади. Барглари ва илдизла-
рининг қайнатмасини стоматитлар, гингивитлар, анги-
налар ва бошқаларга даво қилишда оғиз ва томоқни
чайиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда бу ўсимлик ўти ва илдизлари² дан тайёрланган дамлама ва қайнатмаларнинг заҳарли хоссалари йўқлиги аниқланган. Эфир мойини, унинг таркибида евгенол кўп бўлганлигидан, тиш врачлик амалиётида четдан келтириладиган қалампирмунчоқ мойи ўрнига ишлатиш, илдизларидан тайёрланадиган препаратларни меъда-ичак касалликлари давоси учун буриштирувчи восита тариқасида қўлланиш тавсия этилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 2 чой қошиқ ерчай ўтини термосга солиб, устидан 200 мл қайноқ сув қўйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, сузиб олиб, овқат олдидан 1 ош қошиқда кунга 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майда тўғралган 2 чой қошиқ илдизлари устига 200 мл қайноқ сув солиб, паст оловда 15 минут қайнатади-да, кейин 1 соат дамлаб қўйилади; сузиб олиниб, овқат олдидан 1 ош қошиқдан кунга 3—4 маҳал ичилади.

3. Майда тўғралган ўти ёки илдизидан 2 ош қошиқ олиб, устига 400 мл қайноқ сув қўйилади-да, термосда кечаси билан дамлаб қўйилади; бу дамламани яллиғланиш касалликларида оғиз ва томоқни чайиш учун ишлатилади.

ЕРҚАЛАМПИР

(Хрен обыкновенный)

Ботаник таърифи. Ерқалампир — илдизи яқинидан йирик-йирик гўж барглар чиқарадиган, бўйи 150 см гача бўлиб ўсадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи йўғон, этдор, оқиш рангда бўлиб, диаметри 8 см гача ва узунлиги 100 см гача боради. Илдиз ёки барглари йирик, чўзинчоқ ёки чўзинчоқ-тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 60 см ча келади. Поясининг пастидаги барглари калта бандли, патсимон қирқилган, устки барглари деярли бандсиз чўзинчоқ ёки наштарсимон, деярли яхлит. Гуллари майда бўлиб, гултожиси тескари тухумсимон тўртта гул баргидан иборат. Меваси чўзинчоқ шаклда бўладиган қавариқ қўзоқча, узунлиги 6 см келади.

Июнь — июлда гуллайди, одатда уруғ тугмайди.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма республикаларида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида синегрин деган гликозид, мирозин ферменти, лизоцим деган антибиотик модда, аскорбинат кислота; баргларида флавоноидлар, аскорбинат кислота ва алкалоидлар юқи бор. Ерқалампирнинг ўткир ҳиди унда бўладиган аллил мойи — аллил изотиоцианид борлигига боғлиқ. Бу ўсимликда ачиқ эфир мойлари аралашмаси бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ерқалампир илдизларининг эзиб тайёрланган бўтқасини, ундан олинган сувини овқат ҳазмини яхшилайдиган, балғам кўчирадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида меъда ва жигар, қовуқ касалликларида буюрилади, шунингдек дамламаси ревматизм, радикулит маҳалида яллиғланишга қарши восита тариқасида ишлатилади.

Ерқалампир суви бактериялар, замбуруғларга қарши, чалғитадиган таъсир кўрсатади. Қайнатма ва дамламалари сурункали колит, холецистит касалликларида наф беради. Ерқалампирнинг меъда-ичак йўли ишини кучайтириб, иштаҳа очиши ва овқат ҳазмини яхшилаши замонавий табобатда ҳам аниқланган. Илдизларида бўладиган лизоцим бактерияларни ўлдирадиган таъсир кўрсатади. Сувга ерқалампир илдизининг эзиб олинган сувини аралаштириб туриб, ангинада томоқ чайилади, сепкилларни йўқотиш учун юз ювилади. Ерқалампир илдизининг кулини эса яралар ва анчадан бери битмай келаётган йирингли жароҳатларга сепилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Гипоацид гас-тритда эзилган ерқалампирга шакар, сирка ёки қаймоқ қориб, 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 1 кг миқдоридagi ерқалампир илдизларини гўшт қиймалагичдан ўтказиб, устига 3 л қайноқ сув қуйиладиганда, идишининг оғзини бекитиб, бир кеча-кундуз қолдирилади. Бу дамлама овқат олдидан ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади. Даво курси — 7 кун.

3. Ер қалампир сувига спирт аралаштириб, баданнинг оғрийдиган жойларига суртилади.

ЕТМАҚ, БЕҲ

(Колючелистник качимовидный)

Ботаник таърифи. Етмак бўйи 80 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимликдир. Поялари жуда сершоҳ бўлиб ўсади, шунинг учун бу ўсимлик думалоқ шаклга кириб қолади. Илдизпояси узун, йўғон эмас; илдизи бақувват, ўқ илдиз, кам шоҳланади, ташқи томони оч

қўнғир тусда, кесиб кўрилса эти сарғиш, оқ-оқ томир-
лари бўлади. Поялари тик ўсади, яланғоч, оқиш ёки
қизғиш. Барглари қарама-қарши жойлашган, узунлиги
1—2 см, яланғоч ёки ғадир-будир. Гуллари — майда,
рўваксимон сербар тўпгул ҳосил қилади. Меваси — бир
ёки икки уруғли думалоқ кўсакча. Уруғлари буйракси-
мон шаклда бўлиб, қизғиш-жигарранг тусда, узунлиги
2 мм гача боради.

Июнь — августда гуллайди, август — сентябрда уруғ-
лари етилади.

Географик тарқалиши. Фақат Ўзбекистон, Қирғизис-
тон, Туркменистон, Тожикистонда ва Қозоғистоннинг
жанубида учрайди. Асосан даштларда, тош ва шағалли
ёнбағирларда, гоҳо қуриб қолган дарё ўзанларида
ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида ва ер устки қисм-
ларида тритерпен сапонинлар бор. Бу сапонинлардан
гипсогенин гликозидлари — акантофиллазид В ва акан-
тофиллазид С ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё республикала-
рининг халқ табobatiда етмакнинг ҳар хил турларидан
бронхитларда, йўтал билан ўтадиган касалликларда
балғам кўчирувчи восита сифатида ва бадан терисида
яралар, жароҳатлар бўлганида буларнинг битишини
тезлаштирадиган малҳам тариқасида фойдаланилади.
Етмак илдизлари микробларга қарши таъсир кўрсатиш
хусусиятига ҳам эга. Бундан ташқари, етмак илдизлари
кўпик ҳосил қиладиган, масаллиқларни кўпиртирадиган
восита тариқасида қандолатчиликда ҳам ишлати-
лади. Бу ўсимликнинг ҳар хил турларидан ҳозир тоза
сапонинлар олинади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган ет-
мак илдизларидан 2 ош қошиқ миқдоридан олиб, 200 мл
қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, ов-
қатдан 30 минут илгари $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал
ичилади.

2. Майдаланган 1 ош қошиқ етмак илдизи устига 2
ош қошиқ канакунжут ёки пахта мойи қуйиб, яхшилаб
қориштирилади ва даво учун яра ва жароҳатларга қўй-
илади.

ЕВВОЙИ САБЗИ

(*Морковь дикая*)

Ботаник таърифи. Ёввойи сабзи бир йиллик ёки икки йиллик ўсимлик, экиладиган маданий тури эса фақат икки йиллик. Ёввойи сабзининг илдизи дуксимон шаклда. Пояси думалоқ, силлиқ, ўртасидан шохлайди, сийрак ва қаттиқ туклари бор, бўйи 1 м гача боради. Барглари учбурчак шаклда ёки чўзиқ, кўп қайта патсимон кесилган, усткилари силлиқ, пасткилари тукли. Гуллари майда бўлиб, гулбарглари оқ, қизғиш тусда, мураккаб соявон ҳосил қилади. Мевалари майда, чўзинчоқ тухумсимон шаклдагъ икки уруғли мева.

Май — июлда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Ёввойи сабзи Ўрта Осиё республикалари, шунингдек Жанубий Қозоғистонда суғориладиган ерлар, боғлар, экинлар орасида бегона ўт тариқасида учрайди. Маданий тури Ўрта Осиёнинг ҳамма жойларида экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари (илдизмевалари) ва уруғи.

Кимёвий таркиби. Ёввойи сабзи эфир мойли ўсимликлар жумласига киради. Меваларида (уруғларида) 1,9 фонзгача, гуллаб турган ўсимлик ўтида эса 0,13 фонзгача эфир мойи, шунингдек гераниол, дауцен, бизабоден, секвитерпен каратол спирт, даукол, азарон ва бошқа бирикмалар бор. Экма сабзи илдиз меваларида талайгина каротиноидлар, витамин К₁, В₁, В₂, РР, С пантотенат кислота ва инозит бўлади. Сабзи илдизмеваларида фитостеринлар, фосфатидлар, ферментлар, қандлар, флавоноидлар, микроэлементлар ва бошқа моддалар ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ёввойи ва экиладиган сабзининг илдизлари ва уруғлари дори тариқасида ишлатилади. Ўткир, сурункали гепатитлар, сариқ касаллиги, шабкўрлик маҳалида, зарда қайнаган, қабзият бўлган пайтлар, бавосилда, гастритлар, меъда яра касаллигида қирилган сабзи буюрилади. Бадан периси ёрилганида ва ҳуснбузар тошганида сабзи сувини тухум сариғи ёки асалга аралаштириб (1:1 нисбатда) сурилади.

Буйрак-тош касаллиги, қабзият маҳалларида ва қорин дам бўлиб турганида сабзи уруғидан фойдаланилади. Сабзи баргларининг суви гуш, диатез ва нейродер-

‘митға, илдизмевасийнинг суви эса хавфли ўсмаларда даво қилиш учун ишлатилади. Ёввойи сабзи уруғларини Урта Осиё халқ табобатида сийдик ва ел ҳайдайдиган восита тариқасида истерияда, баданга шиш келган маҳалларда ва сийдик-тош касаллигида, Хитой табобатида эса сурункали ичбуруғда ишлатилади.

Ибн Сино сабзи уруғи ва баргларини яраларни тезроқ битирадиган ва сийдик ҳайдайдиган дори сифатида ишлатган, илдиз меваларини эса плеврит, сурункали йўтал, ичак оғриқлари ва баданга шиш келганида буюрган. Сабзи шилимшиқ, сафроларни суюлтириб, ички органларнинг битиб қолган жойларини очади ва меъдани бақувват қилади.

Замонавий табобатда элма сабзи илдизмеваларидан гипо- ва авитаминозларда фойдаланилади, улар майин сурги тарзида таъсир кўрсатиб, углеводлар алмашинувини жойига келтиради. Элма сабздан олинган даукарин деган препарат худди папаверин ва келлингга ўхшаб, мускулларнинг тортишиб, қисқариб туришига барҳам беради, юрак-қон томирларини кенгайтиради.

Жигар, буйрак касалликлари, бавосилда қирилган сабзи буюрилади, сабзи сувидан эса яра, жароҳатлар, совуқ олган жойлар, ангина ва стоматитларга даво қилишда фойдаланилади. Ёввойи сабзи уруғидан олинadиган эфир мойи ҳар хил экстрактлар тайёрлаш учун ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янги сабзи суви буйрак ва ўт тоши касалликларида, гастритда 100—200 мл миқдорида, сурги ўрнида эса 300 мл миқдорида наҳорга ичилади (катта ёшли одамларга буюриладиган миқдор).

2. 1 стакан янги сабзи сувига бир неча қошиқ асал аралаштириб, бронхит ва ларингитда 1 ош қошиқда кунига 4—5 маҳал ичилади.

3. 1 ош қошиқ сабзи уруғи устига 1 стакан қайноқ сув қўйиб, иссиқ жойда 12 соат давомида дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, буйрак тоши ва гипертония касаллигида иссиқ ҳолда 1 стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Даукарин таблеткалари стенокардия, атеросклероз ва бронхиал астмада овқатдан 3 соат илгари 0,02 г дан кунига 3 маҳал ичилади.

ЁНҒОҚ

(*Орех грецкий*)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси ёйилиб ўсадиган, бўйи баъзан 60 м га ҳам борадиган дарахт. Танасининг пўстлоғи оч кулранг тусда, қари дарахтларда чуқур-чуқур ёриқлари бўлади. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, тоқ патсимон, бандли. Гуллари майда, бир жинсли, яшил тусли, узунлиги 10 см гача борадиган тўп гуллар — кучалалар ҳосил қилади. Меваси — аксари деярли думалоқ, гоҳо эллипссимон шаклда, ҳар хил катталиқда бўладиган данакли сохта мева, ташқи пўсти этдор, яшил тусли, етилганидан кейин қорайиб, қағтиқлашиб қолади. «Ёнғоғи»нинг мағзи юпқа парда билан қопланган.

Апрель — майда гуллайди, мевалари август охири — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши: Урта Осиёнинг жанубий томонларида ёввойи ҳолда ўсади. Урта Осиё, Озарбайжон, Кавказ ва бошқа жанубий районларда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, етилмасдан туриб узиб олинган мевалари.

Кимёвий таркиби. Ёнғоқ баргларида гидроюглонлар ва буларнинг гликозидлари, флавоноидлар, витамин С, Р ва В₁, каротин, эфир мойи, ошловчи моддалар бор. Мевасининг кўк пўстида ҳам витамин С, ошловчи моддалар топилган. Мағзида ёғли мой, витамин С, Е, В₁, темир ва кобальт тузлари бор. Мевалари ёш ғўралик маҳалида худди наъматак сингари витамин С га жуда бой бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ёнғоқнинг гуллари, барглари, етилмаган ёш ғўралари, меваларининг пўслари, ёнғоқ, пўчоғи, мағзи, мағзининг орасида бўладиган тўсиқлари ва мойидан фойдаланилади. Ёнғоқнинг ғўрасидан тайёрланадиган мураббо гипертония, қандли диабетга даво бўлади, ғўрасининг ўзини камқонликда; мағзининг орасидаги тўсиқларидан тайёрланган дамламани диспепсия, сурункали колит, гипертония, қандли диабетда; янги узиб олинган баргларининг сувини яллиғланишга қарши сиртга қўйиш учун буюрилади. Янчилган ёнғоқ мағзини асалга аралаштириб бериш халқ табобатида қадимдан расм бўлган, ёнғоқ мойи эса сийдик-тош касаллигида ва юрак ҳамда буйрак касалликлари туфайли пайдо бўладиган шишларда ҳам ишлатилган. Баргларидан тайёрланган дамламани меъ-

да яраси, атеросклероз, йирингли отитларда буюрилган; ангина, стоматитлар, гингивитлар, парадонтозда эса оғиз, томоқни чайиш учун берилган. Ёнғоқ мағзини анжир билан қўшиб ейилса, кўпгина захарларнинг кучини қирқадиган яхшигина даво бўлади. Соч тўкилмаслиги ва яхши ўсиши учун бош баргларида тайёрланган қайнатма билан ювилади Ёнғоқ мағзини майда янчиб, чипқон, хўппозларга малҳам қилиб қўйилади.

Замонавий табобатда ёнғоқдан олинадиган юглон деган препарат яллиғланишга, микробларга қарши ва яра-жароҳатларни битирадиган восита тариқасида ишлатилади. Ёнғоқ мағзи ва мойидан атеросклероз, гепатит, сурункали колит, анемия, рахит, гипертонияга даво қилишда фойдаланилади.

Баргларида олинадиган флавоноидларнинг қон босимини туширадиган спазмларни бартараф этадиган ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган ёш ёнғоқ баргларида 20 г миқдорда олиб, устига қайнаб турган 1 стакан сув қўйилиб, батамом совигунича дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, 1 ош қошиқдан кунига 3 марта ичиш учун буюрилади.

2. Майда тўғралган ёш ёнғоқ баргларида 50 г миқдорда олиб, устига 500 мл 40% ли спирт (ёки ароқ) қўйилиб, шишада турган ҳолда 3 кун офтобда сақланади, кейин сузиб олиниб, қандли диабет, атеросклероз, гипертония ва ичкетар маҳалларда 40 томчидан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Қуруқ ёнғоқ баргидан 3—5 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 500 мл сув қўйилади-да, қайнатилади. Ангина, бавосил, чипқон, теридаги яра-чақаларга компресс қилиб ёки иссиқлигида боғлаб қўйиш учун сиртга ишлатилади.

ЖАМБИЛ

(Душица обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бўйи 90 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, илдиз пояси терисимон. Поялари тўрт қиррали, майин туклар билан қопланган. Барглари қарама-қарши жойлашган, чўзинчоқ-тухумсимон, бандли, майда, оч пушти ёки оқиш-бинафшаранг, гул қўрғон билан ўралган тўпгул ҳосил қилади. Меваси

тўқ кўнғир рангли думалоқ тухумсимон ёнғоқча, тўрт қўшалоқ бўлади.

Июль — августда гуллайди, хушбўй ҳиди бор. Меъвалари августда етилади.

Географик тарқалиши. Евросиёнинг кўпгина жойларида тарқалган. Франция, Германия, АҚШ ва бошқа кўпгина жойларда: Қирғизистон, Ўзбекистон, Жанубий Қозоғистонда экилади. Паст текислик, тоғалди ва ўртача тоғ районларида ўсади. Тоғ райҳон билан бир қаторда ишлатилади.

Ишлатиладиган органлари. Усимликнинг ер устки қисми (ўти), гуллаш даврида йиғиб олиниб, ўша заҳотиёқ ҳавода қуритиб қўйилади.

Кимёвий таркиби. Жамбил ўти, пояси, гуллари, баргларида талайгина миқдорда эфир мойи бор, уруғларида 28% гача етадиган миқдорда тез қурийдиган ёгли мой бўлади. Жамбил эфир мойлари таркибига тимол ва биоциклик секвитерпенлар; ошловчи моддалар ва аскорбинат кислота кирази.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида жамбил овқат ҳазмини яхшилаб иштаҳа очиш учун, холециститлар, энтероколитлар, қабзиятлар маҳалида ва қорин дам бўлиб турган пайтларда дамлама кўринишида ишлатилади. Бундан ташқари, жамбилни нафас органларининг яллиғланиш касалликларида (ўткир ва сурункали бронхитларда), бўғим оғриқлари, подагра вақтида ҳамда тинчлантирадиган талвасаларга қарши, терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган восита тариқасида буюрилади. Тернининг йирингли касалликлари, диатезларда, гуш касалликларида жамбил ўтидан компресслар қўйиш, ванналар қилиш учун фойдаланилади. Ванна сувини хушбўй қилиш учун унга жамбил қайнатмаси ва дамламаси қўшилади.

Замонавий табобатда жамбилнинг марказий нерв системасига тинчлантирувчи таъсир кўрсатиши, меъданичак йўли ишини ривожлантириши тажрибада аниқланган. Жамбил ўтидан тайёрланидиган қайнатма ва дамламалар яллиғланишга, микробларга қарши таъсир кўрсатади, оғриқни қолдирадиган, балғам кўчирадиган, ўт ҳайдайдиган терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган хоссаларга эга.

Н. Г. Ковалев маълумотларига қараганда, гипертония, атеросклероз, гепатит, эпилепсия (қуёнчиқ) ва нефрит билан оғриган касалларга даво қилишда жамбил яхши натижа беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г (2 ош қо-

ниқ) миқдоридаги жамбил ўтини сирланган идишга солиб, устидан қайнаб турган 200 мл сув қўйилади-да, бошқа идишда қайнаб турган сув устида қайнатилади, кейин хона ҳароратида камида 45 минут совутилиб, сузиб олинади. Олинган дамлама устига сув қўйиб, ҳажми 200 мл гача етказилади. Овқат ҳазмини яхшилаш учун овқатдан 15 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2 маҳал ичилади.

2. 10 г жамбил ўти устига 150 мл миқдорда 70° ли этил спирт қўйиб, хона ҳароратидаги қоронғи жойга 7—10 кун қўйиб қўйилади. Кейин спиртта тайёрланган шу тинктурани 30—40 томчидан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 50 г жамбил ўти 10 л сувга солиб дамланади. Ундан ювниш ва ванна қилиш учун фойдаланилади.

ЖИИДА

(Лох узколистный)

Ботаник таърифи. Бўйи — гоҳо 10 м гача борадиган, аксари тиканлари бўладиган бута ёки дарахт. Танаси ва қари шохларининг пўстлоғи ялтироқ, қизғиш ёки тўқ қўнғир тусда; тиканларининг узунлиги 4 см ча бўлади. Ёш новдалари юлдузсимон тангачалар билан қалин қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, чўзинчоқ наштарсимон ёки эллипссимон шаклда бўлиб, учи аксари ўткирлашиб келган; юқори томони кулранг-яшил, пастки томони кумушсимон оқ рангда. Гуллари жуда хушбўй, барг қўлтиқларидан 1—3 донадан чиқади, узунлиги 10 мм атрофида, банди калта бўлади, гулбарглари тухумсимон ёки наштарсимон. Меваси — думалоқ-эллипссимон ёки деярли думалоқ шакли сохта данақли мева. Сарғиш, унсимон эти бўлади.

Май — июнда гуллайди, мевалари октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиё, Қозоғистоннинг саҳро ва ярим саҳро районлари, шунингдек, Кавказорти ва Шимолий Кавказнинг шарқий қисмида ўсади. Асосан сой соҳилларида ва паст-баланд қумликларда ўчрайди, баъзи жойларда анча қалин бутазорлар ҳосил қилади. Ўрта Осиё, Кавказ, Жанубий Қозоғистонда кўп ёкилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, елими, новдалари.

Кимёвий таркиби. Танаси ва шохларининг пўстлоғида элеагнин, тетрагидрогармол алкалоидлари, ошловчи

моддалар билан бўёқ моддалари бор. Гулларидида 0,3 фоиз атрофида эфир мойлари топилиган. Баргларида талайгина миқдорда аскорбинат кислота бўлади; мевасининг этидида 40 фоизгача углеводлар, жумладан, 20 фоизгача фруктоза, 10 фоизгача оқсиллар, бир оз миқдор ошловчи ва шилимшиқ моддалар бор. Жийда танаси билан шохларида анчагина елим моддаси бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Жийданинг барглари, мевалари, гуллари, новдаларидан тайёрланган гален препаратлар халқ табобатида яллиғланишга қарши, буриштирувчи, гижжаларга қарши восита сифатида шунингдек, ўсмалар, бавосил маҳалида кенг ишлатилади. Ич кетар, энтерит, колит, гастрит, иситма маҳалида бу ўсимликнинг қисмларидан тайёрланган қайнатмадан фойдаланилади. Қозоғистонда жийда пўстлоғи қон тўхтатадиган восита тариқасида қўлланилади. Ўзбекистонда янги жийда барглари ва мевалари яллиғланишга қарши, жароҳатларни битирувчи ва қон тўхтатувчи восита тариқасида кўп ишлатилади, қайнатмаларидан эса шамоллаш касалликлари, иситма, стоматитлар, ангинада, шунингдек, оғриқни камайтирувчи мақсадида ревматизм, подагра, радикулитларда фойдаланилади. Эфир мойининг ҳиди юрак ишининг яхшиланишига ёрдам беради.

Замонавий табобатда жийда препаратларининг яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиб, ичакнинг ҳаракат функциясини сусайтириши тажрибаларда аниқланган. Бу препаратлар энтероколитлар, стоматитларда буриштирадиган дори сифатида қўлланилади, улар бактерияларга қарши таъсир кўрсатади. Илдиэларидан тайёрланган тинктура ва экстракт тажриба шароитларида қон босимини пасайтириб, юрак ишини жонлантирган. Жийда меваларидан «Лохтан», «Лохпектан», «Пшатин» деган препаратлар тайёрланган, булар меъда-ичак йўллариининг яллиғланиш касалликларига даво қилиш, шунингдек стоматитлар, гингивитларда оғиз ва томоқни чайиш учун ишлатилади. Жийда гулларидан сувда, спирт ва мойда тайёрланган экстрактлари шамоллаш касалликлари, гипертония ва юрак иши сусайиб қолган маҳалларда дурустгина наф беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 50 г миқдоридаги жийда мевалари устига 1,5 л қайноқ сув қуйиб, паст оловда 15—20 минут қайнатилади, кейин оловдан олиниб, 1 соат давомида дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади, бу қайнатмани овқатдан кейин 2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

ЖИЛОНЖИЙДА, УНАБИ

(Унаби обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 3 м гача борадиган, шохлари ёйилиб ўсадиган тиканли бута ёки кичикроқ дарахт. Шохлари қизғиш-жигарранг, ёш новдалари туклар, қарироқлари тиканлар билан қопланган. Барглари — терисимон, калта бандли, сербар ёки чўзинчоқ наштарсимон, четлари тишли, устки томони яланғоч, пастки томони томирлари бўйлаб туклар билан қопланган, кейинчалик туклари тушиб кетади. Гуллари — майда, кўкиш тусда бўлиб, ярим соябон шаклида тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — думалоқ ёки чўзинчоқ шаклда бўладиган, қизғиш-жигарранг тусли ялтироқ пўст билан қопланган данакли мева.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари августда етилади.

Географик тарқалиши. Жилонжийда Ўзбекистон, Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистонда қуруқ ёнбағирларда ўсади. Дурагайлаш йўли билан етиштирилган бир қанча навлари Ўрта Осиёнинг барча республикаларида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Жилонжийда танасининг пўстлоғида ошловчи моддалар ва пептид алкалоидлар, баргларида оғриқ қолдирадиган моддалар, аскорбинат кислота, қатронлар, гликозидлар, пептид алкалоидлар, сапонинлар ва фитонцидлар, меваларида анчагина қанд моддалари, витамин С, органик кислоталар, данагининг мағзида 33 фоизгача қотмайдиган ёғ бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ таъбатида жилонжийда буйрак, қовуқ касалликларида юқори нафас йўлларининг яллиғланиш касалликлари, ревматизм, иситмада, ичак касалликларида қадимдан ишлатилиб келади, илдизининг пўстлоғидан эса одамни тетиклаштириб, кўнглини очадиган дори тайёрланади. Жилонжийда мевалари пиелит, цистит касалликлари, ичкетар маҳалида ёрдам беради, меъдани мустаҳкамлайди.

Ўрта Осиё халқ таъбатида жилонжийда мевалари, баргларидан қайнатмалар тайёрлаб, кўкрак оғриғи, бронхиал астма, юрак қисиши, камқонлик давосига ишлатилади, жигар, буйрак, қовуқ, ичак касалликларида оғриқни қолдирадиган восита тариқасида буюрилади, улардан ични юмшатадиган, сийдик ҳайдайдиган дори тариқасида ҳам фойдаланилади.

‘Ибн Сино умумий қувватсизлик, ичкетар маҳалларида, қон кетадиган касалликларда жилонжийда буюрган. Ҳинд табобатида жилонжийданн яллиғланишга қарши восита тариқасида ўсмалар, хўппозлар, йирингли яралар давосига ишлатилади, чаён чаққан, сўзак бўлган одамларга буюрилади. Тибет табобатида жилонжийда мевалари меъда касалликларида, моддалар алмашинуви бузилган маҳалларда кўп ишлатилади, Хитойда эса гипертония, юрак етишмовчилиги, сил, неврастения давосига бериладиган мураккаб дорилар таркибига кирди. Арабистонда аёллар сутини кўпайтириш учун буюрилади.

Замонавий табобатда жилонжийда мева ва баргларидан тайёрланган 10% ли дамламаларнинг юқори даражада сийдик ҳайдовчи таъсирга эга эканлиги клиник текширишларда аниқланган. Унаби меваларидан тайёрланган препаратлар билан гипертония касаллигига даво қилишда дурустгина натижа олинган. Сийдик ҳайдовчи таъсир кўрсатадиган «Унабин» деган препарат таклиф этилган.

Бу ўсимлик барглари оғриқ қолдирадиган хоссага ҳам эга. 1—2 дона баргини оғизга олиб чайналса, 5—10 минутгача оғриқ босилиб туради. Баргларидан тайёрланган 10% ли дамламаси итлар устидаги тажрибада артериал қон босими пасайиб, нажас сийраклашувига, сийдик чиқиши кўпайишига сабаб бўлади.

Кўп қон кетадиган ҳайз маҳалларида ва ичакларда яра бўлганда ҳам ёрдам беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 5—20 г миқдордаги жилонжийда мевалари устига 300 мл сув қуйилди-да, буғланиб, 100 мл қолгунча қайнатилади (бир марта ичиладиган доза).

2. Бронхит, цистит ва пиелит билан оғриган касалларга ҳар куни 2—3 марта 10—20 дона унаби еб туриш буюрилади.

ЖУКА, АРҒУВОН

(Липа мелколистная)

Ботаник таърифи. Бўйи — 25 м гача борадиган дарахт ёки тўқ жигарранг, силлиқ пўстлоқли бута. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, узун бандли, майда тишли, пастки томони кулранг — яшил тусли. Гуллари — сарғиш-оқ рангли, хушбўй, диаметри 10 мм ча

келадн. Мевасн — пўсти юпқа бўладиган думалоқ-ту хумсимон шаклли, бир ёки икки уругли ёнғоқча.

Июнъ охири — июлда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Украина, Белорусь ва Россиянинг Европа қисми, Ғарбий Сибирь, Кавказ, Узоқ Шарқда кўп ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари ва гулёни барглари.

Кимёвий таркиби. Гулларида 0,05 фоиз чамаси эфир мойи, гесперидин деган флавор гликозид, тилиацин гликозиди, сапонинлар, ошловчи моддалар, каротин ва аскорбинат кислота бор. Пўстлоғидан тилиадин деган модда ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ таъобатида жўка гуллари ва гулёни баргларида дамланган чой қорин дам бўлиб, одам кекираверадиган маҳалларда, меъда оғриқлари, ичбуруғда, сил касаллигида оғриқни қолдирадиган, терлатадиган ва балғам кўчирадиган восита тариқасида ва турли буйрак касалликларида сийдик ҳайдайдиган восита сифатида қадимдан ишлатилиб келинади. Шилимшиқ моддаси кўп бўладиган пўстлоғидан эса куйган жойлар ва бавосилга даво қилиш учун; майда янчилган меваларидан бурун қонашини тўхтатиш учун фойдаланилади. Жўка гулларидан тайёрланган дамламани бош оғриғи, неврозлар, невралгиялар маҳалида, овқат ҳазми ва моддалар алмашишуви бузилган пайтларда ичилади, оғиз, томоқни чайқаш учун ишлатилади, шунингдек талвасага қарши восита тариқасида буюрилади. Оврупо халқ таъобатида бу ўсимликлардан шамоллашга алоқадор касалликлар, йўтал маҳалида, бронхиал астма, ангина, тепки, неврозлар, буйрак-тош касаллигида фойдаланилади.

Замонавий таъобатда жўка тўп гулларидан тайёрланган гален препаратлар пешоб, меъда шираси ишлатилиб чиқиши, ўт ҳосил бўлишини кучайтириши, терлатадиган таъсир кўрсатиши аниқланган. Бундан ташқари, жўка тўпгуллари марказий нерв системасига майингина тинчлантирувчи таъсир кўрсатади ва қон ёпишқоқлигини камайтиради. Жўка гулидан тайёрланган дахлама иссиқни туширадиган, яллиғланишга қарши, бактерияларни ўлдирадиган таъсир кўрсатади, спазмларни, склеротик ўзгаришларни бартараф этиш хоссасига эга. Қайнатма ва дахламалари неврозлар, ревматизм, циститлар, подагра, силлиқ мускуллар спазмида, шунингдек терлатадиган, бир қадар оғриқ қолдирадиган восита

тэриқасида, оғиз ва томоқни чайиш учун ишлатилади. Жўкадан тайёрланадиган пистакўмир одам заҳарланиб қолган маҳалда, қорин дам бўлиб турган вақтларда ичилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г (3 ош қошиқ) миқдоридаги жўка гулини сирланган идишга солиб, устига 200 мл (1 стакан) қайноқ сув қўйилади, идиш қопқоғи бекитилиб, қайнаб турган сувга (сув ҳаммомига) солинади-да, 15 минут қайнатилади, кейин олиниб, уй ҳароратида камида 45 минут қўйиб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, дамлама ҳажми 200 мл га келгунча устига қайнаган сув қўшилади. Шамоллаш маҳалларида иссиқ ҳолича овқатдан кейин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 марта ичилади (терлатадиган дори таъриқасида). Бу дамламадан томоқни чайиш учун фойдаланса ҳам бўлади.

2. Жўка гули, қорағат, сариқ чой ўти, маймунжон барглари, зиғир уруғи, пўчоғини арчимасдан майда янчилган қовоқ уруғидан 2 ош қошиқдан, олиб, унга 1 ош қошиқ мойчечак гули қўшилади-да, аралаштирилади. Мана шу аралашмадан 4 ош қошиғининг устига 500 мл қайноқ сув қўйилади-да, 30 минут дамлаб қўйилади. Терлатадиган ва иссиқни туширадиган восита тариқасида овқатдан 1 соат илгари $\frac{1}{2}$ стакандан ичиш учун буюрилади.

3. Чайиш, ювишга ишлатиш учун 4—5 ош қошиқ жўка гуллари устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, дамлаб қўйилади.

ЗАЙТУН

(Маслина европейская)

Ботаник таърифи. Сершоҳ бўлиб ўсадиган, бўйи 12 м гача борадиган доим яшил дарахт. Танаси билан шохлари одатда эгри-бугри бўлиб ўсади. Ёш дарахтларнинг пўстлоғи одатда кулранг тусда, силлиқ бўлади, кейинчалик эса ёрилиб кетади. Барглари қарма-қарши жойлашган, наштарсимон шаклда бўлиб, қалин, бўйи 12 см гача боради. Гуллари майда, хушбўй, бир ёки икки жинсли, 15—30 тадан тўп бўлиб туради. Меваси — чўзинчоқ, тухумсимон ёки думалоқ шаклда бўладиган данакли мева, узунлиги 2—4 см келади. Мевасининг эти — мойли, гўштдор, оқимтир рангда.

Май — июнда гуллайди, сентябрь — декабрда меваси етилади.

Географик тарқалиши. Қрим, Кавказда ва Ўрта Осиёнинг баъзи районларида озроқ экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва меваларидан олинадиган мойи.

Кимёвий таркиби. Меваларида 70 фоизгача ёғли мой (зайтун мойи) бор. Мойининг таркибига олеинат, пальмитинатстеаринат, линолат, арахинат деган ёғ кислоталари ва бошқа кислоталар киради. Бундан ташқари, меваларидан олеоцианин хлориди деган модда ажратиб олинган, гидролизланганида у цианидин, рамноза ва глюкозага парчаланadi. Зайтун дарахтининг баргларида эфир мойлари, фитостеринлар, қатронлар ва бошқа моддалар бор. Пўстлоғида оленитол, пуракол, фитостерол ва бошқа моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида зайтун мойи ўраб олувчи, юшатувчи ва майин сурги воситаси тариқасида ҳазм органлари касалликларида ишлатилади. Бу ўсимликнинг мойли эмульсияларидан ўт тоши ва сийдик тоши касалликларида фойдаланилади.

Зайтун мойи замонавий табобатда ҳам анча қадр қилинади. «Олеметин», «Цистенал», «Энатин», «Роватин», «Ровахол» деган дорилар таркибида зайтун мойи бор. Бундан ташқари, бу мойдан дори моддалар (камфора, жинсий гормонлар ва бошқалар) эритувчиси сифатида кенг фойдаланилади.

Зайтун дарахти баргларида тайёрланган экстракт ҳайвонларга юборилганида артериал босим пасайиб, сийдик кўпайишига сабаб бўлади, ичак иши ва нафас равонлашади. Чет элларда бу экстрактдан гипертония касаллигига даво қилиш учун фойдаланилади.

ЗАЪФАР

(Шафран посевной)

Ботаник таърифи. Бўйи 30 см гача борадиган туганак пиёзчали кўп йиллик ўсимлик. Туганак пиёзчаси думалоқ шаклда, пастки томони яссиланган бўлади, диаметри 2,5 см га боради, қуруқ, тўрсимон ёки толасимон қин қолдиқлари билан ўралган. Барглари тик ўсади. Гуллари хушбўй, аксари сарғиш рангда, гул банди калта бўлиб, деярли кўринмайди, одатда тупроқ тагида бўлади.

Бу ўсимлик уруғ тугмайди, туганак пиёзчалари — болачаларидан кўпаяди.

Октябрда гуллайди.

Географик тарқалиши. Ватани — Болқон ярим оро-
ли. Кўпгина мамлакатларда, хусусан Озарбайжон, До-
ғистон, Қрим, шунингдек, Ўрта Осиёда экилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг гуллари бўёқ мод-
даларига бой. Гулларида бўёқ моддаларидан ташқари
эфир мойи, ёғли мой, витаминлар (тиамин, рибофла-
вин): флавоноидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида заъфар
терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган, тинчлантирадиган,
юракка қувват берадиган йўталга қарши восита тариқа-
сида кўп ишлатилади. Заъфар гулларида сув, спирт
ва мойда тайёрланган экстрактлар кўкйўтал, тиреоток-
сикоз касалликлари давосига буюрилади, заъфар дам-
ламасини бадан териси ва шиллиқ пардалардаги яра-
чақаларга қўйиш, уларни ювиш, чайиш учун ишлати-
лади.

Ибн Сино маълумотларига қараганда, заъфар одам-
ни тетиклантириб, кўз қувватини оширади, нафасни
ростлайди, юрак, меъда-ичак йўли, жигар фаолиятини
жонлантиради, сийдик ҳайдовчи таъсир кўрсатади.

Тибет табобатида бу ўсимликнинг гулларида қон
кетишини тўхтатадиган дори тайёрлашда фойдалани-
лади.

Замонавий табобатда заъфарнинг ҳинд заъфари де-
ган тури кўпроқ қўлланилади. Бу ўсимликнинг илдизи
ҳазм йўлларидаги безлар ишини жонлантирадиган во-
сита тариқасида меъда-ичак касалликларида ишлати-
ладиган ҳар хил йиғма дорилар (хологел, панкурмен)
таркибига кирилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Заъфар гулла-
ридан 2 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига 1 стакан
қайноқ сув қўйилади-да, совугунича дамлаб қўйилиб,
кейин сузиб олинади. Сийдик-тош касаллиги ёки брон-
хит давоси учун 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичи-
лади.

2. 2 ош қошиқ миқдоридан заъфар гуллари устига
1 стакан қайноқ сув қўйиб, паст оловда 30 минут қай-
натилади, совугунича дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб
олиб, йиринглаган яралар, чипқонларни ювиш учун
ишлатилади.

ЗИРА

(*Биниум персидский*)

Ботаник таърифи. Зира бўйи 30—60 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, шарсимон шаклда туганаги бўлади. Пастки барглари йирик, устки барглари майда бўлиб, бўлакларга бўлинган.

Гуллари оқ, 5—7 см катталиқда бўладиган мураккаб соябон ҳосил қилади. Мевалари — тухумсимон ёки думалоқ шаклда, узунлиги 3—4 см келадиган қўнғир рангли қўш палла — чаноқ.

Июнда гуллайди, июлда мева тугади.

Географик тарқалиши. Тоғ этакларида, ва унча баяланд бўлмаган тоғларда учрайди, аксари қизил туироқда ўсади. Ўрта Осиё жумҳуриятларида кенг тарқалган.

Ишлатиладиган органлари: Халқ табобатида меваларидан фойдаланилади.

Кимёвий таркиби. Зира меваларида 2,75—3,0 фоиз эфир мойи бор. Бу эфир мойи асосан куминли альдегид — парацитабол ва карвондан иборат, ўзига хос ҳиди бор. Меваларида 20 фоиз атрофида ёғли мой, 15 фоизгача оқсилли моддалар, минераллар ва бошқа бирикмалар ҳам бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида бу ўсимликдан сурункали гастрит, энтероколит, сариқ касаллиги, буйрак тош касалликларида ва баданга шиш келганда фойдаланилади. Бундан ташқари уруғларини сал қовуриб олиб, сийдик ҳайдовчи восита тариқасида ишлатилади, внода тайёрланган дамламасидан эса қон тўхтатувчи ва спазмаларни бартараф этувчи восита сифатида қўлланилади. Бундан ташқари қовуриб, янчилган уруғларини асалга аралаштириб, буйрак ва қовуқдаги тошларни эритиш учун ишлатиш, пес касаллигида буюриш тавсия этилади.

Халқ табобатида зира уруғлари меъда-ичак йўли функциясини кучайтириш, яъни иштаҳани очиш, қорин дам бўлганида елни ҳайдаш учун ишлатилган, шунингдек сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилган. Бундан ташқари зира уруғлари жароҳатларни битирадиган, одам семириб кетганида оғирлигини камайтирадиган дори сифатида қўлланилган. Ибн Сино меваларини майда янчиб, жигар, талоқ касалликларига даво қилиш учун ишлатган, шунингдек сиркада тайёрланган дамламасини бурун қонашига қарши буюрган.

Зира меваларидан тайёрланган гален препаратлари

умуман қувватга киргизадиган, қон тўхтатадиган, талоқ ўсмалари ва стоматитга шифо бўладиган восита тариқасида қўлланилади.

Замонавий табобатда гипоацит гастритлар, колитларда, шунингдек ўт йўлларининг яллиғланиш касалликларида меъда-ичак йўли ишини кучайтириш учун зира уруғларидан кенг фойдаланилади. Зира таркибида бўладиган эфир мойи оқсиллар алмашинувини анча ўрнига келтириб, жигар ҳамда меъда ости бези фаолиятини сезиларли даражада жонлантиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1 ош қошиқ миқдордаги зира уруғи устига 400 мл қайнаган иссиқ сув қўйиб, паст оловда 20 минут давомида қайнатилади, кейин совигунича дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқатдан олдин ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 50 г сариқ чой ўти, 50 г жамбил ўти ва 5 г зира уруғидан тайёрланган, йиғмадан 1 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 600 мл қайнаган сув қўйилади, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, овқатдан олдин 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ЗИФИР

(Лен обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 150 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари ингичка, мумсимон губор билан қопланган, устки қисми ёки асосидан бошлаб шохланади. Барглари чўзиқ-наштарсимон, учи ўткирлашиб келган, яхлит, уч томирли, узунлиги 4,5 см гача боради. Биринчи 12 та барги қарама-қарши, қолганлари навбатма-навбат жойлашган. Гуллари пояларининг учларидан чиқиб, рўваклар ҳосил қилади. Гултожи бешта гулбаргдан иборат. Гулбарглари ҳаворанг, пушти ёки бинафшаранг. Меваси деярли шарсимон майда кўсакча, одатда ўн дона уруғи бўлади. Уруғлари яссиланган тухумсимон шаклда, силлиқ, ялтироқ, жигарранг тусли, уруғларининг пардалари сувда шилимшиқ модда ҳосил қилади.

Зиғир июнь — августда гуллайди, уруғлари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёда кўпинча узун толали зиғир ва гоҳо мойли зиғир экилади.

Ишлатиладиган органлари: уруғлари ва улардан олинадиган мой.

Кимёвий таркиби. Уруғларида 50 фонзга қадар ёгли мой бўлади, бу мой таркибига линоленат, лиолат, оленат, пальмитинат ва стеаринат кислоталар кирадн. Уруғларида мойдан ташқари шилимшиқ моддалар, оқсиллар, углеводлар, органик кислоталар, ферментлар витамин А бор. Зиғир ўсимлигида синил кислота, глюкоза ва ацетонга парчаланадиган линамарин гликозиди ҳам бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида зиғирнинг уруғи ва мойидан фойдаланилади. Бронхлар, ўпканинг яллиғланиш касалликларида уруғлари балғам кўчирадиган ва йўталга қарши восита тариқасида ва сурункали колитларда сурги сифатида ишлатилади. Уруғларидан тайёрланган қайнатмани циститлар, қовуқ тошларида, зиғир мойини эса холециститлар, колитлар, бавосил ва сил касаллигида буюрилади. Радикулитлар, миозитлар, артритларда қуруқ зиғир уруғини қиздириб, компресс қилиб қўйиш тавсия этилади.

Ибн Сино шилимшиқ ташлаб йўталиш, сийдик йўлларида ярали касалликларида зиғир уруғини қовуриб ейишни буюрган, зиғир уруғи истеъмол қилиб туриладиган бўлса, кўкрак юмшаб, жигар ўсмалари сўрилиб кетади. Тинкани қуритадиган йўтал, ичак оғриқлари вақтида қовурилган зиғир уруғлари яхши наф беради, сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган таъсир кўрсатади, эмизикли аёлларнинг сутини кўпайтиради.

Замонавий табобатда зиғир уруғларидан шилимшиқ модда, зиғир мойи ва линетол деган препарат олинади. Зиғир уруғида бўладиган шилимшиқ модда ўраб олувчи восита сифатида дориларнинг ачиштирадиган таъсирини камайтиради, ёқимсиз мазаси ва ҳидини йўқотади. Зиғир мойи склерозга қарши восита, шунингдек сурги тариқасида ишлатилади. Линетол бадан терисининг, куйган жойлари ва бошқа яраларига суртилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Халқ табобатида 1 чой қошиқ зиғир уруғини 1 стакан қайноқ сувга солиб дамлаш ва қабзият маҳалида ҳар куни 1 стакандан ичиб ётиш тавсия этилади.

2. Қандли диабет ва қовуқ яллиғланишида зиғир уруғи, ловия қўзоқлари (донларисиз), черника барглари ва сули тўпонидан тенг миқдорда олиб тайёрланган қайнатма ичиб турилади (3 ош қошиқ миқдориди шу аралашма устига 3 стакан совуқ сув қўйиб, 10 минут қайнатилади, кейин дамлаб қўйиб, $\frac{1}{7}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади).

3. Зиғир мойи эрталаб нонуштадан олдин ёки но-

яушта пайтида ҳар куни 1,5 ош қошиқдан 1 марта ичилади (линетол бўлмаганида), даво курси 1,5—2 ой, орадан 2—4 ҳафта ўтказиб туриб, даво курсини такрорлаш мумкин.

4. 1 ош қошиқ зиғир уруғи устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, 10 минут давомида тинмай аралаштириб турилади, сузиб олиниб, сурги сифатида 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ёки наҳорга $\frac{1}{2}$ стакандан ичиш буюрилади.

5. Қичкина халтачага зиғир уруғи солиб, устидан қайноқ сув қуйилади ва компресс қилиб қўйилади.

6. Зиғир уруғларини 1—3 чой қошиқдан кунига 2—3 маҳал сув ёки сут билан ичилади.

7. 1 ош қошиқ зиғир уруғи устига 800 мл қайноқ сув қуйиб қўйилади (кечқурун, термосга). Эртасига шу дамламани 3 га бўлиб, овқатдан 20 минут илгари ичилади.

ЗУБТУРУМ

(Подорожник большой)

Ботаник таърифи. Бўйи — 40—45 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси калта, йўғон, ҳар томонга ингичка-ингичка илдизлар чиқаради. Барглари сербар, тухумсимон ёки эллипсимон шаклда, яхлит, баъзан пастки қисми сал тишли, узунлиги 12 см гача боради, бандли. Гул барглари тик ўсади, учидан узун бошоқча чиқарилади. Гуллари майда, кўримсиз, гултожиси кулранг — қўнғир тусли. Меваси — ичида тухумсимон шаклли майда-майда уруғлари бўладиган кўсакча.

Май ойидан бошлаб гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Зубтурум сой ва ариқлар бўйларида, йўл четларида ўтлоқлар ва ботқоқланган жойларда ўсади. Ҳамма ерда учрайди. Баъзи жойларда экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: барглари, уруғлари.

Кимёвий таркиби. Зубтурум баргларида аукубин гликозиди, сапонинлар, шилимшиқ моддалар, бир оз эфир мойи, каротин, витамин С, К₁, арзимас миқдорда алкалоидлар, флавоноидлар, оксикислоталар, углеводлар, лимон кислота, ошловчи аччиқ моддалар бор. Уруғларида талайгина шилимшиқ моддалар, мой, бирмунча

миқдор углеводлар, сапонинлар ва бошқа моддалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан меъда, ичак ва ўпка хавfli ўсмаларига даво қилиш учун фойдаланилади. Ундан тайёрланган гален препаратлар жигар, буйрак, касалликлари, диабет, кўз касалликлари, қон кетар маҳалида, шунингдек фарзандсизликда ҳам наф беради. Илдизидан тайёрланган дамламани иситма, йўтал маҳалида, сил билан оғриган касалларга буюрилади, заҳарли ҳашаротлар ва илон чаққанида оғриқ қолдирадиган восита тариқасида ишлатилади. Янчилган уруғи сурункали ич кетарга яхши даво бўлади, деб ҳисобланади.

Иби Сино зубтурум баргларида яра-жароҳатларни битирувчи, қон тўхтатувчи восита тариқасида фойдаланган, уруғларини эса қон туфлаш маҳалида, жигар, буйрак касалликларида, шунингдек ичак яралари ва ич кетарга даво қилиш учун ишлатган.

Ўрта Осиё халқ табобатида зубтурумнинг ишлатилган ўрни кўп: уни учбуруғ, бавосил, колит касалликларида, қон туфлаш маҳалларида, шунингдек, сўзакда буюрилади; баргларида тайёрланган дамламани ўпка сили ва раки, бронхит маҳалида ишлатилади; иштаҳани очиб, одамни тетиклантирадиган восита тариқасида тавсия этилади, кўз касалликларида кўзга қўйилади; уруғларидан тайёрланган қайнатмани болалар ичи бузилганда берилади, иссиқни туширадиган восита сифатида ишлатилади; янги барглари чипқон ва бошқа яра-чақаларга қўйилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг баргларида тайёрланган 20% ли экстракти яра-жароҳатлар битишига ёрдам бериб, йиринг чиқишини камайтириши, тўқималарнинг эт олишини тезлаштириши, артериал қон босимини пасайтириб, тинчлантирадиган ва ухлатадиган таъсир кўрсатиши аниқланган. Зубтурумдан тайёрланган гален препаратлар қон тўхтатадиган, балғам кўчирадиган, бактерияларнинг кўпайишини тўхтатиб қўядиган, сийдик ҳайдайдиган таъсирга ҳам эгадир.

Зубтурум уруғлари қондаги қанд миқдорини камайтириб, ич кетарни босиш хусусиятига эга.

Зубтурум гипоацид гастрит, энтероколит, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллиги, шунингдек ўпка сили, кўк йўталга даво қилиш учун буюрилади; зубтурум баргларида шафтоли мойи ва вазелинда тайёрланган 10% суртма дори яра-жароҳатларни битирадиган восита тариқасида таклиф этилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г (2 ош қошиқ) миқдордаги зубтурум баргини сирланган идишга солиб, устига 200 мл (1 стакан) қайноқ сув қуйилади-да, идиш қопқоғини ёпиб, қайнаб турган сувда уни 30 минут қайнатилади, уй ҳароратида 10 минут совутиб қўйиб, сузиб олинади. Бу қайнатма устига қайнаган сув қуйиб, ҳажми 200 мл гача етказилади. Иштаҳа очадиган, балғам кўчирадиган ва дерматитларга даво бўладиган восита тариқасида овқатдан 15 минут илгари 1/2 стакандан ичилади.

2. Баргларида сиқиб олинган суви 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Зубтурум барглари сувини унга бир оз спирт қўшиб, консервлаб қўйилади. Сурункали гастритлар ва колитлар маҳалида овқатдан 20—30 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади (даво курси 30 кун).

4. 1—2 ош қошиқ зубтурум уруғи устига 1 стакан сув қуйиб, 10 минут қайнатилади-да, сузиб олинади. Қон аралаш ичкетар маҳалида 1 ош қошиқдан кунига 1 маҳал ичилади.

5. Майда тўғралган янги зубтурум ўтини тенг миқдордаги шакарга қориштириб, иссиқ жойга 3 ҳафта қўйиб қўйилади. Ҳосил бўлган суюқликни меъда ва ўпка ракига даво қилиш учун овқатдан 20 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ИГИР

(Аир болотный)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси йўғон (диаметри 3 см гача боради), сершоҳ, судралиб ўсади, бирмунча яссиланган бўлиб, тизимчасимон бир талай ингичка-ингичка илдизлар чиқаради. Ташқи томондан бўзранг, барг қиллари қолдиқлари билан қопланган, ачиқ. Барглари тутам-тутам бўлиб, навбатма-навбат жойлашган, учи ўткирлашиб келган, асослари билан бир-бирига тақалиб туради, узунлиги 60—120 см. Пояси тик ўсади, шохланмайди, яшил, худди баргларига ўхшайди, бир томони новсимон, қарама-қарши томонида ўткир қирраси бўлади, этдор, йўғон тўпгул — сўта чиқаради. Сўтаси яшилга яқин сариқ рангли икки жинсли кўримсиз майда-майда гуллар билан қопланади. Гул қўрғони оддий бўлиб, олти баргли.

Меваси қизил рангда бўладиган кўп уруғли қуруқрок резавор мева. Май ойининг охиридан бошлаб, то июнга қадар гуллайди. Уруғлари одатда пишиб етилмайди, шунинг учун бу ўсимлик фақат илдизпояларидан кўпаяди.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Қозоғистон, Сибирда, Европа қисмининг асосан жанубида учрайди. Дарё, кўллар, ҳовузлар ва ботқоқликларнинг четларида ўсади, баъзан қалин чангалзорлар ҳосил қилади. Украина ва Белоруссияда. Қозоғистонда тайёрланади.

Ишлатиладиган органлари. Илдизпояси. Илдизпоясини одатда куздан бошлаб йиғилади.

Кимёвий таркиби. Игир илдизпоясида 5% гача эфир мойи, анорин деган аччиқ гликозид, ошловчи моддалар, қатронлар, елим, 25% гача крахмал ва бошқа моддалар; баргларида эфир мойи, танидлар ва 150 мг % гача витамин С бор. Эфир мойининг таркибига: пиненлар, камфен, камфора, морнеоль, эвгелол, азарон, гваен, селинен, анарон, роазилен ва бошқа бирикмалар киряди. Игир ўти таркибида холин, қатронлар, ошловчи моддалар, эфир мойи ва аскорбинат кислота бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида игир илдизпоялари жигар, талоқ ракига даво қилиш учун; юқумли касалликлар пайтида бактерицид восита тариқасида, йирингли яралар ва жароҳатларни ювиш учун; шунингдек чекишга қарши қусиш рефлексига сабаб бўладиган восита тариқасида кукун ва дамлама кўринишида кўп замонлардан бери ишлатилиб келинади. Хитой, Ҳиндистонда бронхитлар, пневмониялар, бронхиал астма, ревматизм, рахит, кўз хира тортиши, қулоқ оғирлашуви ва неврозларга даво қилишда шу ўсимликлардан фойдаланилади. Ундан ташқари игир ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида ишлатилади. Ангиналар, тиш оғриғида, стоматитлар ва оғиздан қўланса ҳид келадиган пайтларда оғиз ва томоқни чайиш учун игир илдизи қайнатмасидан фойдаланилади.

Замонавий табобатда игир илдизпояларида бўладиган акорин гликозиди рефлектор йўл билан меъда шираси ажралишини кучайтириши, жигарнинг ўт ажратиш функциясини ҳамда ўт пуфаги тонусини зўрайтириб, диурезни кучайтириши тажриба йўли билан аниқланган. Бу ўсимликдан олинадиган экстракт оғриқ сезгиси йўқолишига сабаб бўлиб, артериал босимни пасайтиради, ундан ташқари игир яллиғланишга қарши ва бактерицид, яъни микробларни ўлдирадиган хоссаларга ҳам эга.

Меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллигига даво қилиш учун ишлатиладиган (виколин) препарати таркибига аир илдиэпосяси кукуни киради. Игир препаратлари марказий нерв системасига жонлантирувчи таъсир кўрсатади. Игир таркибий қисмларидан бири— азарон моддасининг қон босимини пасайтирадиган ва спазмларни бартараф этадиган таъсир этиши тажрибаларда аниқланган. Бу модда кучли тинчлантирувчи хоссага эга, фаоллиги жиҳатидан аминазиндан ҳам кучли туради.

Игир препаратлари халқ табобатида бўлсин, замонавий табобатда бўлсин, асосан меъда-ичак йўли касалликлари (гастрит, энтерит, колит, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллиги) нинг олдини олиш ва буларга даво қилиш учун буюрилади, шунингдек ўт ҳайдайдиган, сийдик ҳайдайдиган ва балғам кўчирадиган дори тариқасида кенг қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритилиб майдаланган игир илдиэпосясини (15 г) сирланган идишга солиб, устига 0,5 л қайнаган сув қуйилади ва идиш қопқоғи ёпилиб каттароқ идишда қайнаб турган сувга 30 минут қўйиб қўйилади, кейин ундан олиниб, 10 минут тиндирилади ва сузиб олинади. Гастритлар, меъда ахилияси, гиперациит ҳолат, меъда яра касаллиги, ич кетар вақтида, полещистит, гепатитларда, нефрит, подагра, рахит, бронхит, пневмония, бронхиал астмада (яллиғланишга қарши ва балғам кўчирадиган дори тариқасида), ревматизм, иситма пайтида бир чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Қуритиб, майдаланган бир қисм игир илдиэпосяси устига ўн қисм миқдориди 70% ли ёки 40% ли спирт (ё бўлмаса арақ) қуйилиб, идишнинг оғзи маҳкам беркитилади ва вақт-бавақт чайқатилиб, қўйилади 10—12 кун тургандан кейин сузиб олинади. Хотира сусайиб қулоқ оғирлашган, кўз хира тортган пайтларида, неврозларда, кўнгил айнаб одам қайт қилаётган маҳалларда 20—25 томчидан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

3. Оғиз ва томоқни чайиш учун игир илдиэпосясидан 10 г майдалангани олинади-да устига 200 мл миқдориди сув солиб, қайнатма тайёрланади.

4. Зарда қайнаб турган пайтларда, альвеоляр пневрияда, вабо, грипп, тошмали терлама сингари юқумли касалликлар вақтида игир илдиэпосясининг қуруқ кукунидан чой қошиқ учиди ичиб туриш буюрилади, (яхшиси игир илдиэпосяси кукунини 1:1 нисбатда эман пўстлоғи билан аралаштирилиб); игир илдиэпосяси кукуни йирингли тери касалликларига сепиб туриш учун, шунингдек, че-

кишга қарши қусини рефлексини юзага келтирадиган восита тариқасида ҳам ишлатилади.

5. Игир илдизпояси гуруч қайнатмаси ва ачитқиларга солиб дамлаб қўйилади ва шу дамлама ҳолида ичилади. Игирнинг 1 ичишлик миқдори 0,5—2 г.

ИЛОНЧЎП

(Воробейник лекарственный)

Ботаник таъсири. Илончўп — бўйи 80 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари тўғри, йўғон, тармоқланиб ўсади. Мевалари ялтироқ ва қаттиқ. Барглари — наштарсимон, тукли, шохларида навбатма-навбат жойлашган, гуллари оқ ёки саф сарғиш, гулбарги 5 та.

Апрель — майда гуллайди, май — июнда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиёнинг кўпгина областларидаги тоғолди жойларда, ариқлар бўйида, шунингдек, ўрмон минтақасида бегона ўт тариқасида ўсади. Сахалин, Хитой, Япония, Хабаровск ўлкаси ва бошқа жойларда илончўпнинг бошқа бир тури қизил илдизи илончўп деган ўсимлик учрайди.

Ишлатиладиган органлари: барги, илдизи ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Илдизда литоспермин деган бўёқ моддаси уруғларида қуриб қоладиган ёгли мой (20,7% гача) бўлади. Бу ўсимликнинг устки қисмида бироз миқдор алколондлар, витамин С, каротин, инозид унумлари, рутин ва нитрил гликозид бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида илончўпдан тайёрланган гален препаратлар хусусан барглари-нинг дамламаси иссиқни туширадиган, яллиғланишни қайтарадиган, заҳарлар кучини кесадиган, оғриқни қолдирадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, шунингдек қизамиқ, скарлатина, чечак касалликларининг олдини олиш учун ишлатилади. Ҳақимликка доир қадимги китобларда илончўп ўтининг уруғи тош касаллигига яхши даво бўлади, дейилган. Ҳақимлар илончўп ўти уруғини майда янчиб, ҳар куни 1 стакан сувга 1 ош қошиқ ёки бир чимдим солиб ичиб туришни тавсия этишадн.

Хитой халқ табобатида илончўп ўти баргларидан бадан куйганда, бирор жойи кесилиб кетганда, ёки совуқ олганида, шунингдек гуш, эшакем касалликларида мал-

ҳамлар тайёрланиб, баданнинг зарарланган жойларига қўйиб қўйилади.

Бу ўтдан гинекологик касалликларда, ҳомиладорликнинг олдини олиш, туғруқни жадаллаштириш, оғриқни қолдириш, тошларни майдалаш, пешобни кучайтириш учун ҳам фойдаланилади.

Замонавий табобатда илончўп ўтининг барглари ва пояларидан сувда тайёрланган экстрактларнинг тажриба шароитида гормонларга қарши таъсир кўрсатиши аниқланган. Тажриба ҳайвонига илончўп берилганидан кейин, уларда тиреотроп гормон таъсири сусайиб, ҳайвонларнинг куйкиши кечикиб кетади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 8 г миқдордаги янчилган илдиз устига қаттиқ қайнаб турган 300 мл сув қуйилиб, бошқа идишдаги сув устида 30 минут давомнда қайнатилади, сузиб олинадида, қизамиқда $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичирилади.

2. Майда тўғралган 1 ош қошиқ барглари ёки илдизларини бир ош қошиқ трихозантес илдизи билан аралаштириб, устига қаттиқ қайнаб турган 400 мл сув қуйилади-да, қайнаб турган сувга 30 минут қўйиб қўйилади, сўнгра сузиб олиниб, чипқон давоси учун $\frac{1}{2}$ стакандан ичиш буюрилади.

3. 1 л кунжут мойи, 100 г илончўп, 100 г архар ўти 380 г асалари муми ва 25 г чўчқа ёғи олинади.

Аввал кунжут мойи асалари муми ва чўчқа ёғини қиздириб, кейин зудлик билан илончўп шунда қайнатилади, қизил бинафшаранг суртма дори ҳосил бўлади. Бу кал касаллигида даво учун буюрилади.

4. Илончўп ўтининг илдиз ва баргларида тайёрланган қайнатма ҳар сафар 20—30 мл дан ичилади.

5. Меваларини майда янчиб, ҳар сафар 2—5 г дан ичилади.

ИСИРИҚ

(Гармала обыкновенная, могильник, адраспан)

Ботаник таърифи. Исириқ — пастаккина бўлиб ўсадиган бўйи 30—60 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизлари йўғон, ёғочсимон, узунлиги 2—3 см га борадиган ўқ илдиз. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, патсимон қирқилган. Гуллари — оч сариқ тусда, чангчилари кўп. Мевалари шарсимон чаноқча, ичида қўнғир тишли йирик-йирик уруғлари бўлади.

Гуллаш вақти — мэй, июнь. Уруғлари июль охиридан то августгача етилаверади.

Географик тарқалиши. Европа қисмининг жанубий минтақасида, Кавказда ва Ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятларида учрайди. Шўрхокрок тупроқли даштларда баъзан катта-катта чангалзорлар ҳолида, ташландиқ жойларда одамлар яшайдиган жойлар яқинида, чўл водийларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: шоналаш даврида йигиб олиннадиган ўти ва уруғлари. Ўсимлик май-июнь ойларида йигиб олинади.

Ўсимликнинг ҳамма органлари заҳарли.

Кимёвий таркиби. Ўсимликнинг ҳамма қисмларида 1,5% дан 6% гача, уруғларида 14,25% дан 10% гача заҳарли алколоидлар, гармин, гармалин бўлади; гуллари ва пояларида пеганин гармол, гармонин ва бошқа алколоидлар бор. Бундан ташқари уруғларида ёғли мой, бўёқ моддалари ва бошқа моддалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида исриқ ўтидан тайёрланган ванналарни ревматик артритлар, қўтир ва бошқа тери касалликларида, ўтининг қайнатмасини шамоллаш касалликлари, безгак, неврастения, қуёнчиқ касаллигида, шунингдек ухлатувчи ва оғриқни қолдирувчи восита тариқасида буюрилади.

Ўрта Осиё халқ табобатида қуёнчиқ, неврастения, захм, безгакда, меъда-ичак йўли касалликлари, тиш оғриғи, астма, мастопатияда, мижоз сустлигида унинг қайнатмаси буюрилади, шунингдек, ундан терлатувчи, гижжа туширувчи восита тариқасида ҳамда грипп касаллигининг олдини олиш учун фойдаланилади. Ўти ва уруғлари бош оғриғи ва кўз тегшига қарши тугатқи қилинади. Бу ўсимликнинг шираси катаракта касаллигига даво бўлади.

Ҳинд табобатида уруғларидан асабларни тинчлантурувчи, сийдик ҳайдовчи, иссиқни туширувчи, мижозни кучайтирувчи восита тариқасида, шунингдек, бронхиял астмада фойдаланилади, уй-жойларни дезинфекциялаш мақсадида тутатиб қўйилади.

Ибн Сино беланги ва бод касалликларига даво қилишда исриқдан оғриқни қолдирувчи восита тариқасида кенг фойдаланган. Ўтидан тайёрланган қайнатмаси юқорида айтиб ўтилган касалликлардан ташқари жароҳатлар битишини тезлаштирувчи восита тариқасида, шунингдек мускул оғриқлари, фалажлар вақтида ишлатилади. Тенг миқдорда олинган исриқ билан зифир аралашмасидан тайёрланган қайнатма нафас қи-

сиши, астмада, қалампир билан биргаликда захмда, бод касаллигида ишлатилади. Бош оғриғини даф қилиш ва юқумли касалликлар билан оғриган беморлар ётган уйни дезинфекциялаб, касалликнинг бошқаларга ўтишига йўл қўймаслик мақсадида ўтини тутатиб исириқ солинади.

Замонавий табобатда исириқ, алколонди гармин (хлоридли тузи) эпидемик энцефалитдан кейин қолган асоратларга, шунингдек титроқ, фалаж ва паркинсон касаллигига даво қилиш учун қўлланилса, «пеганин» деган препарати миастенияда антихолинэстераз восита, шунингдек сурғи дори тариқасида ишлатилади. Бу ўсимликнинг илдизлари ва уруғлари давлат фармакопоеясига киритилган. Тажриба шароитида гармин асабларни тинчлантирувчи ва ухлатувчи, шунингдек, ҳашаротларни ўлдирувчи таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1. Майдаланган исириқ ўтидан 1 чой қошиқ миқдориди олиб, устига қайноқ сув қуйилади-да, икки соат дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиб, бир ош қошиқдан кунига 2—3 маҳал ичилади.

ИСМАЛОҚ

(Шпинат туркестанский)

Ботаник таърифи. Бўйи — 10 см дан 60 см гача борадиган, икки уйли, бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тўғри ўсади. Барглари патсимон қирқилган, учбурчакка яқин шаклда, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари майда, кўримсиз икки жинсли, барг қўлтиқларидан чиқади. Мевалари тўп-тўп бўлиб турадиган тиканли мева.

Апрель — май ойларида гуллайди, мевалари ҳам шу даврда етилиб боради.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик бутун Ўрта Осиёда кенг тарқалган. Суғориладиган ерлар, тоғ олди жойлари, яйловлар, экинзорларда бегона ўт тариқасида ўсади.

Ишлатиладиган органлар: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида витамин С, В₁ ва В₂, каротин, қанд моддалари органик кислоталар, оқсиллар ва бошқа моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида исмалоқ баргларида яхшигина ел ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланилади, уларни камқонлик ва рахит касалликлари давосига буюрилади. Исмалоқ барглари гипохром анемия, гиперацид гастрит, энтероколит билан оғриган касалларга анча фойда беради.

Ичак яхши юришмайдиган ва қорин дам бўлиб турадиган маҳалларда 10 г миқдоридagi исмалоқ баргларини бир стакан сувда қайнатиб ичиб туриладиган бўлса, ичаклар иши анча раванлашиб, қорин дамлиги камаяди.

Исмалоқдан баҳор кезлари янги кўкат тариқасида ҳам кенг фойдаланилади ва ундан ҳар хил таомлар тайёрланади, лекин исмалоқдан тайёрланган таомлар уй ҳароратида бир-икки кун туриб қолса, уларда нитрат тузлари пайдо бўлади бу тузлар қонга сўрилиб ўтиб, қизил қон таначаларига заҳарли таъсир кўрсатади ва тўқималарнинг озикланишини ишдан чиқаради.

Замонавий табобатда исмалоқ барглари гидролиз қилинганида секретин деган модда ҳосил бўлиши аниқланган, бу модда меъда безлари билан меъда ости безларининг фаолиятини кучайтириб, овқат ҳазм бўлишини енгиллаштиради.

ИСФАРАК

(Живкость полубородатая).

Ботаник таърифи. Бўйи 70 см гача борадиган кўп йиллик ўт ўсимлик. Пояси яланғоч ёки пастки қисми туклар билан қопланган. Илдиз ёки барглари узун бандли. Барг пластинкаси беш қисмга бўлинган, улар ҳам ўз навбатида уч бўлак бўлиб туради. Гуллари оч сариқ рангда бўлиб, рўваксимон қалин тўпгулга тўпланган. Гул қўрғони тескари тухумсимон. Меваси узунасига кетган уч қовурғали варақсимон мева .Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли.

Май-июнда гуллайди, июль-августда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистоннинг кўпгина вилоятларида ва Жанубий Қозоғистонда тоғ олди районларидан тортиб, то ўрта минтақагача бўлган ерлардаги ўрмонли ёнбағирларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Ўсимликнинг ер устки қисми (ўти); шоналаш ва гуллаш даврида йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Ўсимликнинг ҳамма қисмларида алкалоидлар бор. Буларнинг миқдори ўсимлик вегетациясининг даврига қараб ер устки қисмида 0,25% гача, илдизларида 0,13% гача, уруғларида 0,56% гача боради. Бу алкалоидлар орасидан дельсемин, дельсин, дельсемидин, элатин, мелликтин, кандельфин ва бошқалар ажратиб олинган.

Гулларида 4% гача бўёқ моддалар топилган, булар асосан изорамнетин, кверцетин флавоноидлари ва уларнинг гликозидларидан иборат.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида исфарақ ўти қайнатмаси иситма, плеврит, зотилжам, гепатит, грипп, кўкйўтал, ангинада яллиғланишга ва мускулларнинг тортишувига қарши восита тариқасида ишлатилади. Бу ўт қайнатмасига арпа уни қўшиб, ундан турли ўсмаларга даво қилиш учун фойдаланилади, гуш, қўтирда касал жойларга ўсимликнинг кули сепилади, ўт дамламаси кўз оғриғига даво қилиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда дельсемин алкалоиди скелет ва силлиқ мускулларни бўшаштириш учун жарроҳликда, мелликтин эса, мускуллар тонуси кучайиб кетиши билан бирга давом этадиган турли касалликларда, масалан Паркинсон касаллиги ва бошқаларда мускулларни бўшаштирувчи дори сифатида ишлатилади.

Бу ўсимликда бўладиган дельсемин, элатин, мелликтин ва кандельфин алкалоидлари кураресимон моддалардир. Улар скелет мускулларининг Н-холинореактив системалари, вегетатив ганглиялар ишини тўхтатиб қўяди, натижада скелет мускуллари бўшашиб, қон босими пасаяди. Бу алкалоидлар нерв системаси ишини ҳам сусайтиради.

Исфарақ шохлари ва баргларида тайёрланган қайнатмалар моллар дезинфекцияси учун; майда янчилик, саригё билан аралаштирилган 10% ли суртмасини баданнинг сочли-тукли қисмидаги битларни йўқотиш учун ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1 чой қошиқ майда тўғралган исфарақ ўти устига қайнаб турган 2—3 стакан сув солиб, оғзи берк идишда иссиқ жойда 8 соат дамбаб қўйилади. Ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш буюрилади.

ИТСИГАК, БУЛДУРУҚ

(*Анабазис безлистный, ежовник безлистный*)

Ботаник таърифи. Бўйи 20—80 см га борадиган ярим бутасимон ўсимлик. Илдизпояси йўғон, эгри-бугри, ёғочланган, 5—12 м гача чуқур тушадиган йўғон ўқилдизига айланиб боради. Бу ўсимлик бир нечта поя бериб ўсади, шохлари бўғим-бўғим, яланғоч, цилиндрсимон, мўрт, ўсимлик пастки қисмида ёғочланган, устки қисмида ўтсимон, яшил, сершира, қишда қуриб кетади. Барглари редуцияланиб, барг қинларига айланган. Гуллари майда, кўримсиз, оқ ёки пушти гулқўргони қўлтиқларида биттадан жойлашган бўлиб, бошоқсимон қалин тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси битта уруғли бўлиб, сершира, резавор мева.

Май — сентябрда гуллайди, август — октябрда мева тугади.

Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарлп.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида Волганинг қуйи оқимларида, Шимолий Кавказ ё Озарбайжоннинг Шарқий қисмларида учрайди. Ярим саҳро текисликларда ҳамда паст тоғ олди жойлардаги типик ёки оч бўз тупроқли ерлар, шўрхок ерларда ўсади. Дарё водийлари, қўл бўйлари ва ирригация иншоотларига яқин жойларда чангалзорларда учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисмлари (устки ўтсимон шохлари). Бу ўсимликни йиғишнинг энг қулай муддати июндан сентябргача.

Кимёвий таркиби. Ўсимликнинг барча органларида алкалоидлар бор. Бир йиллик яшил пояларида алкалоидлар ҳаммадан кўп (0,5% дан 12% гача), гуллари билан меваларида эса энча кам бўлади. Алкалоидлари орасидан анабазин, афиллин, афиллидин, лупинин ва бошқа асослар ажратиб олинган. Шохчаларда органик кислоталар, углеводлар ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида бу ўсимликнинг илдизлари ва ер устки қисмларидан тайёрланган қайнатма ўпка сили, астмага даво қилиш учун, шунингдек қон кетар маҳалларида ишлатилади. Ундан гуш, қўтир ва бошқа тери касалликларига даво қилиш учун ҳам фойдаланилади. Поясининг майдалаб тайёрланган кукуни тўқималар тезроқ эт олиши учун яра-чақаларга сепилади.

Замонавий табобатда анабазиннинг фармакологик

хоссалари жиҳатидан никотин, цитизин лобелинга яқин туриши, яъни нерв тугунига таъсир кўрсатадиган заҳар эканлиги тажриба йўли билан аниқланган. Анабазин физик-кимёвий жиҳатидан ҳам, фармакологик ва токсик хоссалари жиҳатидан ҳам никотинга ўхшаб кетади. Анабазин вегетатив нерв системаси синокаротит копточкалар, буйрак усти безлари, гипофиз, соматик мускуллар ва марказий нерв системасининг Н-холинореактив ганглияларига худди никотин сингари икки фазада таъсир кўрсатади (буларни олдин қўзғатади, кейин эса сусайтириб қўяди).

Анабазин алкалоиди жуда заҳарли бўлганидан табобатда ишлатилмайди, лекин унинг унумлари ва шу ўсимликдан олинadиган бошқа алкалоидлар: метил анабазин, лупинин ва бошқалар нафасни жонлантирувчи дори тариқасида қўлланилади, шунингдек, витамин РР, маҳаллий оғриқни қолдирувчи модда тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. Қуритилган кўк қисмларидан тайёрланган кукуни тўқималарнинг эт олиб битишини тезлаштириш учун тери жароҳатлари, яраларига сепилади.

ИТУЗУМ

(Паслен черный)

Ботаник таърифи. Итузум — шохлари тарвақайлаб ўсадиган, бўйи 100 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари бандли, тухумсимон шаклда, четлари тишсимон ўйилган. Гуллари майда, оқ, калта гул бандларида сохта соябончалар кўрнинишида тўпланган. Мевалари — думалоқ, майда, қора, гоҳо яшил рангда.

Июндан кузгача гуллайди, мевалари июлдан кузгача етилаверади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик ҳамма ерда тарқалган бўлиб, боғларда, ташландиқ жойларда бегона ўт сифатида ўсади.

Ишлатилadиган органлари: мевалари, баргли шохлари ва гуллари.

Кимёвий таркиби. Итузумда гликоалкалоидлар: солацеин, соланин, аскорбинат кислота, лимон кислота, каротин, стероид сапонинлар бор. Кўпроқ меваларида бўладиган соланин заҳарли моддадир, лекин итузум

мевалари расо етилганидан кейин бу модда йўқолиб кетади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида итузум барглари, ёш новдалари, меваларидан кенг фойдаланилган. Барглари тери касалликлари, гуш, бронхнал астма, шамоллаш касалликларига даво қилиш учун ишлатилса, етилган мевалари иситма, ичкетар вақтида, ўсимликнинг суви эса сурункали жигар касалликлари, сил, ичбуруғда қўлланилган (етилмаган мевалари заҳарланишга сабаб бўлиши мумкин).

Ибн Сино ҳам итузумдан турли касалликларга даво қилишда кенг фойдаланган: бош оғриғига, қулоқ таги ва мия пардаларидаги ўсмаларга даво қилиш учун итузумдан малҳам тайёрлаган, ўсимлик сувини эса кўз, томоқ касалликларида, шунингдек ухлатадиган дори сифатида ишлатган; меваларидан ҳайз вақтида кўп қон кетган маҳалларда, шунингдек буйрак ва қовуқ касалликларида қон тўхтатадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланган. Ибн Сино фикрига қараганда, итузум оғриқни қолдирадиган таъсирга ҳам эга.

Гомеопатияда итузумдан талвасаларга қарши ва томирдан заҳарланишда унинг кучини қирқадиган восита тариқасида фойдаланилади.

Замонавий табобатда итузум меваларидан тайёрланган экстрактнинг қон босимини туширадиган ва спазмларни бартараф этадиган таъсир кўрсатиши аниқланган. Неврозлар, бош оғриғи, силлиқ мускулли органлар спазмлари, подагра, ревматизм, бронхнал астмада, ҳайз бузилган вақтларда итузумнинг ёш шохлари ва барглари фойдаланилади. Итузумнинг баъзи турлари яллиғланишга қарши, юракни қувватлайдиган ва қон ивишини секинлаштирадиган таъсир ҳам кўрсатади. Баъзи олимлар гипертония касаллиги ва атеросклерозда врач назорати остида ҳар кун 5—6 г дан итузум ейишни тавсия этадилар. Обдон эзилган ёш барглари ва етилган меваларини асалга қориштириб, йиринглаб турган яраларга қўйиладиган бўлса, уларнинг тозаланиши тезлашади.

Бу ўсимлик заҳарли бўлганидан, уни ишлатишда эҳтиёт бўлиш керак.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 3 г миқдоридagi итузум барглари 150 мл сувда 10 минут қайнатилиб, сузиб олинади-да, бу қайнатмани 2 чой қошиқдан ичиш учун буюрилади. Уни томоқни чайиш учун ишлатса ҳам бўлади.

2. 1 ош қошиқ итүзум гуллари устига 2 стакан қайнаб турган сув қўйиб, 2 соат дамлаб қўйиладн-да, кейин сузиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Яхши етилган итузум мевасидан 2 ош қошиқ миқдориди олиб, устига 1 стакан сув қўйилади ва 10 минут қайнатилади, кейин оловдан олиниб, 1 соат дамлаб қўйилади, сузиб олинади ва қайнатмани сув ўрнида ичиш буюрилади.

КАВРАК, САССИҚ ҚАВРАК

(Ферула vonючая)

Ботаник таърифи. Бўйи — 100 см гача бўлиб ўсади-ган, анча сассиқ ҳидли бўладиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — анча катта, этдор бўлиб, йўғонлиги 15 см гача боради. Пояси йўғон, диаметри 8 см ча келади, устки қисмидан шохлайди. Барглари навбатманавбат жойлашган нозик туклар билан қопланган, илдизёни барглари бандли, уч бўлакка бўлинган. Гуллари оч сариқ ёки малла ранг тусда бўлиб, поясининг учки томонида диаметри 15—20 см гача борадиган соябонсимон тўпгуллар ҳосил қилади, икки жинсли бўлади. Меваси — икки уруғли. Уруғи сомондек сариқ рангда, шакли эллипссимон, ясси.

Март — апрелда гуллайди, мевалари апрель — майда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Туркменистонда қумлоқ-тошлоқ жойларда, тоғ тупроқли текисликларда, чўлларда, баъзан тоғ олди жойларда ўсади. Урта Осиёда Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор тизмалари ёнбағирларида ўсади-ган яна бир тури — сумбул ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: илдизларининг ҳавода қотиб қоладиган елими — «асфетида» деган қатронсимон моддаси.

Кимёвий таркиби. Каврак илдизларининг ҳавода қотиб қоладиган елими, қатрон, елимсимон моддалар ва эфир мойларидан иборат. Қатронидан ферулат кислота, қатрон спиртлар ва буларнинг ферул эфирлари ҳамда кумарин — умбеллферон ажратиб олинган. Елимининг эфир мойи ўсимликка саримсоқ ҳиди бериб турадиган органик сульфидлар, II-оксикумарин ва бошқа бирикмалардан иборат. Каврак илдизларида анчагина крахмал ҳам бор.

Таъсир я ишлатилиши. Бу ўсимлик илдизларининг ҳавода қотиб қоладиган елими халқ табобатида баъзи асаб касалликларида талвасага қарши восита тариқасида, шунингдек гижжа ҳайдайдиган дори сифатида қадимдан ишлатилиб келинади. Ўрта Осиё халқ табобатида ундан бронхиал астма, сариқ касаллиги, кўкйўтал, сил, захмда фойдаланилади, шунингдек, у диабетга қарши, қон тўхтатадиган, ўт ҳайдайдиган восита тариқасида буюрилади.

Ибн Сино каврак елимини бўғим оғриқлари давосига ишлатиш, иштаҳа очадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида буюришни тавсия этган, лекин у каврак елими қовуққа зарар қилади, деб ҳисоблаган.

Арманистонда бу ўсимликни бош мия атеросклерози, бронхитлар, нафас йўллари катарлари давосига ишлатилади.

Замонавий табобатда каврак илдиз елиmidан тинктура, пилюла ва эмульсиялар тайёрлаб астмага, истерия ва асаб системасининг бошқа касалликлари давосига ишлатилади. Бундан ташқари бу препаратлар талвасага қарши ва мускулларнинг тортишиб-қисқариб туришини бартараф этадиган восита тариқасида ҳам қўлланилади.

Каврак ўсимлигидан тайёрланган гален препаратларнинг артериал босимни пасайтириши, қилтомирларнинг мўртлигини бартараф этиб, бир қанча микробларнинг кўпайишига йўл қўймаслиги тажриба шаронтида аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Каврак илдизлари ва меваларидан ичиш учун кукун дори ва қайнатма тайёрланади. Бир мартали дозаси 1—3 г дан 5—10 г гача. Илдизлари, барглари ва меваларидан тайёрланган қайнатмаларни бадан терисига қўйиладиган боғламларга ҳам ишлатилади.

КАДИ УТ, ДОРИВОР ВАЛЕРИАНА

(Валериана лекарственная)

Ботаник таърифи. Бўйи 1,5 м га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизпояси калта, тик ўсади. 10—20 см га борадиган қўнғир ёки сариқ қўнғир тусли бир талай илдизлар чиқаради. Пояси тўғри, эгатчалари бор, ичи ковак бўлади. Барглари тоқ патсимон бўлиб, қарама-қарши жойлашган, яланғоч ёки тук билан қоп-

ланган. Пастки барглари бандли, устки барглари бандсиз бўлади.

Гуллари — майда, хушбўй, оқ пушти рангда. Мевалари оч қўнғир ёки жигарранг тусда, яланғоч бўлади.

Июндан августгача гуллайди, мевалари июль — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Дарё, сойларнинг яқин жойларида, нам ўтлоқларда, толзорлар орасида, ботқоқликлар четида ўсади, кўпгина мамлакатларда, хусусан, Урта Осиёда ҳам экилади.

Ишлатиладиган органлари: куз ёки эрта баҳорда йиғиб олинган илдизли илдизпояларидан хом ашё ўрнида фойдаланилади.

Кимёвий таркиби. Кади ўтнинг илдизи ва илдизпоясида эфир мойи (2%) бор, унинг асосий таркибий қисми борнил, изовалериандир. Бу ўтнинг илдизи ва илдизпоясида учувчан асослар, пирин, метилкетон, валерит гликозиди, ошловчи моддалар, қанд, чумоли, сирка, олма кислотаси ва бошқа кислоталар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Кади ўт халқ табобатида анча кўп ишлатиладиган ва жуда қадр қилинадиган доривор ўсимлик ҳисобланади. Унинг шифобахш хоссалари қадимдан маълум. Кади ўт илдизлари одамни қувватга киргизиб, асабларини жойга келтирадиган, талвасаларга қарши таъсир кўрсатадиган ва гижжа туширадиган дорини, деб ҳисоблаб келинган. Шунинг учун ундан ипохондрия, истерия, мигрен, қуёнчиқ касалликларида, юрак оғриб турган, қорин дам бўлган маҳалларда кенг фойдаланилган. Белоруссия халқ табобатида юракни тинчлантирувчи восита тариқасида валериана препаратлари кўп қўлланилади.

Замонавий табобатда валериана препаратлари бош миёна катта ярим шарлари пўстлоғидаги тормозланиш жараёнларини кучайтириб, рефлексор қўзғалувчанликни камайтирувчи, марказий нерв системаси билан юрак томирлар системасига нормаллаштирувчи таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган. Бундан ташқари валериана қон босимини пасайтирувчи таъсир кўрсатади, қон ивиши жараёнини тезлаштиради, шунингдек барбамил, гексанал, уретан, ва хлоралгидратнинг ухлатувчи таъсирини кучайтиради.

Валериана препаратлари асаблар қўзиган пайтда, уйқусизликда, юрак-томирлар системаси неврозлари, неврастения, истерияда, хавотирлик ҳолатларида, қалқонсимон без функцияси кучайиб кетган пайтларда, авитаминозлар, гипоацид гастрит, ўт пуфаги дискине-

зиялари ва бошқаларда тишчлантирувчи восита тариқа-
сида қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчилган 5 г
валериана илдизи устига қайнаб турган 250 мл сув со-
либ, камида 2 соат дамлаб қўйилади, сузиб олиб, 1/2
стакандан эрталаб ва кечқурун ичилади.

2. Майда янчилган валериана илдизини 1—2 г миқ-
дорда овқат олдидан 3—4 маҳал ичиб турнш мумкин.

КАПАЛАКГУЛ

(Фиалка трехцветная, анютины глазки, иван-да-марья)

Ботаник таърифи. Бўйи 40 см гача борадиган бир
йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизи қўнғир тусли бўлиб,
тармоқланиб ўсади. Поялари тик кўтарилиб ёки ер ба-
ғирлаб ўсади, шохланади ҳам. Барглари сербар тухум-
симон бўлиб, навбатма-навбат жойлашган, калта тук-
лар билан қопланган, четлари тишли. Гуллари 3 см ча
узунликда бўлиб, якка-якка очилади, узун бандлари,
иккита гулён барглари бор. Гултожи бешта катта-кичик
гул баргидан иборат. Меваси — чўзинчоқ тухумсимон
кўсакча. Уруғлари тескари тухумсимон шаклда, шил-
лиқ, сарғиш-жигарранг тусда. Қапалакгул фармаколо-
гик хоссалари ва таъсири жиҳатидан дала бинафшасига
яқин туради ва унинг ўрнида ишлатилиши мумкин.

Апрелдан то кузгача гуллайверади, июндан бошлаб
мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикалари-
нинг кўп жойларида манзарали ўсимлик тариқасида кўп
экилади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки
қисмлари (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизи ва ўтида
рутин, гидролиз қилинганда кверцетин, рамноза ва
глюкозага парчаланадиган виолакверцетин бор. Гулла-
рида антоциан гликозидлар бўлади. илдизларида бир
оз миқдор алкалоидлар ҳам топилган. Гуллаб турган
ўсимликда эфир мойи, аскорбинат кислота ва сапонин-
лар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсим-
лик қадимдан кўп ишлатилиб келинади. Уни юқори
нафас йўллари ва ўпканинг яллиғланиш касалликла-
рида яхшигина балғам кўчирадиган восита тариқасида
буюрилади. Қапалакгул ўти одамни терлатадиган, сий-
дик ҳайдайдиган ва «қонни тозалайдиган» восита бў-

либ ҳам ҳисобланади, уни бўғим касалликлари, терининг йирингли касалликлари, чипқонга қарши буюрилади.

Замонавий табобатда капалакгулнинг яллиғланишга қарши ва антисептик хоссалари борлиги аниқланган. Унда сапонинлар ҳам бўлганлиги учун бу ўсимлик бронхларни кенгайтириб, балғам кўчишига ёрдам беради, сийдик ҳайдайдиган таъсир кўрсатади, виолакверцетин эса, худди рутин сингари, ҳужайра мембраналарини мустақкамлайди.

Капалакгулдан тайёрланган гален препаратлар қисқариб-тортишиб турган мускулларни бўшаштирадиган, яъни спазмолитик ва ўт ҳайдайдиган ва моддалар алмашинувини жойига келтирадиган таъсир ҳам кўрсатади.

Капалакгулдан ўткир ва сурункали бронхитлар, бронхопневмониялар, кўкйўтал, нефрит, цистит, ўт-тош касаллиги, подагра, ревматизм касалликлари давосига буюриладиган дамлама, қайнатмалар тайёрланади, шунингдек уни балғам кўчириб, йўтални юмшатадиган дорилар тайёрлашда бошқа ўсимликлар билан бирга қўшиб ишлатилади.

Капалакгул дозаси ошириб юборилганида одам кўнгли айнаб, қусиши мумкин, бу — ўсимлик таркибида бўладиган сапонинлар ва алкалоидлар таъсирига боғлиқ.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 20 г миқдордаги капалакгул ўти устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 2 соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Капалакгул ва иттиканак баргларида тенг миқдорда — ҳар бирдан 20 г дан олиб, майда тўғралади-да, яхшилаб аралаштирилади. Шу аралашмадан 1 ош қошиқда олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади ва 1 соат дамлаб қўйилади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Дорихонада сотиладиган капалакгул дамламаси 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

ҚАРАМ

(Капуста белокочанная)

Ботаник таърифи. Икки йиллик ўтсимон ўсимлик, сабзавот. Илдизи — ўқ илдиз. Пояси — биринчи йили калта, иккинчи йили тик ўсадиган, цилиндрсимон, узун бўлади. Қарам барглари биринчи йили жуда йирик

барг куртак — карам боши ҳосил қилади. Карам бошининг ичида калтагина йўғон пояси — ўзаги бўлади. Унинг юқори қисмида барглар бир-бирига жуда зич тақалиб жойлашган. Ташқи барглар йирик-йирик, тўқ яшил рангда, ичкарасидагилари оч рангда бўлади. Гуллари оқ ёки оч сариқ, кўп гулли шингил ҳосил қилади.

Май — июнда гуллайди, мевалари июнь — июлда етилади, йирик бўлади.

Географик тарқалиши. Карам сабзавот экини тарихида кўп жойларда экилади.

Кимёвий таркиби. Карам баргларида 0,2 фоизгача ёғлар, 2 фоизгача қанд моддалари, талайгина минерал моддалар, ферментлар, гликозид, 16 тага яқин эркин аминокислоталар, витамин С, Р, В₁, В₂, В₆, К ва бошқалар бор, карамда клетчатка кўп.

Карам суви ўстирувчи гормонал моддалар ва ферментларга бой, унда меъда ярасига даво бўладиган модда (витамин U) ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида карамдан меъда, жигар буйрак касалликлари, подаграга даво қилиш учун фойдаланилади. Янги карам барглари баданнинг кесилган, яра бўлган, лат еган жойларига, маститда кўкракка қўйилади. Сариқ касаллиги, талоқ касалликлари, гастритлар ва меъда яра касаллиги, ўпка сили, юқори нафас йўлларида яллиғланиш касалликларида янги карам суви буюрилади. Карам илдизлари ва ўзаги ўсмаларга даво бўлади, деб ҳисобланади.

Ибн Сино фикрига қараганда, карам пояларининг кули яра-чақаларни жуда қуритиб, оғриқни қолдиради. Карам суви эскиб кетган яраларнинг битишини тезлаштиради. Карам қайнатмаси ва уруғлари қасмоқни туширади, пешобни кучайтиради. Бўғим оғриқлари, подаграда уруғларининг қайнатмаси дурустгина наф беради, бу қайнатма сийдик ҳайдайдиған восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Замонавий табобатда карам суви меъда ярасининг олдини олиши, меъда ярасининг битиб кетишига ёрдам бериши исботланган. Карам суви таркибида бўладиган витамин U гижжаларга, склерозга қарши, фибринолитик хоссаларга эгадир, у бўйида бўлишдан ҳам сақлай олади, бактериялар ва замбуруғларга қарши таъсир кўрсатади. Меъданинг яра касаллиги, атеросклерозга, жигар касалликлари, гуш (экзема), псориаз, нейродермит, қандли диабет, юрак, буйрак касалликлари ва бошқаларга даво қилиш учун карам суви буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари.

1. Янги карам сувини (яхшиси, унга шакар қўшиб) овқатдан 30 минут илгари 1 стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади. Даво курси 1 ой.

2. Дорихоналарда сотиладиган қуруқ карам суви овқатдан 1 соат илгари 1 чой қошиқдан кунига 3—4 марта ичилади ($\frac{1}{2}$ стакан сувда суюлтирилиб). Даво курси 1 ой.

3. Витамин U дорихоналарда метилметионинсульфоний хлориди деган ном билан таблеткалар ҳолида сотилади, бу таблеткалар 30—40 кун давомида овқатдан кейин 1 таблеткадан (0,05—0,1 г дан) кунига 3 маҳал ичилади.

КАРАФС

(Сельдерей пахучий)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тўғри ўсиб, ўртасидан шохлайди, ичи ковак. Илдизёни барглари узун бандли, учки баргларининг банди калта. Барг япроғи — чўзинчоқ ёки наштарсимон, уч парракли. Гуллари яшил аралаш оқ, баргларига қарама-қарши жойлашган соябонлар ҳосил қилади. Мевалари — икки томони қисилиб келган, деярли думалоқ икки уруғли мева.

Июлда гуллайди, август — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон ва Туркменистоннинг кўпгина вилоятларида ариқ, каналлар бўйида, кўлмак сувлар яқинида, кўпинча дарё ёқаларида ёввойи ҳолда учрайди. Ўрта Осиёнинг барча республикаларида экилади.

Ишлатиладиган органлари: ўти, мевалари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг барча қисмларида эфир мойи бор, эфир мойи меваларида ҳаммадан кўп — 6 фоизгача боради. Эфир мойи таркибида лимонен, селинен, сединолид, шунингдек таркиби жиҳатидан гваянолга яқин турадиган феноллар бор. Меваларида фурукумаринлар ва анчагина миқдорда ёғли мой топилган. Баргларида каротин, витамин В₁ ва С, апинин деган гликозид бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табobatiда карафсни зотилжам, бронхиал астма, гепатит, қорин дамланиши, ҳиқичоқ тутиши, бел оғриғига даво қилиш

учун, шунингдек сийдик, ўт ва ел ҳайдайдиган, қусшни тўхтатадиган, марказий нерв системаси ишини жонлантирадиган восита тариқасида қадимдан ишлатиб келинади.

Қадим замонларда уни эшакем, жигар касалликлари, ревматизм, подагра, нефрит, буйрак-тош касаллиги, қандли диабет ва йирингли яраларга даво қилиш учун ҳам ишлатилган.

Замонавий табобатда карафс эфир мойининг яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиб, меъдадан шира ажралишини кучайтириши, илдиэларида бўладиган шилимшиқ моддаларнинг ўраб олувчи таъсири борлиги аниқланган, шунинг учун карафс гастрит ва меъда ҳамда ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигида бир қадар наф беради.

Бу ўсимликда фенилаланин камлиги ва витаминлар билан минерал тузлар кўплиги уни фенилкетонурия билан оғриган болалар овқатига ишлатиш имконини беради. Усимликнинг сийдик ҳайдовчи таъсири унинг таркибида апинин деган гликозид борлигига боғлиқ. Янги карафс ўтининг суви олиниб, ундан сукапигравел деган препарат тайёрланади, бу препарат табобатда сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган карафс илдиэларидан 34 г миқдорда олиб, устига 1 л қайноқ сув қўйилади-да, 8 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган янги ўт илдиэларидан 1 ош қошиқ олиб, устига 1,5 стакан совуқ сув қўйилади-да, оғзи ёпиқ идишда 4 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 1 ош қошиқ уруғи устига 2 стакан қайнатиб совutilган сув қўйилиб, 2 соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Сийдик ҳайдайдиган дори тариқасида 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Карафс илдиэлари ва баргларида 2 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қўйилади, 4 соат дамлаб қўйиб, сузиб олинади. Касал жойларни чайиш, уларга ванна қилиш, компресс қўйиш учун сиртга ишлатилади.

5. Илдиэларидан қириб олинган янги сувини қандли диабетда овқатдан 30 минут илгари 1—2 чой қошиқдан ичилади.

КАРТОШКА

(Картофель)

Ботаник таърифи. Бўйи 80 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон туганакли ўсимлик. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тоқ патсимон. Гуллари оқ, оч пушти, пушти-кўк. Мевалари йирик-йирик, шарсимон, яшил рангли. Июнь — августда гуллайди.

Географик тарқалиши. Картошканинг ватани Жанубий Америка, шу жойдан у Оврупога келтирилган. Бу ўсимлик асосан овқатга ишлатиладиган туганаклари учун ҳамма жойда экилади. Навлари кўп.

Ишлатиладиган органлари: туганаклари.

Кимёвий таркиби. Картошка таркибида бўладиган фаол моддалар оқсиллар (2%), углеводлар, ёғлар, шунингдек, лимон ва олма кислоталар, витамин В₁, В₂, РР, С днр. Бошқа ўсимликларга қараганда, картошкада ҳаммадан кўп — 17,5 фоиз атрофнда крахмал бор. Кўк туганаклари ёруғликда узоқ туриб қолса, уларда соланин деган заҳарли стероид алкалоид пайдо бўлади.

Картошка ўсимлигининг ҳамма қисмларида соланин топилган, туганакларидан ўсиб чиққан нишлари ва гулларида у ҳаммадан кўп бўлади. Картошканинг нишлари билан баргларида 6 та ҳар хил гликоалкалоидлар ҳам борлиги аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида янги картошка сувни меъда ширасини жойинга келтириш, зарда қайнашини, кўнгил айнашини йўқотиш, меъда ва ўн икки бармоқ ичак яраси битишини тезлаштириш учун ишлатилади. Картошка крахмалидан эса меъда-ичак касалликларида (гиперацид гастрит, спастик колит, ярали колит, диспепсида) ўраб олувчи, яллиғланишга қарши, шунингдек сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланилади. Бундан ташқари, янги картошка билан гушга даво қилинади, бронхит касаллигида эса картошка буғларини нафасга олиш буюрилади. Янги картошка сувини қаймоққа қориштириб, баданнинг сепкил тошган, куйган, ёрилган жойларига қўйилади. Картошка таркибида калий кўп бўлганлигидан, уни сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида юрак ва буйрак касаллиги билан оғриган беморларга буюрилади.

Картошка гулларида тайёрланган дамлама артериал қон босимини пасайтириб, нафасни жонлантириши, картошка таркибидаги глюкоалкалоидларнинг гижжалар, микроблар, замбуруғларга қарши таъсир кўрсати-

ши ҳайвонлар устида замонавий усуллар ёрдамида ўтказилган текширишларда исбот этилган. Картошка гаркибида бўладиган соланин деган стероид алкалоид бошқа алкалоидларга қараганда, камроқ заҳарли, лекин таъсири кортизон таъсиридан қолишмайди. Бу алкалоид кимёвий тузилиши ва таъсири жиҳатидан юрак гликозидлари ва кортикостероидларга ўхшаб кетади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янги картошка суви 20 кун давомида овқат олдидан 50 мл дан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

2. Картошкани ювиб, пўстини артмаган ҳолда қирғичдан ўтказилади, сиқиб, суви олинади-да, гастрит, колит, меъда яраси касалликларида 20—30 кун мобайнида овқатдан 10—15 минут олгари 1/2 стакандан эрта-лаб ва кечқурун ичиб турилади.

КАНАКУНЖУТ

(Клецевина обыкновенная)

Ботаник таърифи. Деҳқончилик шаронтида канакунжут бўйи 2 м гача борадиган бир йиллик ўт тариқасида экилади. Илдизи — ерга чуқур кириб борадиган ўқ илдиз. Пояси сершоҳ, яшил ёки пушти, қизил, бинафшаранг ёки қора рангда. Барглари навбатма-навбат, икки-та пастки барги эса қарама-қарши жойлашган, йирик, узунлиги 60 см гача борадиган бандлари бор, барг япроғи яланғоч, эни 80 см гача боради, чўзиқ тухумсимон шаклда. Гуллари бир жинсли, бир уйли, майда, шингил ҳолидаги тўпгулларни ҳосил қилади, оталик гуллари тўпгулнинг пастки қисмида бўлса, оналик гуллари устки қисмида бўлади. Меваси шарсимон ёки чўзиқ тортган уч уруғли, уч паллали кўсакча, тиканаклар билан қопланган. Уруғлари тухумсимон шаклда, силлиқ, ялтироқ, ола-була пўст билан қопланган.

Июнь — сентябрда гуллайди, июль — октябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Канакунжут ватани тропик Африкадир. Урта Осиё, Кавказ ортида, Украинанинг дашт районларида, Қуйи Волга бўйи ва Шимолий Кавказда экилади.

Ишлатиладиган органлари: уруғлари, булардан канакунжут мойи олинади.

Кимёвий таркиби. Канакунжут уруғларида 60 фоизга қадар қуримайдиган ёғли мой, 17 фоизча оқсил моддалар, 0,1—1 фоиз атрофида алкалоидлар, 12 фоизча

азотсиз моддалар, 19 фоиз клетчатка ва липаза ферменти бор. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмларида рицин деган заҳарли модда — алкалоид бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида канақунжут мойи яхши сурги тариқасида жуда қадимдан ишлатилиб келинади (50—60 г атрофида буюрилади). Бундан ташқари, канақунжут мойидан сочларни бақувват қилиш учун, қин ва бачадон бўйни касалликларида, ёмон жароҳатларга даво қилиш учун фойдаланилади. Ўсимликнинг барг ва пояларини эса эзиб, терини мулойимлаштириш учун баданга суртилади, куйган, яра бўлган жойларга даво қилиш учун қўйилади. Хитойда канақунжут мойи овқатга ишлатилади, чунки бу мой доғ қилинганидан кейин сурги хоссасини йўқотади.

Замонавий табобатда канақунжут мойининг тилла ранг — стафилококк ва кўк таёқчага қарши таъсир кўрсатиши аниқланган. Канақунжут мойидан псга ўхшаган тери касаллиги — псориазга даво қилиш учун ишлатиладиган ундециленат кислота олинади.

Бу ўсимликнинг уруғлари заҳарлидир. Одам улардан заҳарланиб қолганида қон аралаш ичи кетиб (геморрагик гастроэнтерит), жуда дармони қурийди, юрак иши бузилади, ҳаллослаб, тана ҳарорати кўтарилади, аъзойи-бадани терга тушади, юраги ишдан тўхтаб, ўлиб қолиши мумкин.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Сурги тариқасида ёки туғруқ фаолиятини жонлантириш учун 2—3 қошиқ канақунжут мойи бир йўла ичилади.

2. 10,0 г канақунжут мойини 100,0 мл 95° ли спиртга расо аралаштириб, сочларни мустаҳкамлаш учун бошга суртилади.

КУНГИРАДОР ҚАЛАНХОЙ

(Каланхоэ перистое)

Ботаник таърифи. Донм яшил турадиган, кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизлари этдор ва калта бўлиб, тармоқланиб ўсади, тик ўсадиган этдор поя чиқаради. Барглари жуда сершира, пасткилари оддий, эллипс ёки тухумсимон шаклда, катта-катта тишли, усткилари уч қўшалок ёки кунгирадор, бурмали. Баргларининг учидо тупроққа тушганида униб чиқадиган куртаклар пайдо бўлади. Каланхой асосан шу куртакларидан кўпайтирилади, шунинг учун бу ўсимлик тирик туғар ўсимликлар қаторига киритилади.

Қишда, шунда ҳам онда-сонда гуллайди.

Географик тарқалиши. Бу ўсимликнинг ватани Жанубий-Шарқий Африка, бу ерларда каланхой йил бўйи совуқ бўлмайдиган жойларда ўсади. Бизда хонаки ўсимлик тариқасида ўстирилади. Абхазияда экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: кўк массаси.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида талайгина хлорид кислота, флавоноидлар, ошловчи моддалар, полисахаридлар, макро- ва микроэлементлар (алюминий, магний кальций, мнс, силиций ва марганец) бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ҳар хил турдаги лаборатория ҳайвонлари устида ўтказилган тажрибалар каланхой ўсимлигининг суви кам заҳарли бўлиб, жароҳатлар, куюк яраларнинг битишини тезлаштиришини, яллиғланиш авж олишига тўсқинлик қилишини кўрсатиб берди. Шунга асосланиб туриб, каланхой суви ва бу ўсимликдан тайёрланадиган дорини яллиғланишга қарши суртиладиган восита тариқасида тавсия этиладиган бўлди.

Бу ўсимлик бактерия ва вирусларга қарши таъсир кўрсатадиган бўлгани учун яра ва жароҳатларнинг тезроқ тозаланишига ёрдам беради, таркибдаги хлорид кислота ва макро- ҳамда микроэлементлар жароҳат ва яраларнинг эт олиб, битишини тезлаштиради. Каланхой ўсимлигидан саноат йўли билан олинадиган суви жароҳликда йирингли-некротик жараёнларга; ётоқ яралар, трофик яралар, оқма яраларга даво қилиш учун; жароҳатларни тозалаш учун; стоматологияда парадонтоз, афтоз стоматитларга, гингивитларга даво қилиш учун; шунингдек акушерлик ва гинекологияда аёлларнинг турли касалликлари вақтида кўп ишлатилади. У кўз касалликларини даволашда ҳам кўп қўлланилади.

Каланхой суви 10 мл дан ампулаларда ёки 100 мл дан флаконларда чиқарилади. Ишлатиш олдидан 37° гача иситилади ва керак бўлса, тегишлича суюлтирилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 4 қисм каланхой барглари, 1 қисм асал ва 1 қисм сариеғни яхшилаб қориштириб, аралаштирилади, бу аралашмани 3 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

2. Янги каланхой баргларининг сувини олиб, пахта ёки дока ҳўлланади ва тери касалликларида баданнинг зарарланган жойига қўйилади.

3. 1 ош қошиқ каланхой суви, гугурт чўпидек мумнё, 0,5 ош қошиқ чўчқа (ёки ит) ёғини яхшилаб

қориштираиб, баданнинг касал жойига малҳам қилиб қўйилади.

4. Барглари кукун қилиниб, жароҳатларга сепиб турилади.

ҚАНОП, КЕНДИР

(*Кендыр коноплевый*)

Ботаник таърифи. Илдиз системаси жуда шохланиб ўсадиган, бўйи 150 см гача етадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси тик, цилиндрсимон бўлиб, оч қўнғир рангда, жигаррангроқ-пушти тусли куртаклар чиқаради. Илдизпоясидан ён томонларга узунлиги 5 м гача, йўғонлиги 2 см гача борадиган жигарранг тусли илдизлар чиқаради. Бу илдизлари бирмунча ингичка бўладиган, кўп шохланадиган, тиккасига ўсадиган оқиш илдизларни беради. Поялари тик ўсадк, яшил ёки олчадек қизил рангда бўлади. Барглари қарама-қарши, гоҳ қисман навбатма-навбат жойлашган, калта бандли узунлиги 10 см гача боради, шакли наштарсимон ёки чўзиқ тухумсимон, учи ўткирлашиб келган, яхлит, мумсимон ғубор билан қопланган. Тўпгуллари ўсимликнинг учки поялари ва шохларидан чиқадиган кўп гулли рўвак. Меваси ён томонидаги чокидан ажраладиган цилиндрсимон иккита чўзиқ палладан иборат. Узунлиги — 20 см гача боради. Ранги — сариқ ёки гунгурт-бинафша ранг ёки олчадек қизил тусда. Ичида узунлиги 3—5 см келадиган жигарранг тусли бир талай чўзиқ уруғлари бўлади.

Июнь — августда гуллайди, сентябрь — октябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикалари ва Москва вилоятида дори хомашёси тариқасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари билан илдизпоялари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида бир қанча гликозидлар бор, шуларнинг асосийлари цимарин (0,50 фоиз атрофида), К — строфантин, анузориндир; илдизларида тритерпен бирикмалар — олеонолат кислота, амирин ва лупеол; танин ҳамда каучук ҳам бор.

Уруғларида 0,35 фоизга қадар юрак гликозидлари ва 20 фоизча қуриб қолмайдиган мой бўлади, барглари ва пояларида биологик фаол моддалар жуда кам. Илдизларида биологик фаол моддалар кузга келиб жуда кўнаяди.

Таъсири ва ишлатилиши. Қаноп ўсимлигининг илдизлари халқ табобатида қадимдан сийдик ҳайдайдиган кучсиз восита сифатида ишлатиб келинган. Лекин 1960 йилларнинг охирларидан бошлаб бу ўсимликнинг строфантинга ўхшаб кучли таъсир кўрсата олиши, юракни қувватлайдиган бундай таъсири бу ўсимликда (айниқса илдизларида) цимарин деган юрак гликозиди борлигига боғлиқлиги аниқланди. Бу гликозид фаоллиги жиҳатидан ангишвонагул билан строфантиндан устун туради, аммо улардан кўра камроқ заҳарли. Шунинг учун цимарин замонавий табобатда ҳам ҳар хил сабабларга алоқадор бўлган II ва III даражадаги юрак етишмовчилигида кенг қўлланилади. Юрак касаллигига мубтало беморларга ангишвонагул билан строфантин унчалик наф бермайдиган ҳолларда ҳам каноп ўсимлиги препаратлари анча дуруст таъсир этиши исботланди. Замонавий табобатда цимарин 0,05% ли эритма ҳолида 0,5—1 мл дан глюкоза эритмаси ёки натрий хлоридининг изотоник эритмаси билан бирга кунига 1—2 марта венадан юбориб турилади. Препарат организмда тўпланиб қолишига йўл қўймаслик учун уни 3—5 марта юборилганидан кейин, ҳар сафар орада 1—2 кун танаффус қилиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчиб қўйилган илдизидан 0,5—1 чой қошиқ олиб, устига қайнаб турган 200 мл сув солинади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, 1 ош қошиқдан глюкоза эритмаси ёки узум суви билан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. 50 г каноп илдизи устига 1000 мл ароқ қўйилиб, 12 кун турғизиб қўйилади. Олдин 3 томчидан кунига 3 марта ичилади-да, кейин дори миқдорини аста-секин кўпайтириб бориб, 7 кун давомида 20 томчига етказилади. Сўнгра 3 кун танаффус қилиниб, кейин даво курси яна такрорланади.

ҚАШНИЧ

(Кориандр посевной)

Ботаник таърифи. Бўйи — 70 см гача борадиган, дуксимон ингичка илдиз чиқарадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси — яланғоч, думалоқ. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, туксиз, кесиб қўйилганга ўхшаш тишли. Тўпгули 3—5 шуълали мураккаб соявон. Гуллари майда, гул тожиси 5 та оқ ёки пушти гулбаргдан ташкил топган. Меваси — жигаррангнамо ёки кул-

ранг-сарғиш тусли, икки уруғли думалоқ мева, диаметри 2—5 мм келади.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёда, Украина, Белорус, Россиянинг Оврупо қисмининг жанубий-шарқий вилоятларида, Украина ва Шимолий Кавказда экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Кашнич меваларида 1,5 фонзга яқин эфир мойи, эндоспермада 20 фонзгача ёғли мой, оқсил моддалар ва бир оз миқдор алкалоидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида кашнич ўти меъда-ичак йўлининг ишини жойига келтирадиган (иштаҳани очиб, овқат ҳазмини яхшилайд), шунингдек, гижжа туширадиган восита тариқасида ишлатилади. Мевалари шакарга ботириб ейиладиган бўлса, оғиздаги қўланса ҳидни олади. Кашнични милклар қонаганида, камқонлик ва гипертония касаллигига даво қилиш учун ва тинчлантирадиган ҳамда талвасаларга қарши таъсир кўрсатадиган восита тариқасида ишлатиш тавсия қилинади. Сувда тайёрланган кашнич экстрактлари йўталга қарши, сийдик ҳайдайдиган ва ўт ҳайдайдиган восита тариқасида ишлатилади. Янги кашничнинг сиқиб олинган суви ва илдизларидан тайёрланган қайнатмани сариқ касаллиги, қизамиқ ва стоматитга даво қилиш учун ишлатиш тавсия этилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, кашнич бош айланиши, уйқусизлик, иситма ва қон кетар маҳалларида анча ёрдам беради. У одамга эшакем тошганида, куйдирги чиққанида, шунингдек, иссиқ шиш пайдо бўлганида кашнични сирка, гул мойи, асал ва майиз билан қориштириб ейишни тавсия этади.

Кашнич илдизида бўладиган эфир мойи ўт ҳайдайдиган, оғриқ қолдирадиган, бавосилга қарши таъсир кўрсатади. Кашничдан тайёрланган гален препаратлар ҳазм безлари ишини яхшилаш, ўт ажралишини жонлантириш, қориннинг дам бўлиши, чанқаш, кўнгил айнаши, юрак ўйнашини камайтириш учун буюрилади. Урта Осиё ва Кавказда кашнич ош кўк тариқасида кўп ишлатилади. Тибет табобатида меъда касалликлари, неврозларда, моддалар алмашинуви бузилганида кашнич буюрилади. Урта Осиёда неврастения, циститлар маҳалида, ичкетар пайтида кашнич сувини ичиш ёки ўтини истеъмол қилиш тавсия этилади (сувидан кўпи билан 25,5 г гача, ўтидан кўпи билан 50 г гача).

Замонавий табобатда кашничдан овқат ҳазмини ях-

ишлайдиган, ўт ҳайдайдиган, оғриқ қолдирадиган, яра-ларнинг битишини тезлаштирадиган, антисептик восита тариқасида фойдаланилади. Етилган кашнич мевалари ични юмшатадиган, ўт ҳайдайдиган ва бавосилга қарши таъсир кўрсатадиган йиғма дори таркибига киради. Кашничнинг гален препаратлари ҳазм безлари ишини кучайтиришидан ташқари, қон босимини пасайтирувчи таъсир ҳам кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1 ош қошиқ янчилган кашнич мевалари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 30 минут дамлаб қўйилади, сузиб олиниб, овқатдан 30 минут илгари 2 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 2 ош қошиқ кашнич мевалари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 15—20 минут дамлаб қўйилади, сузиб олиниб, қўланса ҳидни йўқотиш учун кунига бир неча марта оғиз чайилади.

КЕЛИН ТИЛИ

(Горец перечный, женская геморройная или легушачья трава)

Ботаник таърифи. Келин тили — бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси — тўғри ўсади, айниқса кузга бориб жуда шохлайди, бўйи 70 см гача боради, ранги қизғиш. Барглари ялтироқ, кўпинча худди қора мой доғларига ўхшаш холлари бўлади, шакли узунчоқ наштарсимон, икки чети торайиб келган, узунлиги 3—6 см. Янги териб олинган барглари худди қалампирдек аччиқ бўлади, бу ўсимликнинг келин тили деган номи шундан олинган. Гуллари — майда пушти ёки яшилроқ пушти. Пояси ва шохларининг учида осилиб турадиган бошоқсимон тўп гуллар ҳосил қилади. Мевалари — бир томони жуда туртиб чиққан уч қиррали, жигарранг ёнғоқча.

Май — октябрда гуллаб мева тугади.

Географик тарқалиши. Келин тили ўти собиқ Иттифоқнинг ҳамма жойларида, жумладан Урта Осиё билан Қозоғистонда тарқалган. Европа, Шимолий Африка ва Америкада ботқоқлик нам ўтлоқларда, дарё, сойлар кўл ва ҳовузлар ариқлар четида кўпинча қалин бўлиб ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўти). Ути ўсимлик энди гуллаб келаётган даврда июнь июль ойларида териб олинади.

Кимёвий таркиби. Келин тили ўти таркибида 2—2,5 флавоноидлар (изорамкеин, кверцетин, гиперозид), 3,4% гача қатронлар, 0,14% ҳар хил гликозидлар, аччиқ моддалар, ошловчи моддалар, эфир мойи 0,5% органик кислоталар, қанд ва микроэлементлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Келин тили халқ табобатида қадимдан кўп ишлатилиб келинган ўсимликдир. Бачадондан, ички органлардан қон кетаётган пайтларда кўп ишлатилади, бу ўсимликдан безгакка, ўт-тош касаллиги, ичбуруққа даво қилиш учун шунингдек, оғриқни қолдирувчи ва жароҳатлар битишини тезлаштирувчи восита тариқасида ҳам қўлланилади. Гастритлар, меъда яраси ва ракида, мижоз сусайиб қолган маҳалларда келин тили илдизидан турли хил дорилар тайёрланади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан тайёрланган препаратларнинг қон оқишини тўхтатувчи хоссаларга эга эканлиги аллақачон аниқланган. Қон тўхтатувчи таъсирининг механизмига кўра бу ўсимлик қорамуғ препаратларига яқинлашиб қолади. Лекин қорамуғдан фарқ қилиб, келин тили оғриқни қолдирувчи таъсир ҳам кўрсатади. Келин тилидан тайёрланган экстракт бавосилга ишлатиладиган шамча дори (анестезол) таркибига киради. Бу ўсимлик жароҳатлар битишини тезлаштирувчи, бактерияларни ўлдирувчи ва чалғитувчи таъсирга ҳам эгадир.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Келин тили ўтидан 3 ош қошиқ (20 г) миқдоридан олиб, устига қаттиқ қайнаб турган 200 мл сув қўйилади-да, дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиниб, овқатдан 30 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 2 ош қошиқ миқдоридаги ўт устига 200 мл ароқ қўйилиб, 7—10 кун турғизиб қўйилади, овқатдан олдин 30, 40 томчидан кунига 2 маҳал ичиш буюрилади.

КИЙИҚ ПАНЖА, ПАХТАҚ, ОҚЛИЛ

(Астрагал шерсистоцветковый, кошачий горох)

Ботаник таърифи. Уқ илдизи кўп бошли бўладиган, малларанг туклар билан қопланган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Бўйи 16—40 см бўлиб, малла ранг пахмоқ шохлар чиқарадиган бутача. Барглари навбатма-навбат жойлашган, мураккаб, оқ патсимон, 12—14 жуфт наштарсимон баргчалардан ташкил топган. Тўп гуллари сариқ рангли 10—20 гулдан иборат бошчасимон гуч

шингиллар. Меваси тукли, узунлиги 10 м га борадиган тухумсимон дуккак.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Қавказ, Украина, Волга-Дон ҳавзаси, Приморье. Очиқ жойларда, даштларда тепаликлар ва эски қабристонларда, далаларда, ўрмон четларида ўсади. Намга талабчан эмас. Мол боқиладиган жойда тез йўқолиб кетади. Ўриб олинадиган бўлса, анчагина сақланиб туриши мумкин.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўти), илдизлари.

Май — июнда гуллайди. Мевалари июлда экилади. Ути гуллаш даврида ўриб олинади.

Кимёвий таркиби. Кийик ўтда тритерпен гликозидлар, флавоноидлар, ошловчи моддалар, кумаринлар билан оксикумаринлар, аминокислоталар, витаминлар, жумладан, токоферол бор. Кийик ўт селен тўплаб борадиган ўсимликлар жумласига киради. Утида 1,5 мг % гача селен топилган. Бу ўсимликда ҳар хил микро- ва макроэлементлар бор (кальций, кремний, алюминий, темир, магний, кобальт, рух, мис, марганец, молибден, хром).

Таъсири ва ишлатилиши. Ибн Сино ёзишича, кийик ўт елими таркибида кўзга даво бўладиган дорилар бор, у иссиқ йўтални юмшатиш хусусиятига эга, ўпка яраларидан келадиган зарарни камайтиради ва овозни яхшилайдди.

Хитой табобатида илдизидан тайёрланган тинктура ёки порошок турли меъда-ичак касалликларига қарши, шунингдек, сийдик ҳайдайдиган ва терлатадиган дори тариқасида қўлланилади. Бунди диабет касаллигида, шунингдек фурункулез, пиодермияда бошқа доривор ўсимликлар билан биргаликда ишлатиш буюрилади. Кийик ўт илдизидан (сувидан) тайёрланган экстракт инфекция тушган жароҳатларга, яраларга қўйиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда кийик ўтидан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар (10% ли) гипертония касаллиги, стенокардия, 1,11 даражадаги қон айланиши етишмовчилиги, ўткир гломерулонефритлар, буйрак-томирлар касаллигида, шунингдек диабет, стоматит, парадондозда, фурункулез ва бошқа тери касалликларида ишлатилади.

Украинада кийик ўт қайнатмасини кўкрак қафаси касалликларида балғам кўчирувчи, кўп сийдик ҳайдовчи дори тариқасида буюрилади, ёши қайтиб қолган одамларга юрак, буйрак касалликларида баданга шиш

келган пайтларда, бўғим ревматизми, нерв касалликларида берилади. Кийик ўт жигарга, буйракка айниқса яхши таъсир кўрсатиб, функционал ҳолатини ростланди.

20% ли дамламаси аритмиялар (тахикардия, экстрасистолия) билан ўтаётган даражадаги юрак-томирлар етишмовчилигида, шунингдек, неврастенияда дурустгина наф беради.

Кийик ўтнинг гален препаратлари (дамлама ва қайнатмалари) қон босимини пасайтирадиган, юракка қувват берадиган ва сезиларли даражада тинчлантирувчи таъсир этиши тажрибада кузатилган. Бу препарат юракка яхши таъсир қилиши билан бир қаторда юрак тож томирларини кенгайтиради, буйракларда қон айланишини кучайтиради, шу муносабат билан сийдик ҳайдайдиган таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янгилигида олиб майдаланган 2 ош қошиқ (10 г) кийик ўт устига 2 стакан қайноқ сув қуйилиб, 4 соат дамлаб қўйилади-да кейин сузиб олинади. 1, 4 стакандан кунига 3—4 маҳал ичиб турилади.

2. 1 ош қошиқ ўтни термосга солиб, устидан 300 мл қайноқ сув қуйилиб, туни билан дамлаб қўйилади. Бу дамламани кун ичи 3 маҳал, овқатдан 30 минут илгари 100 мл дан ичилади.

КИЧИК БҮРИГУЛ

(Барвинок малый)

Ботаник таърифи. Доим яшил тураверадиган ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси — 50—70 см узунликда бўлиб, ер тагида шохланади ва даста-даста ипсимон илдизлар чиқаради. Поялари икки хил, баъзилари 30—35 см узунликда бўлиб, тик ўсади, иккинчи хили 100—150 см узунликда ёнига қараб ўсади. Барглари — қарама-қарши жойлашган, учи ўткирлашиб келган тухумсимон шаклда, яхлит, терисимон, калта бандли, устки томони яшил, пастки томони сал кулранг. Гуллари тўқ ҳаворанг тусда, якка-якка бўлади, узун гул бандлари бор. Мевалари — ичида бир талай уруғи бўладиган цилиндрсимон мева.

Май ойида гуллайди, июнда мева тугади.

Кичик бўригул — заҳарли ўсимлик.

Географик тарқалиши. Туркменистоннинг Мари ва

Ашгабад воҳаларида, Тожикистон, Беларусь, Украина, Қрим ва Кавказда учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми — ўти, гуллаш даврида ва мева тугиб келаётган пайтда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Кичик бўригул ўти таркибида 20 тадан ортиқ алкалоид, жумладан, индол қаторига кирадиган алкалоидлар: винин, виниамин, пубесцин, миорин, шунингдек, ошловчи ва аччиқ моддалар, флавоноидлар, аскорбинат кислота, каротин ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида кичик бўригул ўтидан тайёрланган қайнатмалар ичкетар пайтда ичилади, тиш оғриғи маҳалида оғизни чайиш учун, шунингдек буриштирадиган, қон тўхтатадиган ва жароҳатлар битишини тезлаштирадиган восита тариқасида ишлатилади. Тожикистонда кичик бўригулдан бош оғриғи, бош айланишига қарши ва умуман оғриқ қолдирадиган дори тариқасида фойдаланилади, шунингдек жароҳатларга қўйилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг қон босимини пасайтирадиган хоссаси борлиги тажриба йўли билан аниқланган. Унинг бу таъсири симпатик ганглиаларни сусайтириб қўйиши ва парасимпатик нервлар охиралини қўзғатишига, шунингдек тинчлантирувчи хоссалари борлигига боғлиқ. Бундан ташқари, кичик бўригулнинг гален препаратлари ва айрим алкалоидлари юрак тож томирларини, бош мия томирларини кенгайтиради, ингичка ичак мускулларини бўшаштириб, бачадон мускуллар қисқаришини жонлантиради. Шу муносабат билан винкамин алкалоиди кўпинча бемор миёсида қон айланиши издан чиққан маҳалида даво қилиш учун ишлатилади. Бу ўсимликдан олинган препаратлар — винкапан, девинкан — I ва II босқичдаги гипертония касаллиги ҳамда нейроген тахикардияда қўлланилади. Кичик бўригул ўсимлик қайнатмаси ичкетар пайтларида, оғиз шиллиқ пардаси яллиғланиш касалликларида буриштирувчи восита тариқасида буюрилади. Бу ўсимликнинг илдизларидан раққа қарши дори ўрнида фойдаланилади. Кичик бўригул препаратлари юрак ишига яхши таъсир кўрсатиб, капиллярларни мустаҳкамлайди, пешобни кучайтиради. Кичик бўригул дамламаси бачадон, ичакдан қон кетаётган маҳалларда, турли орган ва системаларнинг кўпгина яллиғланиш касалликларида эса буриштирадиган ва микробларга қарши таъсир ўтказадиган восита тариқасида қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган

кичик бўригул ўтидан 1 ош қошиқ олиб, устига қайнаб турган 1 стакан сув қўйилади, сув ҳаммомига қўйиб, 15 минут давомида қайнатилади, совиганидан кейин сузиб олинади ва $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Таркибида кичик бўригул алкалоидлари бўладиган винкапен препарати 0,01 г дан кунига 2—3 маҳал ичилади.

КОВУЛ

(Каперцы колючие)

Ботаник таърифи. Сершоҳ бўлиб ўсадиган, кўп йиллик, тиканакли ўсимлик, бўйи 150 см гача боради. Барглари — думалоқ, тескари тухумсимон ёки эллипсимон, кетма-кет жойлашган. Гуллари — оқ, тўрт баргли. Мевалари — тескари тухумсимон шаклда бўладиган кўп уруғли мева, ширин.

Май — июнда гуллайти, июль — августда мева тугади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёнинг ҳамма районларида, Кавказ ва Қримда учрайди. Бўзтупроқли, гилтупроқли, шағал тошли, қумлоқ ерларда, дарё ва кўллар бўйида, қадимдан ҳайдалиб келинган ерларда, ташландиқ жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари, гуллари, мевалари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида витамин С, илдизларининг пўстлоғида 1, 2 фоиз атрофида алкалоидлар, стахидрин, ер устки қисмида флавоноидлар, витамин С, алкалоидлар, ёғли мой бор. Гулларининг гунчаларида витамин С, Е, каротин, сапонинлар, флавоноидлар, рутин, кемферол, кварцетин ва бошқа моддалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида бу ўсимлик илдизларидан қабзият, сариқ касаллиги, захмга даво қилиш учун дори тайёрланади, гулларининг суви жароҳатларга қўйилади, меваларининг қайнатмаси бавосилда, тиш оғриғида буюрилади. Янги мевалари овқатга ишлатилади. Ҳиндистонда бу ўсимликнинг алоҳида бир тури ўсади, ундан ўпка силига даво қилиш учун фойдаланилади. Илдизларининг пўстлоғидан тайёрланган қайнатмани талоқ касалликларида, неврозлар, фалажлар маҳалида, шамоллаш вақтида буюрилади. Арманистон халқ табобатида су ўсимлик-

дан ревматизм ва бруцеллез касаллигига даво қилиш учун ҳам фойдаланилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, ковул оғриқни қолдириб, жароҳатларнинг эт олишини тезлаштиради, гижжа тушириш, астмани қайтариш хоссаларига эга, меваданичак касалликларида ҳам наф беради.

Замонавий табобатда илдиэларидан тайёрланган қайнатма қон ивишини тезлаштириб, пешобни кучайтириши тажрибаларда аниқланган, спиртда тайёрланган тинктураси қон шаклли элементларидан тромбоцитларни кўпайтиради. Қуруқ пояси кукунини саримсоқ билан қориштириб, терининг замбуруғли касалликларига даво қилиш учун ишлатилади, гулларидан сиқиб олинган суви эса диатез ва яра-чақаларга даво бўлади. Мевалари бавосилда наф беради, тиш оғриғини босади ва милкларни мустақкамлайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ миқдоридаги майдаланган илдиэлари устига 200 мл қайноқ сув қўйилиб, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, овқатдан олдин $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Илдиэларининг кукунидан 1 ош қошиқ олиб, уни 2 ош қошиқ пахта ёки канакунжут мойига қориштирилади-да, тери касалликларида баданнинг касал жойларига қўйилади.

ҚУНГАБОҚАР

(Подсолнечник)

Ботаник таърифи. Кунгабоқар 4 м гача бўй чўзадиган бир йиллик ўсимлик. Илдиэи — кўп шоҳланадиган ўқ илдиэ. Пояси ёғочланиб борадиган бўлиб, оқ тусли пўкаксимон ўзаги бор, одатда шоҳланмайди, энг учидан битта йирик саватча чиқаради. Барглари йирик, бандли, навбатма-навбат жойлашган, барг япроғи тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 30 см гача боради, четлари тишли, қаттиққина туклар билан қопланган. Тўпгули диаметри 40 см гача борадиган кўп гулли саватча, саватчасининг четидаги гуллари оч сариқ рангда. Мевалари тўрт қиррали ёки икки томони қисилиб келган, конуссимон уруғли мева.

Июнь — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма ерларида экилади.

Ишлатиладиган органлари: саватчасиннинг четидаги гуллари, барглари.

Кимёвий таркиби. Кунгабоқар уруғи (пистаси) да 38% гача мой, 19% гача оқсиллар, 27 % гача углеводлар, 2% ча фитин, шунингдек лимон, мой кислота ва бошқа органик кислоталар; тўпгули ва баргларида солантат кислота; четки гулларида бетанин, холин ва бошқа асослар, флавоноидлар, каротин ва бошқа бирикмалар бор. Кунгабоқар гул баргларида яна сапонинлар, баргларида каротин ва қатрон моддалар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида гуллари, барглари ва саватчаларидан тайёрланган дамлама, қайнатмалар, ревматизм, невралгия, радикулит, сариқ касаллиги давосига, шунингдек меъда ва юрак огриқлари маҳалида ишлатилади. Гулларида тайёрланган қайнатмадан грипп ва ўткир респиратор касалликларда ҳам фойдаланилади.

Барглари ва гулларининг экстракти иштаҳани очиб, овқат ҳазмини яхшилайдиган восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Замонавий табобатда кунгабоқарнинг таъсири тўлатўкис ўрганилган эмас. Лекин унинг таркибидаги ёғларнинг холестерин алмашинуви яхшилаб, унинг синтези ва томирлар деворига ўтириб қолишини камайтириши аниқланган. Баъзи моддалар билан заҳарланишда кунгабоқар уларнинг кучини кесадиган, зиддизаҳар ўрнини босиши мумкин.

Кунгабоқар мойи тери касалликлари клиникасида, атеросклероз маҳалида кўп ишлатилади. Ундан ҳар хил эмульсиялар тайёрлаш учун, яхшигина ўраб олувчи восита сифатида йўтал ва меъда огриқларида ҳам фойдаланилади, баъзан уни сурғи сифатида (30—40 мл дан) ва ўт пуфағи ишини кучайтирадиган восита тариқасида буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Кунгабоқарнинг қуруқ барглари ва четки гулларида тенг миқдорда олиб, аралаштирилади. Шу аралашма устига беш ҳисса ароқ қўйиб, икки ҳафта қўйиб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Иштаҳани очиш учун овқатдан 30 минут илгари 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 1 ош қошиқ қуруқ кунгабоқар гуллари устига 200 мл қайноқ сув қўйиб, совигунича қўйиб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Спастик колитлар маҳалида овқатдан 20 минут олдин 2—3 ош қошиқдан ичилади.

3. 1 ош қошиқ қуруқ кунгабоқар гуллари устига 200 мл қайноқ сув қўйиб, кейин 15 минут қайнатилади,

1 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. 1 ош қошиқдан куннга 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

КУНЖУТ

(Кунжут индийский, восточный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 150 см гача борадиган бир йиллик ўсимлик. Илдизи — 80 см гача узунликда бўладиган ўқ илдиз, устки қисми тармоқланган, анча йўғон. Пояси тик ўсади, яшил ёки сал қизғиш, одатда тук билан қопланган, гоҳо яланғоч бўлади, кўпинча энг тагидан бошлаб шохлайди. Барглари навбатма-навбат, қарама-қарши ёки аралаш тарзда жойлашган, тук билан қопланган ёки силлик, узунлиги 10—30 см гача боради, узун бандли. Гуллари йирик бўлиб, бўйи 4 см гача боради. Барг қўлтиқларидан 1—5 тадан гул чиқади. Гултожиси пушти, оқ ёки бинафшаранг. Меваси учи ўткирлашиб келган яшил ёки қизғиш тусли чўзинчоқ кўсакча, туклар билан қалин қопланган бўлиб, узунлиги 3—5 см келади. Уруғлари тухумсимон, ясси, зигир уруғларига ўхшаб кетади, оқ, сариқ, жигарранг ёки қизил тусда, 3—3,5 мм узунликда бўлади.

Июнь — июлда гуллаб, август — сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Кунжут Ўрта Осиё республикалари, Кавказorti ва Шимолий Кавказда экилади.

Ишлатиладиган органлари: уруғи, уруғидан мой олинади.

Кимёвий таркиби. Кунжут уруғларида талайгина миқдорда мой, шунингдек қатрон моддалар бор. Мойнинг таркибида олеинат, линоленат, пальмитинат, старинат, арахинат, лигносеринат кислоталар, фитостерин, витамин E бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида кунжут яра-жароҳатларга, куйган жойларга қулоқ оғриғига даво қилиш учун ишлатилади. Эзилган баргларида малҳам тайёрлаб, чипқон, хасмолларга қўйилади. Кунжут мойини алоэ ва узум суви билан аралаштириб, терининг қичима касалликларида ва бронхиал астмага даво қилиш учун ишлатилади. Мойини эса гастритлар, холециститлар ва колитларда 20—30 г дан ичиш учун буюрлади.

Ибн Сино бадан лат еганида пайдо бўлган моматалоқларни, иссиқ шишларни йўқотиб юборади, деб ёзган. Нафас қисиб турган маҳалда кунжут яхши ёрдам

беради. Кунжут мойи ва қайнатмаси мускулларни бўшаштиради. Поя ва баргларининг сиқиб олинган суви сочларни майин қилиб, ўсишини тезлаштиради ва қасмоқни йўқотади.

Залонавий табобатда кунжут мойи тромбоцитопениялар, геморрагик диатезларда буюрилади. Уруғларининг қайнатмаси ва мойи ичдан қон кетиб турганда ва одам қон туфлаб юрган маҳалда буюрилади.

Фармацевтика саноатида кунжут мойи суртма дорилар, малҳамлар, мойдаги эмульсиялар тайёрлаш учун ишлатилади, шунингдек мойда эрийдиган препаратларни эритиш учун қўлланилади.

Ишлатиш усули. Майда янчилган уруғлари ёки уруғларидан олинган мойи ҳар сафар 15—20 г дан ичилади. Уруғларидан қайнатма ҳам тайёрланади.

ҚУҚ БУТАКУЗ

(Василёк синий)

Ботаник таърифи. Илдизи кичкина, ингичка бўлиб, бўйи 30—60 см га борадиган сершоҳ поя чиқариб ўсувчи 1 йиллик ўсимлик. Пастки барглари бандли бўлиб, ўсимликнинг гуллаш вақтига келганда тўкилиб кетади; қолган барглари бандсиз, чизиқли, яхлит. Гуллари куррача шаклида йирик-йирик саватча бўлиб, тўпланган. Буларнинг диаметри 3 см гача боради, саватчалари ўсимликнинг пояси ва шохчалари учидан чиқади, узун-узун гул бандлари бўлади. Меваси бир қадар тук билан қопланган, ялтироқ, сарғиш-кулранг тусли чўзинчоқ уруғ, узунлиги 2,4—4,5 мм га боради, учидан кўп қаторли кокилга ўхшаш туклари бор.

Июнь — июлда гуллайди, августда мева тугади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёда шунингдек Россиянинг Европа қисми, Сибирь, Кавказ, Узоқ Шарқда ўсади. Хомашё олиш учун Украина ва Белоруссияда экилади. Бу ўсимлик жавдар, буғдой ва бошқа экинлар орасида, шунингдек боғ ва полизларда бегона ўт тариқасида учрайди.

Ишлатиладиган органлари: саватчаларининг четки гуллари. Бу ўсимлик қийғос гулга кирган (июнь — июль) ойларда териб олинади.

Кимёвий таркиби. Саватчаларининг четки гулларида centaурин, цикорин ва цианин деган гликозидлар бор; centaурин гидролизланганида centaуриндин билан глюкозага парчаланган, совуқ сув, эфир ва хлороформда

деярли эримайди, қайноқ сув, этил спирт ва ацетонда эрийди; цикорин гидролизланганида цикоригенин билан глюкозага, цианин гидролизланганида эса цианидин хлорид ва икки молекула глюкозага парчаланadi. Ҷсимлик гулларида пелоргонин хлорид ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимлик иссиқни туширадиган восита тариқасида ишлатилади. Гулларидан тайёрланган қайнатмани неврастения, кўз касалликларида буюрилади, шунингдек сариқ касаллигида ўт ҳайдовчи восита тариқасида ишлатилади, ундан юрак ва буйрак касалликларида баданга шиш келгач, бачадондан қон кетаётган пайтларда, трофик яраларда, чипқон ва гуш касаллигида ҳам фойдаланилади ва ҳоказо. Бундан ташқари ўсимлик гулларидан тайёрланган қайнатма ва дамламани сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган ва қон оқишини тўхтатадиган восита тариқасида йўталга, кўкйўталга, конъюнктивит, қорин, қовуқ оғриқларига даво сифатида ишлатилади.

Замонавий табобатда бўтакўз гулларидан тайёрланган гален препаратларининг сийдик ҳайдовчи хоссаси борлиги аниқланган. Препаратларнинг бу хоссаси ўсимлик гулларида сувда осон эрийдиган, спиртда эса эримайдиган антоцианлар борлигига боғлиқ. Бундан ташқари бўтакўз яллиғланишга, микробларга қарши таъсир кўрсатади, шунингдек бир қадар ўт ҳайдовчи хоссага эга бўлади. Бўтакўз гулларидан тайёрланган дамба ва қайнатмалар буйрак ва сийдик чиқариш йўллариининг сурункали яллиғланиш касалликларида буйрак ва юрак касалликлари туфайли баданга шиш келган маҳалларда қўлланилади. Бу ўсимлик гулларини сийдик ҳайдовчи бошқа доривор ўсимликлардан тайёрланган йиғмалар билан биргаликда сийдик-тош касаллиги, пиелоциститлар, уретитлар, ва неврозо — нефритларга даво қилиш учун буюрилади. Ўсимлик гулларининг яллиғланишга қарши ва дезинфекцияловчи хоссалари конъюнктивитлар, блефаритлар, жигар, ўт йўллари касалликларида фойдалидир.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1 ош қошиқ миқдордаги бўтакўз гуллари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб 30 минут дамба қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Овқатдан ярим соат илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш буюрилади. Конъюнктивитларда кўз-ни ювиш, инфекция тушган жароҳатларни ювиш учун ҳам шу дамламадан фойдаланса бўлади.

2. 10 г миқдордаги бўтакўз гуллари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб 60 минут дамба қўйилади-да, кейин

сузиб олинади. Овқатдан 20 минут илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Жароҳатларнинг тозаланиши ва тезроқ эт олиб битиши учун қуритилган баргларини майда янчиб, жароҳатлар юзига сепиб турилади.

ЛАВЛАГИ, ҚИЗИЛЧА

(Свекла обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бир ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизмевалилар жумласига киради, илдиз меваси шаклан шолғомга ўхшаш бўлиб, қизил, гоҳо оқ ёки сариқ. Пояси — тўғри ўсадиган, шохланадиган оддий поя. Барглари навбатма-навбат жойлашган, чўзинчоқ ёки тухумсимон, узун бандли. Гуллари майда, икки жинсли.

Июндан сентябргача гуллайди.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикаларида сабзаёт тариқасида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизмеваси.

Қимёвий таркиби. Лавлаги илдизмевасида 9 фоизгача қанд, 4 фоизгача оқсил моддалар, талайгина клетчатка, гемицеллюлоза, органик кислоталар, минерал тузлар бор. Ҳар хил пигментлар, яъни бўёқ моддалари кўп. Лавлагида ҳар хил витаминлар (витамин Е, С, В₁, В₂, В₆ ва бошқалар), шунингдек турли микроэлементлар ҳам бор. Йод, марганец ва калий тузлари, айниқса, кўп.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табobatiда камқонлик, лавша касаллиги, зотилжам, сил касаллигида, бронхлар яллиғланган маҳалларда гипертония касаллиги ва буйрак касалликларида янги лавлаги сувини ичиш буюрилади. Лавлагини қайнатиб, сурги ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида истеъмол қилинади. Илдизмеваларини, шунингдек, баргларини эзиб, яралар, жароҳатларга, чипқон ва куйган жойларга малҳам қилиб қўйилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, лавлаги жигар ва талоқнинг битиб қолган жойларини очади, лавлаги суви сепкиллар, сўгалларни йўқотади. Буйрак, қовуқ касалликлари, бавосилда лавлаги анча наф беради. Лавлагини хомлигича ейиш тавсия этилмайди, чунки бунда меъдага зўр келади.

Лавлаги илдизмеваларидан гипо- ва анацид гастритга даво қилиш учун ишлатиладиган бестанин хлорид

ацидоль ажратиб олинган. Ацидоль ўсмаларнинг ўси-
шини тўхтатиш хусусиятига ҳам эга. Сувда тайёрланган
лавлаги экстрактлари 25—100 мл дан ичиб турилгани-
да сезиларли даражада ўт ҳайдайдиган таъсир кўрса-
тади, шунинг учун уларни ўт пуфаги ва жигар касал-
ликлари давосига ишлатилади. Қайнатиб пиширилган
лавлаги, айниқса, янги лавлагини қириб олинган суви
диабет касаллигида, қабзият, камқонлик маҳалларида
анча наф беради. Лавлаги тиреотоксикоз, атеросклероз
билан оғриган кишиларга ҳам фойдалидир.

ЛИМОН

(Лимон)

Ботаник таърифи. Бўйи 4 м гача борадиган, сершоҳ
бўлиб ўсадиган доимо яшил дарахт, кўпинча бута шак-
лида ўстирилади. Барглари 10 см ча узунликда бўлиб,
бандли, чўзинчоқ тухумсимон шаклда, устки томони
тўқ, остки томони оч яшил рангда, ялтироқ, майда тиш-
ли, ўзига хос лимон ҳиди келиб туради. Гуллари — оқ,
хушбўй, битта-биттадан ёки барг қўлтиқларидан 2—3
тадан чиқади. Гултожиси тўрт — беш баргли. Меваси
учи тумшуқли бўладиган тухумсимон шаклдаги мева,
узунлиги 12 см гача ва эни 6 см гача боради. Меваси-
нинг эти серсув, жуда нордон, 8—10 бўлакка бўлинган.
ичида уруғлари бўлади.

Кўпинча май — июнда гуллайди, мевалари ноябрь —
декабрда етилади.

Географик тарқалиши. Фарбий Грузияда катта-катта
лимонзорлар бор. Кўн жойларда экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Лимон меваларида 8 фоизга яқин
лимон кислота, бир оз миқдор қанд, А, В₁, В₂, В₁₅, С
витамиинлар; флавоноидлар: диосмин, гесперидин, кума-
рин унумлари: лиметин, аураптин, биакангелицин, бер-
гамоттин; пектин, фитонцидлар, цитостеринлар, ҳар хил
минерал моддалар бор. Мевасининг пўстида 0,6 фоиз-
гача эфир мойи бўлади. Лимон уруғларида ёғли мой
ва лимонин деган аччиқ модда; новдалари ва баргла-
рида эфир мойлари бор. Пўстлоғида цитронин борлиги
топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида лимон
меваларидан меъда, жигар, ўт йўллари касалликлари
(гипоацид гастритлар, гепатит, холециститлар)да, буй-
рак касалликлари, подагра, ревматизм, радикулитлар-

да даво қилиш учун фойдаланилади, қон кетаётган, иситма пайтларида, касалликлардан тузалиш даврида лимон буюрилади. Гипертония касаллиги ва қандли диабетга даво қилиш учун ҳам лимон меваларидан фойдаланилади (кунига 3 маҳал биттадан лимон еб туриш буюрилади). Қадим замонларда меъда, жигар ишини кучайтириш учун юқумли касалликлар, бронхиал астма, ангинада лимондан фойдаланилган, лимон сувини эса ҳуснбузарларни йўқотиш учун юзга суртилган. Қора чойга лимон солиб, асал билан ичилса, йўталга даво бўлади.

Замонавий табобатда лимондан ҳар хил сабабларга алоқадор кўпгина касалликларда сервитамин восита тариқасида фойдаланилади. Лимон меваларида талайгина миқдорда витамин С ва Р борлиги учун лимон гипо- ва авитаминозларда яхши наф беради. Шифобахш хоссалари жиҳатидан лимон мевалари бошқа цитрус меваларга қараганда устун туради. Меваларида лимон кислота борлиги иситмалаб ётган беморларга лимондан фойдаланиб, ҳар хил нордон, кўнгиш очар ичимликлар тайёрлашга имкон беради.

Лимон препаратлари, яъни мойи, шарбати, тинктураси, шунингдек мевасининг янги арчилган ва қуритилган пўсти кўпгина мамлакатларда шифобахш деб расман эътироф этилган. Булардан кўпгина меъда-ичак касалликларида, сийдик-тош касаллиги, подагра, ревматизм ва бошқа касалликларда, минераллар алмашинуви бузилган маҳалларда фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Тўғраб қўйилган лимон мевасидан 2 ош қошиқ олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да паст оловда 30 минут қайнатилди, сузиб олиниб, овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 1 қисм лимон сувини 2 қисм асалга қориштириб тайёрланган суспензия ҳуснбузарлар, сепкиллар, қонталашлар, моматалоқларни йўқотиш учун яхши ёрдам беради.

ЛИМОНУТ

(Мелисса лекарственная)

Ботаник таърифи. Ёқимли лимон ҳиди келиб турадиган, майин туклар билан қопланган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси жуда шохлаб ўсиб, ер тагидан новдалар беради. Пояси — тўрт қиррали, сершоҳ, бўйи

120 см гача боради, тукли. Барглари қарама-қарши жойлашган, бандли, тухумсимон шаклда пастки томони туклар билан қопланган, узунлиги 8 см гача боради. Гуллари учки барг қўлтиқларидан чиқади, узун бандли бўлиб, гул тожиси оқ, ташқи томондан сийрак туклар билан қопланган. Меваси деярли уч қиррали, тўқ, жигаррангли 4 та чўзинчоқ ёнғоқча.

Июнь — августда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Лимонўт Ўрта Осиё республикаларининг ҳаммасида, Кавказ ҳамда бошқа жойларда учрайди. Бутазорлар орасида, дарахтлар соясида ўсади; баъзан ташландиқ жойларда четдан келиб қолган ўсимлик тариқасида учрайди. Экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва новдаларининг учки қисмлари, буларни ўсимлик гуллаб турган даврда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Бу ўтда витамин С, эфир мойлари, ошловчи моддалар, олеонат, уросолат ва бошқа кислоталар бор. Уруғларида 20 фойзга қадар ёғли мой бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўтнинг қайнатма ва дамламалари меланхолияда, овқат ҳазми бузилган маҳалларда, асаб системасини мустаҳкамлаш ва юрак ишини қувватлаш учун, шунингдек, сийдик, ел ҳайдайдиган, терлатадиган, оғриқ қолдирадиган, талвасаларга қарши восита тариқасида қўлланилади. Аёллар касалликларида ҳам бу ўтдан кўп фойдаланилади. Баданга чипқон чиққанида, оғиз бўшлиғининг яллиғланиш касалликларида, ювиш, чайиш ревматизмда компресс қилиб қўйиш учун бу ўт дамлама ва қайнатма ҳолида қўлланилади. Ибн Сино лимонўт юракни тетик қилиб, мустаҳкамлайди, овқат ҳазминини яхшилайди ва ҳиқичоқ тутганида ёрдам беради деб ёзиб кетган.

Замонавий табобатда лимонўтнинг эфир мойи худди валерианага ўхшаб тинчлантирувчи таъсир кўрсатиши аниқланган. Лимонўт препаратлари юрак ишига яхши таъсир ўтказиши, ҳансираш, тахикардия ҳуружларини (юракнинг бирдан тез-тез уриб кетиш ҳолларини), юрак соҳасидаги оғриқларни камайтиради, қон босимини пасайтиради. Болгарияда лимонўтдан оғриқни қолдирадиган, тинчлантирадиган, иштаҳани очадиган ва қушишга қарши таъсир қиладиган восита тариқасида фойдаланилади.

Лимонўтни асаблар бўшлиғи, бош оғриғи (мигрень), подагра, камқонлик, уйқусизликда, артериал гипертон

ния, атеросклерозда, шунингдек, баданга тошма ташганида, чипқон чиққанида, стоматитларда ишлатиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 20 г ўт ва 1 л сувдан тайёрланган дамламани ҳар хил неврозлар маҳалида $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган 1 қисм лимон ўт устига 3 қисм ароқ (ёки 40% ли спирт) қуйиб, 7 кун қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, 1—2 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Майда тўғралган 8 чой қошиқ лимон ўт устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, идиш оғзи яхшилаб беркитилади-да, 1 соат қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади. Бу дамламани томоқни чайишга ишлатса ҳам бўлади.

4. Янги узилган ёки бир оз қайнаган сувга солиб, юмшатиш қуруқ лимон ўт барглари яхшилаб ёзиб, оғриқни қолдириш мақсадида жароҳатларга қўйилади.

ЛОВИЯ

(Фасоль обыкновенная)

Ботаник таърифи. Ловия — чирмашиб ўсадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси калта-калта туклар билан қопланган ёки яланғоч, учига томон жуда кўп шохлаб боради. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, узун бандли, тухумсимон шаклда. Гуллари — капалак нусха бўлиб, оқ, пуштироқ, сарғиш, кўкимтир-оқ ёки бинафшаранг, шингиллар ҳосил қилади. Меваси — тўғри ёки сал букилган дуккак (қўзоқ). Узунлиги 16—18 см гача боради. Уруғлари — ҳар хил катта-кичикликда ва рангда, буйраксимон бўлади.

Май ойидан то сентябргача гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик дуккакли экин тариқасида Осиё, Африка ва Америка қитъаларида кенг тарқалган. Урта Осиёда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари, қўзоқлари.

Кимёвий таркиби. Ловия донида 22,3 фоизгача оқсил, жумладан, алиштириб бўлмайдиган аминокислотали оқсиллар, талайгина миқдорда крахмал, пектин, ёғ бор. Ловия оқсилнинг таркибида ҳаёт учун муҳим бир қанча аминокислоталар: валлин, лейцин, лизин, фенилаланин ва бошқалар бўлади. Бундан ташқари, ловияда бир қанча макро- ва микро элементлар бор.

Ловия қўзоқларида В гуруҳ витаминлари билан бирга витамин Е, шунингдек, биотин, каротин ҳам аичагина бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ловия қўзоқлари ёки қуритилган гулларида тайёрланган дамламаларни сийдик йўллари, юрак-томир системаси касалликлари, қандли диабет, ревматизм ва подагра касалликлари давосига ишлатилади. Пилчираб турадиган яралар, гуш бўлган жойлар, қуюқ яралар ва йирингли яраларга қуритилган ловия дуккакларини янчиб, кукун қилиб қўйилади, Қонталаш бўлган жойлар, чипқонлар, жароҳатларга ловия унидан малҳам қилиб қўйилади. Етилган ловия дуккаклари, қўзоқлари, пояларидан тайёрланган қайнатма немис халқ табобатида жигар касалликлари, қандли диабетда яхши даво бўлади деб ҳисобланади. Ловия қўзоқлари зиғир уруғи ва сули ёрмаси билан қўшиб ишлатилса, диабетда кўпроқ наф беради.

Қадимги ҳакимларнинг фикрига қараганда, ловия пешобни кўпайтириб, мижозни кучайтиради, жинсий майлни қўзғатади.

Ибн Сино ловияни кўкрак оғриғи ва ўпка касалликларида фойда қилади, деб ҳисоблайди. Бундан ташқари, ловия тошларни эритиб қонни тозалаш мумкин. Лекин ловияни кўп истеъмол қилиш уйқуга халал бериб, одамнинг алоқ-чалоқ тушлар кўришига сабаб бўлади.

Замонавий табобатда ловиядан парҳезбоп шифобахш масаллиқ тариқасида фойдаланилади. Ловия дуккакларидан тайёрланган суюқ ва қуруқ экстрактларнинг қондаги қанд миқдорини 30 фоизгача камайтириши тажрибада аниқланган. Ловиянинг қондаги қандни камайтириш хоссаси борлиги клиника шаронтида ҳам исботланган. Унинг бундай таъсири ловия қўзоқларида бўладиган аргининга боғлиқ, деб ҳисобланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритиб, янчилган ловия қўзоқларидан 2 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 300 мл сув қуйилади-да, 15 минут қайнатиб, кейин дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, овқатдан 20 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 4—5 маҳал ичилади.

2. 40 г миқдоридagi янчилган ловия дуккаклари устига 400 мл қайноқ сув қуйилади-да, идишининг қопқоғини беркитиб, қайнаб турган сувда 40—60 минут қайнатилади, кейин сузиб олиниб, овқатдан илгари 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 20 г миқдоридagi ловия гуллари устига худди чой

дамлагандек қилиб, 200 мл қайноқ сув қуйилади, дамлаб қўйилгандан кейин сузиб олинади-да, ўт ва сийдиктош касалликларида овқатдан илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3—5 маҳал ичилади.

4. Ловия қўзоқларининг суюқ экстракти 18 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

5. Қуруқ ловия экстрактини 0,8 г дан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

МАВРАК

(Шалфей мускатный)

Ботаник таърифи. Маврак ёки хуттан — бўйи 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — кам тармоқланадиган ўқ илдиз. Поялари — тўрт қиррали, қизғиш-бинафшаранг тусда, устки қисми без тучалари билан қопланган. Барглари қарама-қарши жойлашган, тухумсимон шаклда, четлари тишли, бандлари бор. Поясининг учига томон барглари кичрайиб, банди калта тортиб боради. Гуллари пушти ёки оқ рангда бўлиб, тўпгуллар ҳосил қилади, безчаларидан ўзига хос шилимшиқ чиқадиған бўлгани учун ёпишқоқ бўлади. Меваси — қўнғир-жигарранг тусда, силлиқ, думалоқ бўладиган тўрт қўшалоқ ёнғоқча.

Июнь — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиёда тоғлардаги бутазорлар орасида, даралар, воҳалар ва қирларда, аксари тошлоқ ерларда ўсади. Қавказ, Қрим, Украинанинг жанубида ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўти, барглари тўпгули, тўпгулидан эфир мойи олинади.

Кимёвий таркиби. Маврак тўпгулларида 0,58 фоизгача эфир мойи, ўтида кумаринлар, флавоноидлар, бир оз миқдор эфир мойи, сапонинлар, склареол ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида маврак ўтининг гуллари ва баргларида тайёрланган дамламан бронхитлар, пиелит, цистит, гепатит, энтерит, гастроэнтерит, меъда яра касаллиги давосига ишлатилади, стоматитлар, ангиналар пайтида оғиз, томоқни чайиш учун, тери касалликлари ва куюк яралар давосига сиртга ишлатиш учун буюрилади. Маврак гулларида тайёрланган қайнатмалардан юрак ўйноғи ва қувватсизликка даво қилиш учун фойдаланилади, меваларини қо-

вуриб, қон аралаш ичи кетаётган болаларга берилади) янчиб, кукун ҳолига келтирилган меваларини мойга аралаштириб, яра ва жароҳатларга уларнинг тезроқ битиши учун суртилади. Маврак ўти хушбўй, иштаҳани очадиган восита тариқасида, шунингдек буйрак касалликлари ва иситма маҳалида, жинсий функцияси пасайган вақтларда ҳам буюрилади.

Замонавий табобатда мавракдан тайёрланган гален препаратлар оғиз бўшлиғи, бурун-ҳалқум ва юқори нафас йўллариининг яллиғланиш касалликларида, бронхитлар, бронхиал астма, гепатитлар, холециститлар, меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллиги, циститлар, пиелитларда ишлатилади, йиринглаган жароҳатлар, куюк яралар ва бошқа тери касалликлари давосига буюрилади. Маврак терлашни камайтиради, шунинг учун одам ҳадеб терлайверадиган маҳалларда, климактерик даврда қўлланилади.

Бу ўсимликнинг дори маврак деб аталадиган тури буриштирадиган, қон тўхтатадиган ва яллиғланишларга қарши таъсир қиладиган восита тариқасида; шунингдек гипертония касаллиги, титроқ фалаж маҳалида, марказий нерв системасини тинчлантирадиган дори сифатида ҳам ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Маврак баргларидан 10 г (2 ош қошиқ) миқдоридан олиб, сирланган идишга солинади-да, устига 200 мл қайнаб турган сув қўйилиб, идиши билан қайнаб турган сувга 15 минут солиб қўйилади, кейин ундан олиб, уй ҳароратида камида 15 минут совутилади, яхшилаб сузиб олиб, бу дамлама устига ҳажми 200 мл га келгунча қайнаган сув қўйилади. Уни оғиз ва томоқни чайиш учун ишлатилади.

2. 10 г дан маврак барглари, арпабодиён уруғи ва қарағай куртаклари, 20 г дан алтай илдизи билан чучук мия илдизини олиб, устига қайнаб турган 1 стакан сув қўйилади-да, 30—40 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади ва бронхоэтактик касалликда бу дамламани кун бўйи уч қисмга бўлиб ичилади.

3. Тўғралган маврак ўти ва баргларидан 2 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув солинади-да, бир оз дамлаб қўйиб, сузиб олинади. Бу дамламани илиқ ҳолида ҳар 2—3 соатда 1 ош қошиқдан ичилади. Уни оғизни чайиш учун ишлатса ҳам бўлади.

МАЙМУНЖОН — ПАРМАНЧАК

(Ежевика сизая)

Ботаник таърифи. Бир талай оқ ғубор билан қопланиб турадиган ярим бута. Кўтарилиб турадиган тўғри ёки пастга эгилган тиканлари бўлади. Барглари уч, баъзан беш қўшалоқ. Гуллари икки жинсли, кўпинча оқ, баъзан пушти рангда бўлади, шингил ҳосил қилади. Меваси қора ёки қора-қизил рангли майда-майда данакчалардан иборат, кўпинча кулранг ғубор билан қопланган бўлади.

Июлдан бошлаб сентябргача гуллаб, етилаверади.

Географик тарқалиши. Жанубий ва Шимолий Америка, Европа, Урта Осиё, Африкада тарқалган. Тропик Америка ва Европа турлари ҳаммадан кўп собиқ иттифоқда Кавказ, Қрим, Украинанинг жанубида, Урта Осиёда ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Ғўра мевалари, барглари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Маймунжон меваларида талайгина миқдорда клетчатка, органик кислоталар, қанд моддалари, В гуруҳ витаминлари, ошловчи моддалар, калий тузлари, мис, марганец бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида шохларидан қайнатма тайёрланиб, неврозларда ичилади, барглари дамламаси ич кетар, меъданинг яра касаллиги, гепатитлар, подаграда ишлатилади, илдизларидан тайёрланган қайнатма эса сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади. Маймунжон мевалари чанқоқни босиб иссиқни пасайтирадиган таъсир кўрсатади. Қуруқ меваларининг қайнатмаси ва дамламаси одамни терлатиб, иссиғини туширадиган, сийдик ҳайдайдиган, умуман қувватга киргазиб, тинчлантирадиган воситадир. Пишган маймунжон меваси сурғи бўлса, ғўралари ични қотиради, дезинфекцияловчи (фитонцид) таъсир кўрсатади. Хўл меваси ва қоқиси ўткир респиратор касалликлар ва стенокардияда фойда беради.

Меъда касалликлари билан оғриган беморларга, жигар касалликлари, холециститлар, циститлар, сийдиктош касаллиги, ҳар хил инфекцияно касалликлар (грипп, ангина, зотилжам, ич терлама, ичбуруғ) вақтида қадимда маймунжон кўп буюрилар эди. Ибн Сино маймунжон бавосилда қон кетишига даво бўлади, деб ҳисоблаган.

Замонавий табобатда маймунжон мевалари меъда-

ичак йўли ишини маромига келтириш учун ва терлатадиган восита тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритиб, майдаланган 10—20 г барглари ёки илдизлари сирли идишга солинади, устига 200 мл қайноқ сув қуйиб, 15—30 минут давомида бошқа идишда қайнаб турган сув устида қайнатилади, сузиб олинади-да, овқатдан олдин 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади ёки томоқни чайиш учун ишлатилади.

2. Майда тўғралган 4 чой қошиқ маймунжон барглари устига 200 мл қайноқ сув қуйилиб, 4 соат дамлаб қўйилади, сузиб олиниб, овқатдан олдин ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Маймунжонни шумтол, дала қирқ бўғими, вале-риана илдизи билан тенг қисмда аралаштириб, шу аралашмадан 6—8 г миқдорда олинади-да, устига 1 л қайнаб турган сув солиб дамланади, совуганидан кейин қандли диабетда ичиб турилади.

4. Маймунжон баргларида чой тайёрлаш мумкин. Бунинг учун маймунжон барглари оғзи берк идишга солиб, сўлигунича қўйиб қўйилади, кейин устига сув солмасдан, паст оловга қўйиб, то барглар қорайгунича «буғлантрилади», сўнгра ҳавода қуритилади. Шу маймунжон барглари худди хитой чойига ўхшаб, яхши чиқадиған, хушбўй ва кўнгилли очадиган бўлади.

МАККАЖУХОРИ

(Кукуруза)

Ботаник таърифи. Бўйдор бўлиб ўсадиган бир йиллик дон ўсимлиги. Поясининг бўйи 1—3 м гача борадиган ва бундан баландроқ бўлади, учидан чангчи бошоқчалли рўвак, пастки қисмларидан эса мураккаб тўпгуллар чиқаради. Барглари — навбатма-навбат жойлашган чўзинчоқ шаклда. Гуллари — бир жинсли, майда, гул кўрғони йўқ. Мевасининг ранг туси ҳар хил, анча йирик бўладиган яланғоч дон.

Ватанида июль — августда гуллайти, сентябрь — октябрда дони етилади.

Географик тарқалиши. Ҳамма жойда экилади. Асл ватани Жанубий Америка.

Дорига ишлатиладиган органлари: полуги, у авж гуллаб турган маҳалида йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби: Маккажўхори полугида сингостерол, стигмастерол, эфир мойи, ёғли мой, елимсимон

моддалар, гликозид, сапонин, С ва К витаминлар, алкалоидлар юқлари, флавоноидлар, органик кислоталар, микроэлементлар ва бошқа моддалар бор. Донида анчагина крахмал, ёғли мой, пентозанлар, бир қанча витаминлар, никотинат кислота, биотин, каротиноидлар, флавоноидлар ва бошқа моддалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида маккажўхори попугидан тайёрланган қайнатма ва дамламалар, шунингдек қовурилиб, асалга аралаштирилган сўталари қон ивишини тезлаштирадиган, ўт, сийдик ҳайдайдиган ва моддалар алмашинувини ўрнига келтирадиган восита сифатида қадимдан ишлатилиб келинади.

Болгария халқ табобатида маккажўхори попукларидан тайёрланган гален препаратлар буйрак касалликлари, диабетларда, иштаҳани пасайтириш учун (озиш мақсадида) қўлланилади.

Замонавий табобатда маккажўхори попуклардан тайёрланган дамлама, суyoқ экстрактдан жигар, ўт пуфаги ва ўт йўлларининг яллиғланиш касалликларида ўт ҳайдайдиган, ичдан қон кетаётган маҳалларда қон тўхтатадиган ва буйрак, қовуқ тошларида сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланилади, маккажўхори мойи эса семиришнинг олдини олиш ва бунга даво қилиш учун, қондаги холестеринни камайтирадиган восита сифатида ишлатилади.

Маккажўхоридан витамин В₁₂, глютаминат кислота олинади, бу кислотадан невритлар, зўрайиб борадиган мускул дистрофияси, психозлар, қуёнчиқ, полимиелитга даво қилиш учун фойдаланилади. Маккажўхори попукларидан қон ивишини тезлаштирадиган витамин К₃ олинган, шу сабабдан улардан қон тўхтатувчи дори сифатида фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган маккажўхори попугидан 2—3 ош қошиқ олиб, устига 1,5 стакан қайноқ сув солинади-да, уни идиши билан қайнаб турган сувга солиб, 70 минут қайнатилади. Кейин сувдан олиниб, идиш оғзи ёпиқ ҳолича 1 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқатдан олдин 1—3 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган ёш маккажўхори попукларидан 2 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади, 60 минут қайнатилади-да, сузиб олиб, 2 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Маккажўхори мойини атеросклерозда овқатдан 1 соат илгари 1 ош қошиқдан кунига 2 маҳал ичилади.

МАЛИНА, ПАРМАНЧАК

(Малина обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бўйи — 50 см дан 100 см гача, баъзан 150 см гача борадиган бута. Шохлари жигарранг тусли тиканлар билан анча қалин қопланган. Илдири ўсимталари билан осон кўпаяди. Барглари қарамақарши жойлашган, патсимон, шаклан сербар тухумсимон ёки чўзинчоқ тухумсимон, устки томони яланғоч, яшил рангда, баргларининг пастки томони майда-майда оқ тукчалар билан қалин қопланган, кумушсимон-кулранг тусда кўзга ташланади. Гуллари — майда, улардан олдинга оқ рангда бўлиб, конуссимон тарзда ўсиб борадиган пушти рангли мевалар етилади. Малина мевалари ҳўллигича, қуритилган ҳолда, мураббо кўринишида истеъмол қилинади, анча қимматли дори хомашёси бўлиб ҳисобланади.

Май — августда гуллайди, июнь — августда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Ставрополь ўлкаси, Фарбий Сибирь, Кавказ, Кавказорти ўрмонларида ва Ўрта Осиёда ёввойи ҳолда ҳам анча кўп учрайди. Аксари, ўрмон четлари, сояроқ жойлар, сой ёқаларида ўсади. Резавор мева ва доривор ўсимлик тариқасида кўп экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва барглари. Мевалари июнь — август бошларида терилади.

Кимёвий таркиби. Малина меваларида қанд моддалари (глюкоза, сахароза, фруктоза ва бошқалар), органик кислоталар (лимон, олма кислота, салицилат кислота ва бошқалар), бўёқ моддалари, эфир мойлари (малинанинг ўзига хос хушбўй ҳиди кўпроқ шу эфир мойларига боғлиқ), витамин С ва бир оз миқдор витамин В бор, уларда ошловчи моддалар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Қуритилган малина мевалари устига ўн ҳисса қайноқ сув солиб, тайёрланган дамламадан ичилса, одамни терлатадиган дори бўлишини қадимги ҳақимлар яхши билишган. Малина баргларидан эса улар яллиғланишга қарши восита тариқасида фойдаланишган ва меъда-ичак касалликлари, ичкетар, нафас органлари касалликлари давосига буюришган, тери, кўз касалликлари, томоқ огриғига чайиш учун малина баргларидан дори тайёрлашган. Тибет халқ табобатида малина барглари, мевалари ва пояларидан неврастения маҳалларида ичириладиган дамлама ва қайнатмалар тайёрланади. Бундай дамлама ва қайнат-

малар ҳайз вақтида кўп қон кетадиган маҳалларда ҳам анча наф беради, малина барглари ва меваларидан тайёрланган дамламалар эса бавосил ва гипертония касаллигига ҳам даво бўлади.

Замонавий табобатда малина мевалари яллиғланишга қарши, иссиқни туширадиган ва терлатадиган восита тариқасида кўп ишлатилади. Малинанинг тилланган стафилококк деган микробларнинг ўсишини тўхтатиб қўйиши тажрибада аниқланган.

Инфекцион касалликлардан тузалиб келаётган беморларга малина мевалари анча қувват бўлиб, кўнгилни очади.

Малинанинг иссиқни туширадиган таъсири унинг таркибидаги салицилат кислотасига боғлиқ эканлиги исботланган. Баъзи олимлар малина гуллари, мевалари ва баргларида скелерозга, яллиғланишга қарши ва сервитамин восита тариқасида фойдаланишни тавсия этадилар, уларнинг фикрича, малина гипертония касаллиги ва шамоллашга ҳам анча яхши даво бўлади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Малина мевалари қоқисидан 20 г (2 ош қошиқ) миқдорда олиб, сирланган идишга солинади-да, устига қайнаб турган 1 стакан сув солиб, идиш қопқоғи бекитилади ва уни қайнаб турган сувга солиб, 15 минут қиздирилади, кейин уй ҳароратида 45 минут совитиб қўйилади ва сузиб олинади. Шамоллаш вақтида бу дамламани терлатадиган восита тариқасида иссиқ ҳолида 1—2 стакандан кунига 1—2 марта ичилади.

2. Ҳозиргина айтиб ўтилганидек қилиб тайёрланган дамламани ангина маҳалида оғиз, томоқни чайиш учун ишлатилади.

3. Қуритилган малина баргларида 2 ош қошиқ миқдорда олинади-да, устига 2 стакан қайнаб турган сув қуйиб, уни яна 10 минут қайнатилади, кейин сузиб олинади ва терлатадиган дори сифатида иссиқ ҳолича 1—2 соат давомида 1—2 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади.

МАРАЛҚУЛОҚ

(Чемерица лобелия)

Ботаник таърифи. Бўйи 170 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси тик ёки қийшиқ ҳолда ўсади, тўқ қўнғир рангда бўлиб, этдор, ундан оч рангда бўладиган бир талай ингичка илдизлар чиқади.

Шояси тўғри ўсади, пастига томон йўғонлашиб боради, учки қисми калта туклар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, яхлит, пасткилари сербар тухумсимон, энг учки барглари наштарсимон, баъзан чизиқсимон, бандсиз. Гуллари сариқ аралаш яшил рангда бўлиб, анча йирик, бандлари бор. Меваси — кўп уруғли тухумсимон қуруқ кўсакча. Уруғлари сарғиш-қўнғир тусда, ясси эллипссимон шаклда.

Июнь — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли!

Географик тарқалиши. Маралқулоқ Иссиқкўл Товоқсойининг шарқий қисмидаги тоғ ўтлоқларида ўсади. Кавказ тоғлари ва бошқа жойларда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва илдизпояси, булар куз фаслида йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмларида алкалоидлар бор, уларнинг миқдори илдизларида 2,4 фоизгача, илдизпояларида 1,3 фоизгача, ўтида 0,55 фоизгача боради. Алкалоидлардан ташқари бу ўсимликнинг илдизларида қатрон моддалар, қандлар, ошловчи ва бошқа моддалар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида маралқулоқ илдизлари ва илдизпояларидан тайёрланган дамлама, қайнатма, суртма дорилар бўғим оғриқлари, невралгиялар, ревматизм, шунингдек шамоллашга алоқадор бошқа касалликларда оғриқ қолдирадиган восита тариқасида баданга ийлаш учун буюрилади.

Замонавий табобатда маралқулоқ алкалоидларининг қон босимини туширадиган ва оғриқ қолдирадиган хоссаларга эга эканлиги аниқланган. Шу сабабдан унинг чет элларда олинган веренстрал, вератринлар, тенсатрин, протOVERатринлар деган алкалоидларидан гипертония ва ревматизм, артритлар ҳамда бошқа касалликларда фойдаланилади. Бу ўсимликнинг кукун қилиб янчилган илдизи оғиз, бурун бўшлиғи, кўзлар шиллиқ пардасини ачиштиради.

Ветеринария амалиётида маралқулоқдан тайёрланган қайнатмалар ҳайвонларнинг кўпгина паразитар касалликларида (қўтир, битлиқлик, сўна касалликлари ва бошқаларда) кўп ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Кўз атрофидаги юз териси, бошнинг сочли қисмида тери касалликлари, шунингдек йирингли касалликларда қайнатма, дамлама ва суртма ҳолида фақат сиртга ишлатилади.

МАРЖОН ДАРАХТ

(Бузина черная)

Ботаник таърифи. Бута ёки бўйи 2—6 м га борадиган дарахт. Еш шохлари яшил, қўнғир кулранг тусда, бир талай сарғиш ҳоллари бўлади. Барглари қарама-қарши жойлашган, тоқ патсимон, бўйи 20—30 см га боради, ёқимсиз ҳидли бўлади. Гуллари сарғиш оқ, бандлари бор, ҳидли, ясси тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — узунлиги 6 мм гача борадиган, 2—4 та данакли, серсув, қора-бинафша ранг резавор. Май — июнда гуллайди. Меваси август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиё жумҳуриятларида манзарали ўсимлик сифатида экилади. Кавказ, Украина, Белоруссияда ва РФ нинг марказий қора тупроқ минтақаларида учрайди. Асосан япроқ баргли ўрмонлар тагида, бута чангалзорлар орасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари, гоҳо мевалари, илдизи ёки шохлари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Маржон дарахт гулларида синил кислота бензальдегид ва глюкозага парчаланадиган самбунигрин гликозиди; рубин, 0,32% гача ярим қаттиқ эфир мойи, холин, турли органик кислоталар, нигрин (0,11%), гексон ва гликолен альдегидлари бор; янги баргларида 280 мг % гача аскорбинат кислота ва 0,014% атрофида каротин; шохларининг пўстлоғида эфир мойи, холин, фитостерин топилган. Меваларида 49 мг % гача аскорбинат кислота, каротин, хризантемин ва самбуцин, ошловчи моддалар, карбол кислоталар билан аминокислоталар бор. Уруғларидан ёғли мой ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида маржон дарахт гулларида терлатувчи, сийдик ҳайдовчи, буриштирувчи, балғам кўчирувчи, сурги ва оғриқ қолдирувчи восита тариқасида фойдаланиб келинган. Маржон дарахтнинг гален препаратлари шамоллаш касалликлари — трахеитлар, бронхитлар, ангиналар, гриппда терлатадиган восита тариқасида ишлатилади. Гулларида тайёрланган дамламасини ларингитлар ва ангинада оғиз билан томоқни чайиш учун, баданнинг жароҳатланган, чипқон чиққан, куйган жойларига примочкалар кўринишида ишлатиш учун, шунингдек, бавосилда маҳаллий ванналар кўринишида ишлатиш учун тавсия этилади. Ибн Сино холециститлар, циститларда маржон дарахт дамламасидан ўт ва сийдик ҳандайдиган, исит-

ма билан давом этадиган кўпгина касалликларда эса оғриқни қолдирадиган ва терлатадиган восита тариқасида фойдаланишни тавсия этган.

Замонавий табобатда маржон дарахт гулларининг препаратлари гепатитлар, нефритлар, циститлар, невралгиялар, миозитлар ва артритларда (подагра, ревматизм касалликларида) қўлланилади. Ревматизм ва невралгияларда янги териб олинган маржон дарахт меваларини истеъмол қилиб туриш буюрилади (мевалари етилган бўлиши керак, чунки етилмаган мевалари таркибида самбунигрин деган заҳарли гликозид бўлади). Маржон дарахт илдизларидан тайёрланган қайнатма ни қандли диабет, буйрак касалликларида ва юрак, ҳамда юрак хасталиклари туфайли баданга шиш келган маҳалларда буюриш тавсия этилади. Маржон дарахтнинг териб олинган ёш баргларини сувда қайнатиб олиб, бадан куйганда терининг яллиғланиб турган жойларига қўйилади, шунингдек, улардан бавосил касалликларида ҳам фойдаланилади.

Маржон дарахт мевалари ва пўстлоғидан тайёрланган экстракт кучли сийдик ҳайдовчи, ўт ҳайдовчи, тер ҳайдовчи таъсир кўрсатади, шунингдек сурги ўрнини ҳам босади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 5 г (1 ош қошиқ) миқдордаги қуруқ маржон дарахт гулларини сирланган идишга солиб, устидан қайнаб турган 200 мл (1 стакан) сув қуйилади ва идишнинг қопқоғи ёпилиб, қайнаб турган сувда 15 минут қайнатилади, кейин ундан олиниб, хона ҳароратида камида 45 минут совитиб қўйилади, сўнгра сузгичдан ўтказилади. Қолган турупини ҳам сиқиб суви олинади. Шу дамламанинг устига қайнаган сув қуйилиб, ҳажми 200 мл га етказилади. Уни терлатадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида илиқ ҳолда кунига $\frac{1}{2}$ стакандан 2 маҳал ичилади.

2. Маржон дарахт илдизи, пўстлоғи ва шохларидан тайёрланган суюқ экстрактни 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

3. Маржон дарахт меваларининг қоқиси майда тўғраллади-да, 2 ош қошиқ миқдорда олиб, устига хона ҳароратидаги қайнаган 1 стакан сув қуйилади ва 10—12 соат дамлаб қўйилади. Кейин совитиб сузиб олинади. Сурги учун ярим стакандан ичилади.

МИНГДЕВОНА, ШАЙТОН ҚОСА

(Белена черная)

Ботаник таърифи. Бадбўй ҳиди бўладиган икки йиллик ўтсимон бегона ўсимлик. Биринчи йили фақат илдизига яқин жойга барглар чиқаради. Иккинчи йили поя беради, барглари навбатма-навбат жойлашган бўлиб, поясини ўраб туради. Ер устки қисмининг ҳаммаси тук билан қопланган. Гуллари йирик, гултожиси беш япроқли, гунгурт сариқ рангда бўлиб, пастки қисмида бинафшаранг суюқлиги бор. Меваси кўп уруғли чаноқ.

Экинзорлар, далалар, қўрнқлар, қишлоқ йўллари четларида, ташландиқ жойлар, ахлатхоналарда кичик-кичик тўда бўлиб ўсади, зич чангалзорлар ҳосил қилмайди.

Апрель — июлда гуллайди, уруғлари май-август ойларида етилади.

Географик тарқалиши. Шимол ўлкаларини айтмаганда Европа билан Осиё қитъаларининг ҳамма жойларида учрайди. Ғарбий Европа, Покистон, Ҳиндистон, Япония, собиқ Иттифоқда (Украина, Краснодар ўлкасида) дори учун экиб ўстирилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, уруғлари.

Барглари ўсимлик қийғос гуллайдиган даврда — август ва сентябрь ойларида териб олинади. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари жуда заҳарли. Йиғиб олинган хом ашё оғзи яхши беркитиладиган шиша ёки сопол идишларда сақланади.

Кимёвий таркиби. Баргларида жуда заҳарли алколондлар: гиосциамин, атропин, скопаламин бор. Булар баргларида 0,1% гача, пояларида 0,02% атрофида, уруғларида 0,06—0,1% ва илдизларида 0,15—0,18% атрофида бўлади. Баргларида алколоидлардан ташқари бир қанча гликозидлар, рутин ва бошқа флавоноидлар ҳам бор, Уруғларидан 34% га қадар қуриб қолмайдиган мой олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида мингдевона оғриқ қолдириш учун ишлатилади, баргларидан олинадиган шираси ўсмалар ва қулоқ оғриғига даво сифатида буюрилади. Уруғларидан ароқда тайёрланган экстракти талваса тутганда ишлатилади. Баргларидан тайёрланадиган малҳамни яраларга йирингдан тозалаш учун қўйилади.

Ибн Сино баргларидан сиқиб олинган сувини қулоқ, кўз ва тиш касалликларида, бачадон оғриқларида оғриқ

қолдирадиган деген ўрнида ва бачадондан қон кетаётган маҳалларда қон тўхтатадиган восита тариқасида ишлатишни тавсия этган. Мингдевонани у йўтал, ўсмалар, яллиғланиш касалликлари ва бошқа касалликларда тинчлантирувчи ҳамда оғриқ қолдирувчи восита тариқасида ишлатган.

Замонавий табобатда мингдевона препаратлари ((қуруқ экстракти, мингдевона мойи) спазмаларни бартараф этувчи ва оғриқ қолдирувчи восита тариқасида, мингдевона мойи эса ревматик ва невралгик ҳолатларда оғриқ қолдирувчи дори тариқасида баданга ийлаш учун ишлатилади. Мингдевона барглари астмага қарши воситалар — асमतол ва астматин таркибига киради.

Мингдевона препаратлари ичак, ўт ва сийдик йўллари силлик мускулларининг спазми, яъни қисқариб тортиб туришнинг бартараф этади, бронхларнинг силлик мускулларига камроқ таъсир ўтказди. Улар ҳар хил безлар (сўлак безлари, меъда ва тер безлари) нинг секретор функциясини сусайтириб қўяди, шу сабабдан бу препарат ишлатилганда одам оғзи қурий беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янги мингдевона ўтининг сиқиб олинган суви болалардаги отитлар пайтида қулоққа 3—5 томчидан томизилади.

2. Вазелин, ланолинда тайёрланган 5—10% ли суртмаси баданга чипқон чиққанда уни пиширадиган ва оғриқни қолдирадиган восита тариқасида буюрилади.

МОЙЧЕЧАК

(Ромашка аптечная, лекарственная)

Ботаник таърифи. Жуда хушбўй ҳиди бўладиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик, бўйи 55 см гача боради. Илдизи — ингичка, ўқ илдиз, оч қўнғир тусда бўлади. Поялари якка-якка бўлиб, тўғри ўсади, аксари жуда шохлаб кетади, ичи ковак. Барглари навбатма-навбат жойлашган, икки қайта патсимон қирқилган. Поялари ва шохларининг учидан узун бандлари бўладиган гуллар чиқади, гуллари — аксари оқ рангда. Меваси — қўнғир-яшил тусли, чўзинчоқ уруғли мева.

Май ойдан бошлаб кузгача гуллайди.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёда бўш ётган ерлар, далаларда, йўл четларида учрайди. Баъзи жойларда шифобахш ўсимлик тариқасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари.

Кимёвий таркиби. Гулларида 0,8 фонзгача кўк ранг-

ли эфир мойи бор, эфир мойининг таркибига хамазулен, терпен, секвитерпен, спиртлар, кадинен, шунингдек каприлат, нонилат ва изовалерианат кислоталар киради. Эфир мойидан ташқари, гулларидан кверциметрин, прохамазулен, лактонлар, умбеллиферон, герниарин, диоксикумарин, триакантан, никотинет кислота, холин, фитостерин, салицилат кислота, ёғ кислоталари глицеридлари, аскорбинат кислота, каротин, шилимшиқ моддалар ва елим ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида мойчечакдан тинчлантирадиган, талвасаларга, яллиғланишга қарши, ўт ва сийдик ҳайдайдиган, сурги бўладиган восита тариқасида қадимдан фойдаланиб келинади. Гастрит, колит, гепатит, нефрит, циститда, безгак, иситма маҳалларида, уйқусизликда мойчечак дамламаси буюрилган. Мойчечак гулларидан тайёрланган қайнатмани унга туз, қўшиб, ревматизм, подагра касалликларида, чипқон чиққан маҳалларда ишлатилган.

Замонавий табобатда мойчечак гулларидан тайёрланган гален препаратлар яллиғланишга қарши, оғриқни қолдирадиган ва ўт ҳайдайдиган, шунингдек, қон тўхтатадиган, тинчлантирадиган, талвасаларга қарши ва спазмолитик таъсир кўрсатадиган восита тариқасида қўлланилади. Бундан ташқари, бу препаратлар яра-жароҳатларнинг битишини бир мунча тезлаштиради. Мойчечак гулларининг дамламаси ҳазм безлари ишини жонлантириб, бижғиш жараёнларини камайтиради, терлатадиган таъсир ҳам кўрсатади. Мойчечак эфир мойи нафасни кучайтириб, юрак қисқаришлари сонини оширади, бош мия томирларини кенгайтиради, оғриқни қолдирадиган, терлатадиган таъсир кўрсатади, қоринда ел тўпланишини камайтиради.

Мойчечакдан ажратиб олинган хамазулен деган препарат аллергияга, яллиғланишга қарши кучли таъсир кўрсатади, оғриқни қолдиради. Гулларидан тайёрланган дамламани гастритлар, энтеритлар, энтероколитлар, меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигида, жигар, ўт пуфаги, буйрак, қовуқ яллиғланган маҳалларда, қорин дам бўлганида буюрилади. Яраларни ювиш, ванналар, клизма қилиш учун уни сиртга ҳам ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Мойчечак гулларидан 1 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади ва 30 минут дамлаб қўйилганидан кейин сузиб олинади. Иссиқ ҳолида овқатдан олдин $\frac{1}{3}$ стаканда ичилади.

2. Қуритилган гулларини кукун қилиб, овқатдан кейин 1 соат ўтказиб туриб, 1—2 г дан ичилади (мигрень — бош оғриғи маҳалида).

3. Қуритилган мойчечак гулларидан 4 ош қошиғини 1,5 л сувга солиб, 5 минут қайнатилади, сузиб олинади-да, бош ювилганидан кейин сочларни бақувват қилиш учун шу қайнатма билан чайилади.

4. Оқарган сочларни бўяш учун бир қисм мойчечак гуллари устига уч қисм қайноқ сув қуйиб, оғзи яхши бекиладиган идишда 2—3 соат дамлаб қўйилади. Бош-ни ювгандан кейин сочлар шу дамлама билан чайилади, сўнгра бошга 40—60 минут рўмол ўралади, кейин рўмол ечиб, сочлар қуритилади.

5. Мойчечак гулларидан 1 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қўйилади-да, дамлаб қўйилади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичишга буюрилади.

НАВРУЗГУЛ

(Первоцвет весенний)

Ботаник таърифи. Бўйи — 30 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизнояси шохланмасдан қийшиқ ҳолда ўсади, узунлиги 8 см атрофида бўлиб, оқиш тусли бир талай илдизлар чиқаради. Илдиз ёни барглари чўзинчоқ — тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 8 см гача боради, тук билан қопланган ёки деярли яланғоч бўлади. Гуллари майда, диаметри 15 мм гача боради, узунлиги 20 мм келадиган бандлари бор. Гултожиси воронкасимон, оч сариқ тусда, қовоқранг доғли бўлади. Меваси — тухумсимон шаклда бўладиган, қўнғир рангли, кўп уруғли кўсак. Уруғлари майда, деярли шарсимон, тўқ жигар рангда.

Май — июнда гуллайди.

Географик тарқалиши. Украина, Белорусь ва Россиянинг Европа қисмининг ўрмон ва дашт-ўрмонли минтақаси жанубида учрайди ва дашт минтақасига ҳам ўтади. Қрим, Кавказ, Урал, Волгабўйи ва Ғарбий Сибирнинг баъзи жойларида ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида сапонинлар, эфир мойи ва примулаверин, примулагенин А деган гликозидлар бор. Баргларида сапонинлар, каротин, гулларидида сапонинлар билан флавоноидлар топилган. Бу ўсимликнинг ҳамма органларида анчагина миқдорда аскорбинат кислота (витамин С) бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Наврӯзгулнинг илдизлари, барглари ва гулларидан тайёрланган гален препаратлар халқ табобатида қон тўхтатадиган ва ухлатадиган восита тариқасида қадимдан қўлланилиб келади. Улар бош оғриғи (мигрень), ортиқча тажанглик маҳалларида, шунингдек одам донм қабзийат бўлиб юрадиган вақтларда ҳамда балғам кўчирадиган, сийдик ҳайдайдиган ва терлатадиган восита тариқасида қўлланилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратларнинг терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган, иссиқни туширадиган, йўталга қарши таъсирлари борлиги аниқланган.

Наврӯзгул ўтининг илдизлари ва баргларида тайёрланган препаратлар таъсири жиҳатидан сенегга препаратларидан устун туради. Бронхитларда наврӯзгул илдизи препаратлари сенегга билан бирга балғам кўчирувчи дори сифатида буюрилади. Барглари витаминлари етишмайдиган пайтларда кўкат тариқасида ва дамлама кўринишида ишлатилади.

Бу ўсимликдан тайёрланадиган препаратлар кам зарarli бўлгани ҳолда балғам кўчирувчи, сийдик ҳайдовчи, спазмларни бартараф этувчи таъсир кўрсатади ва енгилгина сурги ўрнини босади. Наврӯзгулдан балғам кўчирувчи, тинчлантирувчи, сийдик ҳайдовчи таъсирга эга бўлган ва авитаминозларда ишлатиладиган «Примулин» ҳамда «Примулат» деган препаратлар тайёрланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган наврӯзгул барглари ва гулларидан 1 ош қошиқ миқдориди олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, 1—2 ош қошиқдан кунига 4 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майда тўғралган 1 чой қошиқ илдизлари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 10 минут қайнатилади, кейин сузиб олинади-да, 1 ош қошиқдан кунига 4 маҳал ичиш учун берилади.

НАЪМАТАҚ, ИТБУРУН

(Шиповник)

Ботаник таърифи. Урта Осиёда наъматақнинг бир неча тури ўсади: шулардан Беггер наъматағи, оддий наъматақ (Федченко наъматағи) ва итбурун табобатда ишлатилади. Булар асосан бўйи 2,5 м гача борадиган бута ўсимлиги бўлиб, катта-катта тиканаклари бўлади.

ган кулрангроқ тусли шохлар чиқаради. Гулларни — бир қадар йирик, оқ ёки сал пуштироқ рангда. Мевалари майда, думалоқ ёки сал тухумсимон, тўқ қизил, гоҳида деярли қора бўлади.

Май — августда гуллайти; мевалари июлдан бошлаб сентябргача етилаверади.

Географик тарқалиши. Наъматак Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистонда ва Қозоғистоннинг жанубий вилоятларида анча кўп учрайди.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Ўрта Осиёда ўсадиган наъматак турларининг кимёвий таркиби бир-бирига яқин. Уларнинг меваларида талайгина миқдорда витамин С, шунингдек витамин В₂, К, Р, каротин органик кислоталар, қанд моддалари, пектин моддалар, эфир мойлари ва бошқа моддалар бор. Наъматакнинг гулларида эфир мойлари кўпроқ бўлади. Уруғларида витамин Е топилган. Наъматакнинг меваларидан флавоноид моддалар ҳам ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида наъматакдан буриштирадиган, қон тўхтатадиган, тинчлантирадиган, талвасаларга қарши таъсир кўрсатадиган восита тариқасида турли касалликларнинг давоси учун иккенг фойдаланилади. Уни витаминлар етишмовчилигида, айниқса лавша касаллигида, жигар, ўт йўллари, қовуқ касалликларида, меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигида, шунингдек ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида ҳам ишлатилади. Гулларидан кўзларни ювиш, докани ҳўллаб кўзларга қўйиш учун дамламалар тайёрланади.

Қадимги ҳақимлар тиш оғриғи, томоқ оғриғи, юрак ўйноғи, сариқ касаллигига даво қилиш, кўнгил айнаб, қайт қилишни тўхтатиш ва меъдани мустаҳкамлаш учун наъматак гул баргларида дори тайёрлашган. Наъматак гулбарглари яхшигина сийдик ҳайдайдиган ва сурги бўладиган восита ўрнини ҳам босади.

Замонавий табобатда наъматак меваларининг зарарланган тўқималар эт олишини тезлаштириб, гормонлар синтезини кучайтириши, углеводлар алмашинуви, томирлар ўтказувчанлигига яхши таъсир кўрсатиши аниқланган. Наъматак мевалари нефрит, гепатит, холецистит, энтерит, бавосил, меъда яраси сингари касалликларда, шунингдек атеросклероз давосига ишлатилади. Бундан ташқари, улардан нафас органларининг яллиғланиш касалликлари, томирлар касалликлари, кўз касалликлари, бронхиал астмага даво қилиш учун ҳам

фойдаланилади. Наъматак мевалари ўт-тош ва сийдик-тош касалликлари, гипертония, стенокардияда ва қон кетаётган маҳалларда ҳам анча наф беради. Наъматак уруғларидан мой олинади, бу мой бир қанча тери касалликлари, трофик яралар, ярали колит касалликлари давосига ишлатилади. Наъматакдан тайёрланган гален препаратлар (қайнатма, дамлама экстрактлар) яллиғланишга қарши, ўт ва сийдик ҳайдайдиган таъсир кўрсатади, меъда-ичаклар ишини ривожлантиради, лавша касаллигига жуда яхши даво бўлади. Наъматак таркибида бўладиган витамин С (аскорбинат кислота) организмнинг зарарли омилларга қаршилигини кучайтиради, бундан ташқари, унинг склерозга қарши таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Наъматак меваларидан 1 ош қошиқ миқдориди олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув қўйилади-да, 10 минут қайнатиб, 24 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, овқатдан илгари ярим стакандан кунига 2 маҳал ичилади.

2. 1 стакан миқдориди наъматак меваларини янчиб, бунга 1,5 стакан шакар аралаштирилади-да, устига 3 стакан ароқ қўйиб, 5 кун офтобга қўйиб қўйилади, сўнгра унга яна 2 стакан ароқ қўшилиб, яна 5 кун офтобга қўйилади-да, кейин сузиб олиниб, овқатдан кейин 1—2 ош қошиқдан ичилади.

3. Чой ўрнига наъматак баргларини дамлаб, чекланмаган миқдорда ичилаверади.

4. Майда тўғралган наъматак илдизларидан 2 ош қошиқ миқдориди олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади-да, 15—20 минут қайнатилади. 2 соат дамлаб қўйиб, сузиб олинади ва 7—10 кун давомида ҳар кун ярим стакандан 3—4 маҳал ичилади.

5. Наъматак гулларидан 1 чой қошиқ миқдориди олиб, устига 1 стакан сув қўйилади-да, 20 минут қайнатилади, кейин совигунича дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Бу қайнатма кўзларни ювиш учун ишлатилади.

НОҚ

(Груша обыкновенная)

Ботаник таърифи. Барглари думалоқ ёки тухумсимон бўлиб, оппоқ гуллайдиган, бўйи 10—40 м га борадиган кўп йиллик дарахт.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг барча жумҳуриятларида ўсади, Европа қисмининг ўрмондашт минтақаларида, Қрим, Кавказ, Узоқ Шарқда тар-

қалган. Мамлакатимизда селекция йўли билан етиштириб чиқарилган 200 дан ортиқроқ нави бор.

Кимёвий таркиби. Нок мевалари озик бўладиган ва доривор моддаларга анча бой. Унда 0,4% оқсил, 9% гача қанд, 2,9% полисахаридлар, 0,5% органик кислоталар, 0,16% гача ошловчи ва бўёқ моддалари, 0,25% гача арбутин, 0,03—0,07% гача хлорогенат кислота бор. Нок меваларида бирмунча миқдорда E, C, P, B₆ витаминлар, каротин, шунингдек калий, кальций, кремний, магний, натрий, олтингугурт, хлор, фосфор, темир, йод кобальт ва бошқа турли элементлар, хушбўй моддалар, ферментлар, фитонцидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида янги нок меваси ва суви, шунингдек қоқисидан тайёрланган қайнатмалар сийдик ҳайдайдиган, иссиқни туширадиган ва йўталга қарши восита тариқасида қўлланилади. Улар ҳазм йўли ишини тартибига келтириш учун, ичкетарга қарши восита тариқасида ҳам тавсия этилади. Нок баъзан ич огриб қолишига сабаб бўлади, шунинг учун нок ейилганидан кейин устидан асал қўшилган чой ичиш керак. Нок юрак ўйнайдиган маҳалларда, қовуқ касалликларида фойдали, овқат ҳазмини яхшилаб, кишининг руҳиятини кўтаради. Қўзиқориндан заҳарланганда яхши ёрдам беради.

Баргларидан тайёрланган қайнатма ва дамламалар бўйида бўлишдан сақланиш учун ишлатилади. Ҳиндистон табобатида нок мевалари иссиқни пасайтирадиган, тинчлантирадиган восита тариқасида қўлланилади. Нок суви, винода тайёрланган экстрактдан хавфли ўсма-ларга; қайнатмаси, сувидан ичбуруғ, нефритларга, даво қилиш учун фойдаланилади.

Замонавий табобатда нок мевалари қайнатмаси сийдик-тош касаллигида сийдик ҳайдовчи восита тариқасида ишлатилади. Нокда калий кўп бўлганлигидан, нок ейиш сийдикда кислоталар камайишига олиб келади, натижада сийдик кислота тузларининг эрувчанлиги кучайиб, буйрак тошлари пайдо бўлишининг олди олинади. Иситма, йўтал, ич кетарларда нок қоқиси қайнатмасини ичиш тавсия этилади. Нок меваларида бўладиган пектин моддаси ўт ҳайдаш таъсирига эга бўлиб, ичак юришувини яхшилаши аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган $\frac{1}{2}$ стакан нок қоқиси ва 3 ош қошиқ сули ёрмаси 2 стакан сувда қайнатилиб, 1 соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Ич кетарда овқат олдидан $\frac{1}{2}$ стакандан ҳунига 4 маҳал ичилади.

2. Майдаланган 1 стакан нок қоқиси $\frac{1}{2}$ л сувда қайнатилиб, 4 соат қўйиб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқат олдидан $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 4 маҳал ичилади.

НУФАР

(Кубышка желтая)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик сув ўсимлиги. Илдиз-пояси йўғон. Сув остида бўладиган барглари — калта бандли, барг япроғи — юпқа ярим тиниқ. Сув бетиде қалқиб турадиган барглари узун бандли, барг япроғи юраксимон-тухумсимон бўлиб, анчагина пишиқ. Гуллари якка-якка очилади, сариқ, хушбўй бўлади. Гул барглари кўп, тескари тухумсимон шаклда. Мевалари — яшил тусли, силлиқ бўладиган кўп уяли, кўп уруғли кўсакча, тухумсимон-конуссимон шаклда бўлиб, етилганида шилимшиқ модда билан қопланади.

Июнь — сентябрда гуллаб, мева тугади.

Географик тарқалиши. Амударё ва Зарафшон дельтасидаги кўллар, секин оқар сувларда ўсади.

Бу ўсимлик заҳарли.

Ишлатиладиган органлари: илдизпояси. Уни йиғиш вақтида эҳтиёт бўлиб, қўлқоп кийиб ишлаш керак.

Кимёвий таркиби: Илдиз пояларида нуфленн, нуфаридин деган алкалоидлар, ошловчи моддалар, бўёқ моддалари, крахмал, қанд моддалар ва баъзи кислоталар бор. Гуллари билан уруғларида худди ангишвона гул сингари таъсир кўрсатадиган нимфалин деган гликозид бўлади, уруғларида талайгина крахмал ва танинлар ҳам бор, баргларида эллаготанин, лютеолин ва ҳар хил кислоталар борлиги топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликнинг баргларидан тайёрланган қайнатма томоқ қуриб туриши, кўкрак оғриғи ва буйрак касалликларида; шунингдек, кучли сийдик ҳайдовчи восита тарикасида; илдизпояларидан тайёрланган қайнатмаси эса меъда оғриқлари ва йўтал вақтида, уруғларидан тайёрланган қайнатмаси иссиқни туширадиган восита сифатида ишлатилади. Ичак касалликларида даво қилиш, ухлатадиган дори тайёрлаш учун ҳам бу ўсимликдан фойдаланилади. Замонавий табобатда бу ўсимликдан олинadиган лютенурин деган препарат бўйида бўлишдан сақлайдиган дори сифатида ва трихомонада касалликларига даво қилиш учун ишлатилади. Бундан ташқари, ўсимликнинг илдизпоялари баъзи хавfli ўсмаларнинг,

давосига ишлатиладиган мураккаб таркибли Здренко дориси таркибига киради. Тинктурасидан эса гипоацид гастрит, меъда оғриқларида, фойдаланилади. Лютенурин нуфاردан олинадиган икки алкалоид аралашмасидир.

У кенг доирада таъсир кўрсатадиган яъни талайгина бактериялар, жумладан спора ҳосил қилувчи ва кислоталарга чидамли бактериялар ва замбуруғларнинг ўсишини тўхтатиб қўядиган препаратдир.

Бундан ташқари, бу препарат сперматозонларни ўлдирадиган ва трихомонадаларга қарши таъсир кўрсатадиган хоссага эга. Шу ўсимликдан тайёрланган тинктура кичик дозаларда марказий нерв системасини қўзғатса, катта дозаларда унинг функциясини сусайтириб қўяди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Лютенурин ўткир ва сурункали трихомонада касалликларига даво қилиш учун буюрилади. Препаратни қандай тарзда ва қанча миқдорда ишлатиш кераклигини ҳар сафар врач белгилаб беради.

2. Ўсимлик гулларидан 2—3 ош қошиқ миқдоридан олиб, устига 1 л қайноқ сув қуйилади, идиши билан сувга қўйиб, 10 минут қайнатилади, кейин сувдан олиб, 30 минут дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Бу қайнатмани фақат сиртга ишлатилади. Бу ўсимлик — заҳарли, илдизларини еган болалар заҳарланиб, ўлиб қолган ҳоллар ҳам кузатилган.

НҲХАТ

(Горох, нут)

Ботаник таърифи. Нўхат бўйи 80 см гача борадиган бир йиллик ўсимлик. Пояси бақувват, сершоҳ бўлиб ўсади, ётиб қолмайди. Барглари тоқ патсимон, гулларини одатда оқ ёки қизғиш бинафшаранг, дуккаклари калта, қавариқ унда 1—3 дони бўлади. Дони (уруғларни) думалоқ, билинар-билинемас қирраси бор, учи ўткирлашиб келган. Нўхат қадимдан Урта Осиё, Греция, Рим, Мисрда овқатга ишлатилиб келинади.

Географик тарқалиши. Нўхат Урта Осиёнинг барча жумҳуриятларида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: дони.

Кимёвий таркиби. Етилган нўхат донида 20% гача оқсил, жумладан, 8,3% гача алиштириб бўлмайдиган аминокислоталар (валин, изолейцин, лейцин, лизин, меъ,

тронин, треонин, трептофан ва бошқалар) ҳамда 13,62% гача алиштирса бўладиган аминокислоталар, шунингдек 4,32% липидлар, 3% қандлар, 3,7% клетчатка, 43,5% крахмал ва 3% пектин бор. Нўхат донларида талайгина миқдорда витаминлар, жумладан, каротин, В группа витаминлари, витамин Е ҳам бор. Нўхат макро- ва микро-элементларга анча бой. Унда анчагина миқдорда калий, кальций, кремний, магний, олтингугурт, фосфор, алюминий, бўр, темир, молибден, селен, рух бор. Таркибидаги селен миқдори жиҳатидан нўхат барча дуккакли донлар орасида биринчи ўринда туради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида нўхатнинг кўк донлари хомлигича ва қайнатилган ҳолда, шунингдек, нўхат ўти ва пўстидан тайёрланган дамлама буйрак-тош касаллигида сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади. Тожикистон халқ табобатида ёши қайтиб қолган кишиларга қабзятнинг олдини олиш ва ҳазм аъзолари ишини ўрнига келтириш учун қовурилган нўхат тавсия этилади. Нўхатнинг кишига яхши озик бўлиб, сийдик ҳайдайдиган ва майлни қўзғатадиган таъсир кўрсатишини қадимги ҳакимлардан Букрот ҳам айтиб ўтган. Ибн Сино фикрига қараганда нўхат, оқ, қизил, ва қора бўлади. Қора нўхат кучлироқ таъсир кўрсатади. Нўхат қайнатмаси истисқо ва сариқ касаллигида наф беради, жигар ва талоқда битиб қолган йўллари очади. Қора нўхат қайнатмаси минерал мой, ёввойи шолғом мойи ва петрушка билан биргаликда ичиладиган бўлса қовуқ ва буйраклардаги тошларни майдалайди. Нўхат дамламаси нахорга ичилганида кишининг майли қўзиб, овози тиниқлашади. Нўхат қайнатмаси ичилганида ёки донини эзиб баданнинг тегишли жойларига қўйилганида қон талашларни йўқотиб, одамнинг рангини яхшилайдди, тиш оғриғини қайтаришга ёрдам беради. Нўхат мойи темирткига, нўхат уни эса хавфли ўсмалар ва ракка, қўтирга даво бўлади. Нўхат қонни тозалаб, иштаҳани очади, ўпкага фойда қилади. Нўхат дони қон оқиши, ич кетишини, йўтал, ҳансирашни тўхтатади, бавосилга даво бўлади, уруғ пуфагида ҳосил бўлган тошларни йўқотиб юборади.

Замонавий табобатда нўхат таркибида бўладиган оқсиллар ҳайвон оқсилларига жуда яқин туриши аниқланган. Нўхатда анчагина миқдорда (28,5 мкг % атрофида) бўладиган селен антиоксидант хоссага эга бўлиб, хавфли ўсмалардан баъзи турлари пайдо бўлишига йўл қўймайди. Бироқ баъзи кишиларда нўхат қоринни дам

қилиб, ич қулдирашига сабаб бўлади. Нўхатга укроп ёки зира қўшиш нўхатнинг ҳазм системасига кўрсатадиган салбий таъсирини бартараф этади.

ОДДИЙ СИЛИБУМ

(Расторопша пятнистая, остропестро)

Ботаник таърифи. Бўйи — 150 см гача борадиган бир йиллик ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тик ўсиб, тагидан бошлаб шохлайди. Барглари навбатманавбат жойлашган, холдор, учбурчак, тухумсимон шаклда. Гуллари думалоқ, тўқ қизил. Мевалари тескари тухумсимон шаклда бўладиган мевалар.

Апрель — майда гуллайди, мевалари май — июнда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёнинг жанубий районларида, шунингдек Кавказ, Фарбий Сибирь ва бошқа жойларда учрайди. Боғлар, йўл четлари, ташландиқ жойларда бегона ўт тариқасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг меваларида силибин, дигидросилибин, силихрестин деган флавоноидлар, сапонинлар, алкалоидлар, фуракумаринлар, органик кислоталар, токсифолин, шунингдек витамин К, эфир мойлари, шилимшиқ, аччиқ моддалар ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Табобатда бу ўсимлик меваларидан сариқ касаллиги, қон туфлаш, сурункали йўтал, жигар, талоқ касалликлари, иситма, ўт тошлари ва бошқа касалликларда даво қилиш учун фойдаланилади. Спиртда тайёрланган тинктураси гомеопатияда жигар касалликлари давоси учун ишлатилади.

Бу ўсимликнинг уруғларидан тайёрланган дамлама ва суюқ экстрактнинг бачадон силлиқ мускулларига қорамиз препаратларидан кўра кучлироқ таъсир этиши тажрибада аниқланган.

ОДДИЙ ТОҒЖАМБИЛ

(Тимьян обыкновенный)

Ботаник таърифи. Тоғжамбилнинг бу тури — ярим бута ўсимлик. Пояси сершоҳ бўлиб, тўғри ўсади, тўрт қиррали. Барглари — чўзиқ тухумсимон ёки наштарсимон, четлари пастга қайрилиб туради, бандлари калта,

қарама-қарши жойлашган. Гулларин майда, бинафшаранг-қизил тусда, барг қўлтиқларидан чиқади. Мевалари тўрт қўшалоқ ёнғоқча.

Июнь — августда гуллайдн, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Тоғ олди жойлар ва ёнбағирларда ўсади. Краснодар, Қрим, Украинада экилади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисмлари (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида 1, 2 фоизгача эфир мойи, тритерпен сапонинлар, урсол, олеанол, хлороген, флавоноидлар ва бошқа моддалар бор. Эфир мойи таркибига феноллар, цимол, пинен, борнеол киради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан бронхитлар пайтида балғам кўчирувчи, шунингдек гастритлар, энтероколитлар ичак санчиқларида оғриқни қолдирадиган, ел ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланилган, уни эмизикли аёллар сутини кўпайтириш учун ҳам буюрилган.

Замонавий табобатда бу ўсимлик таркибидаги моддаларнинг баъзилари кўпгина микроорганизмларга, замбуруғлар ва гижжаларга қарши хоссаларга эга эканлиги аниқланган.

Тоғжамбилдан тайёрланган гален препаратлар ҳар хил тери касалликлари, шунингдек, гепатитлар, холециститлар, меъда-ичак касалликлари, бронхитлар, кўк-йўтал пайтида кўп ишлатилади, чунки улар яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади, балғамни кўчириб, йўтални юмшатади. Бу препаратлар ичилганида меъда шираси ажралиши кучайиб, меъда-ичак йўли мускулларининг тортишиб қисқариши камаяди, касаллик туғдирадиган микробларнинг ўсиши сусаяди. Тоғжамбилнинг гален препаратлари ларингитлар, стоматитлар, трахеитлар, маҳалида ҳам қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Тоғжамбил ўтидан 2—3 чой қошиқ миқдориди олиб, термосга солинади-да, устига 200 мл қайноқ сув қуйиб қўйилади (кечқурун). Эртасига бу дамламани кун бўйи 3 га бўлиб ичилади.

ОДДИЙ ҚИЗИЛМИЯ, ЧУЧУКМИЯ

(Солодка обыкновенная)

Ботаник таърифи. Илдизидан кўпаядиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, бўйи 150 см гача боради. Илдиз системаси бақувват ўсади, ундан узун-узун бўладиган бир талай илдиз ва новдалар чиқиб, булар ҳам ўз навбатида шохланаверади. Поялари тўғри ўсади, кам шохлайди, калта тукли ва майда-майда безчалар ёки тиканчалар билан қопланган бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, узунлиги 20 см гача боради, чўзинчоқ тухумсимон шаклда, калта бандли. Гуллари оқиш-бинафшаранг бўлиб, шингиллар ҳосил қилади, узунлиги 13 мм гача етади. Меваси — чўзинчоқ, тўғри ёки сал букилган, яланғоч ёки тиканаклар билан қопланган дуккак. Уруғлари деярли думалоқ, майда, тўқ жигар ранг, силлиқ бўлади.

Апрель — августда гуллайди, май — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва бошқа жойларда ўсади, дашт ва чўл минтақаларидаги шўрхокроқ ўтзорлар, қирларни ва суғориш каналлари бўйларини кўпроқ ёқтиради.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва ер ости новдалари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизи ва илдиз-пояларида глицеризин, флавоноидлар, стероидлар, эфир мойлари, аспарагин, бир оз миқдор қанд, аччиқ моддалар, пигментлар ва бошқа моддалар бор. Ер устки қисмидан флавоноидлар, кумаринлар, сапонинлар, аскорбинат кислота, эфир мойи, ошловчи моддалар, қандлар, пигментлар топилган. Флавоноидларидан (ўсимликнинг ер устки қисмидан олинган) кверцетин ва унинг гликозидлари, кемферол, астрагаллин, глифозид, сапонаритин, витексин, глабранин ва бошқалар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимлик илдизларининг қайнатмаси, кукуни, экстракти терлатадиган, сурги ўрнини босадиган восита тариқасида, шунингдек, йўтал, кўкрак оғриғи маҳалларида халқ табobatiда қадимдан ишлатиб келинади. Чучукмия ўсимлигидан тайёрланган гален препаратлар сезиларли даражада ўраб олувчи, балғам кўчирувчи, яллиғланишга қарши, сийдик ҳайдовчи ва спазмолитик таъсир кўрсатади.

Ўрта Оснѐ халқ таботатида чучукмия илдизларидан тайёрланган қайнатмани томоқ қуриб, ачишиб турадиган маҳалларда меъда ва ўн икки бармоқнинг яра касаллиги, бавосил, ўсмаларда буюрилади, иштаҳа очиб, одамни қувватга киргадиган, астмага қарши ва балғам кўчирадиган восита сифатида ишлатилади.

Ибн Сино камқонлик, буйрак, қовуқ касалликлари, жигар, меъда яллиғланиши, иситма, ўпка касалликлари ва бошқаларда чучукмия илдизидан фойдаланишни тавсия этган.

Замонавий таботатда чучукмиядан тайёрланадиган қуруқ ва қуюқ экстрактлар ва бошқа дори шакллари, шунингдек, бу ўсимликнинг илдизи енгил сурги, балғам кўчирадиган, сийдик ҳайдайдиган ҳамда сув-тузлар алмашинувини ўрнига келтирадиган восита тариқасида ишлатилади.

Чучукмиядан тайёрланган глицерам, глицернат препаратлари бронхиал астма, яллиғланиш касалликлари, гуш давоси учун ишлатилади. Ликвиритон ва флакарбин деган препаратлари спазмаларни бартараф этиб, яра-чақаларнинг битишини тезлаштириш хоссасига эга.

Чучукмиянинг балғам кўчирувчи таъсири бу ўсимлик илдизларида бўладиган глицирризинга боғлиқ бўлса, спазмларни бартараф этиш хоссаси флаворон бирикмалари таъсирига боғлиқ. Тажриба шаронтида гистамин, серотонин, брадикинин таъсири билан пайдо қилинган яллиғланишни чучукмия қайтара олиши мумкин, унинг яллиғланишга қарши шу таъсири глицирризин гидролизга учраганида ажралиб чиқадиган глицирризинат кислотага боғлиқ. Бу кислота кортикостероидлар сингари таъсир ўтказди. Глицирам яллиғланишга аллергияга қарши кучли таъсир қилади ва томирлар ўтказувчанлигини камайтиради. Чучукмиянинг илдизлари ва илдизпояси меъда яраси битиб кетишига ёрдам бериши, сийдик ҳайдовчи ва ични юмшатувчи таъсир кўрсатиши, шунингдек, сув-тузлар алмашинувини ўрнига келтириши тажрибада аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 50 г миқдордаги чучукмия илдизлари устига қайнаб турган 500 мл сув қўйилиб, паст оловда 30 минут қайнатилади-да, кейин совишиб, сузиб олинади. Овқатдан 15 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Илдиз ва илдизпояларидан 2 чой қошиқда олиб (бир кунлик миқдори), термосга солинади-да, устига 300 мл қайноқ сув қўйиб, кечаси билан дамлаб қўйи-

лади. Эртасига шу дамламанинг ҳаммасини 3 га бўлиб ичилади (овқатдан 20 минут илгари).

3. Гиперацид гастрит, меъданинг яра касаллигида ликвиритон препарати (таблеткалари) яллиғланишга қарши, спазмолитик ва антацид восита тариқасида 0,1—0,2 г дан кунига 3—4 маҳал ичилади.

4. Глицерам таблеткаларининг бронхиал астма, аллергик дерматитлар, гуш касаллигида овқатдан 30 минут илгари 0,05—0,1 г дан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

Юракнинг органик касалликлари маҳалида, жигар ва буйрак иши бузилган вақтларда бу препаратни буюриб бўлмайди.

5. Чучукмия элексири (кўкрак малҳами) 20—30 томчидан кунига бир неча марта ичилади. Болаларга уларнинг ёши нечада бўлса, шунча томчидан ичиш буюрилади.

ОЛМА

(Яблоня домашняя)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси анча қалин бўлиб ўсадиган, бўйи 3—12 м га борадиган дарахт, илдизлари ерга чуқур кириб боради. Танасининг пўстлоғи сал кўнғирроқ тусда, гоҳо ёриқлари бўлади. Барглари — навбатма-навбат жойлашган бандли, сербар тухумсимон шаклда. Гуллари оқ ёки сал пуштироқ, диаметри баъзан 5 см га ҳам боради, гулбарглари тескари тухумсимон шаклда. Меваси юпқа пўст билан қопланган сохта мева (олма), навига қараб катта-кичиклиги ва рангуси ҳар хил бўлади.

Май—июнда гуллайди, мевалари сентябрь — октябрда етилади, эрта пишар навлари ҳам бор.

Географик тарқалиши. Бу дарахт ҳамма жойда экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Янги олма меваларида органик кислоталар — олма, лимон, арабинат, хлорогенат кислота, 12 фонзгача қанд моддалари, пектин моддалар, ошловчи ва бўёқ моддалари, аскорбинат кислота, каротин, витамин В₁, органик фосфор бирикмалари, эфир мойи, калий бор. Олма меваларининг пўстида флавоноидлар топилган, уруғларида омигдалин, ёғли мой бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида олма меваларидан камқонликка даво қилиш учун, қабзият ва

меъда ширасидаги кислоталар етишмайдиган пайтларда ҳам системаси ишини аслига келтириб, равонлаштириш учун фойдаланилади.

Қадимги ҳакимлар иштаҳани очиш ва овқат ҳазмини яхшилаш учун, шунингдек ичбуруққа даво қилиш учун нордон олма, юрак касалликлари давоси учун эса ширин олма буюришган. Олма баргларида терининг яллиғланиш касалликлари ва яра-чақаларга даво қилиш учун дори тайёрлашган.

Замонавий табобатда олмадан қон босимини пасайтирадиган, яллиғланишни қайтарадиган, камқонликка даво бўладиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида фойдаланилади. Подагра ва сийдик-тош касаллиги билан оғриган беморларга олма анча ёрдам беради. Олмада калий тузлари бўлганлигидан уни юрак касалликларида ҳам буюрилади. Ниҳоят, баъзи касалликларда олмадан парҳез масаллиқ тарзида фойдаланилади. Олма кишининг кўнглини очиб, руҳини тетиклаштиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 3—5 дона олмани пўстини артмасдан тўғралади-да, 1 л сув солинган ёпиқ идишда 10—15 минут қайнатилади. 3—4 соат дамлаб қўйиб сувини, иссиқ ҳолда чой ўрнига кунига бир, неча марта ичилади.

2. Олмани майда тишли қирғичда қириб, баданнинг куйган, совуқ олган ва яллиғланиб турган жойларига малҳам қилиб қўйилади.

ОЛХУРИ

(Слива домашняя)

Ботаник таърифи. Бўйи — 12 м гача борадиган дарахт. Барглари — тухумсимон ёки эллипссимон, баъзан ўткир тишли, қизғиш, Гуллари — оқ, сал сарғиш. Мевалари — ҳар хил катталиқда бўлиб, тўқ қизил, сариқ рангда, хушўр, нордонроқ-ширин мазали, этдор.

Апрелда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиё, Қозоғистонда кўп, Кавказ, Сибирь, Узоқ Шарқ ва бошқа жойларда ҳам экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, илдизлари.

Кимёвий таркиби. Меваларида 17,2 фоизгача қанд моддалари, бироз миқдор оқсиллар, клетчатка, органик кислоталар (олма, лимон, оксалат кислоталар), С, В₁, В₂, В₆, Е, РР витаминлар, каротин, биотин, флавоноид-

лар, антоцианидлар, пектинлар, минерал моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Мудом ич қабзият бўлиб юрадиган маҳалларда, атеросклероз ва жигар, ўт пуфакнинг яллиғланиш касалликлари, иситма ҳамда ревматизмда табиблар олхўри меваларини ейиш ва баргидан дори тайёрлаб ичишни буюришади. Олхўрида бўладиган калий тузлари организмдан ош тузи ва сув чиқишини кучайтиради, шу сабабдан олхўри гипертония, буйрак касалликлари, подаграда бир мунча наф беради. Хитой халқ табобатида олхўри мевасини ҳўллигича ёки қайнатма ҳолида қусишга қарши ва балғам кўчирадиган восита тариқасида ишлатиш тавсия этилади, мағзидан тайёрланадиган қайнатмани эса иссиқни туширадиган ва балғам кўчирадиган дори тариқасида буюрилади.

Қадимги ҳакимлар олхўри меваларини сурги, ўт ҳайдайдиган ва меъдани тозалайдиган дори сифатида буюришган, олхўри елимидан эса, сийдик-тош касаллиги, кўз хиралашувига даво қилиш учун фойдаланишган.

Олхўрини ҳўллигича ейиш, қоқи қилиш, мураббо, консервалар тайёрлаш учун кўп ишлатилади, шу билан бирга унинг шифобахш хоссалари борлиги замонавий табobatда аниқланган. Аритмия, камқонлик, атеросклероз билан оғриб юрган ва ичаги яхши юришмайдиган одамларга у. айниқса, фойдали. Олхўри иштаҳани очиб, овқат ҳазмини яхшилади, витаминлар, органик кислоталар, минерал тузлар манбаи бўлиб ҳисобланади. Олхўри қоқисидан тайёрланган дамламалар ва компотлар ични юмшатиб бир қадар сийдик ҳайдовчи таъсир кўрсатади, қондаги холестерин миқдорини бир оз камайтиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган олхўри илдизларидан 1 чой қошиқ (5 г) миқдорига олиб, устига 200 г қайноқ сув қуйилади-да, идиши билан сувга қўйилиб, 30 минут қайнатилади. Кейин 1—2 соат дамлаб қўйиб, сузиб олинади ва яллиғланишга қарши ҳамда буриштирадиган восита тариқасида $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. 0,5 кг олхўри меваси устига 2 л қайноқ сув қуйилиб, паст оловда 20 минут қайнатилади. Юқорида айтиб ўтилган касалликларда шу қайнатмани 1 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ОЛЧА

(Вишня обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бўйи 3—7 м га борадиган мевали дарахт. Мевалари пушти, тўқ қизил рангда, думалоқ бўлиб майда (диаметри 15 мм дан 17 мм гача боради), эти ширин сал нордонроқ. Навлари кўп, барглари навбатма-навбат жойлашган, тўқ қизил рангда, тескари тухумсимон, чети тишли, меваси шарсимон бўлиб, данаги этидан ажралмайди.

Олча март — апрелда гуллайди, июнь — июлда пишди.

Географик тарқалиши. Асосан Украина, Волгабўйи, Шимолий Кавказ, Қрим, Доғистон, Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистонда экилади. Собиқ Иттифоқнинг Европа қисми, Узоқ Шарқда ҳам бор. Ироқ, Афғонистон, Хитой, Япония, Англия ва бошқа мамлакатларда кенг тарқалган.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари, барглари, гул бандлари, мевалари.

Кимёвий таркиби. Олча меваларида 3,84%—5,24% глюкоза, 3,31—4,31% фруктоза ва 0,29—0,8% сахароза; 0,1% гемицеллюлоза, 0,5% клетчатка, 0,4—11% пектин, 0,8 оқсил моддалари, 0,4% ёғлар бўлади. Умумий кислоталар миқдори олчанинг навларига қараб 1,46% дан 2,16% гача боради. Олчада талайгина витаминлар, жумладан, В группа витаминлари, витамин Е, Р, каротин, биотин бор. Олча таркибидаги макро ва микроэлементлар миқдори (мг % ҳисобида): калий — 256; кальций—35; магний—26; натрий—20; олтингугурт—6; фосфор — 30; хлор — 6; бор — 125; ванадий — 35; темир — 500; йод — 2; кобальт — 1; марганец — 80; мис — 100; молибден — 3; никель — 15; фтор — 13; рух — 150; олчада ошловчи моддалар кумарин, катехинлар ва бошқалар ҳам бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида олча сувини трахеитлар, бронхитларда балғам кўчирувчи восита сифатида, меваларининг этидан сувда тайёрланган экстрактларини эса шамоллашга алоқадор касалликларда иссиқни пасайтирувчи восита тариқасида, шунингдек иштаҳани кучайтириш учун кўнгилни очадиган ҳамда камқонликка даво бўладиган дори тариқасида ишлатиш тавсия этилади. Шамоллашга алоқадор ва ҳар хил иситмали касалликларда олча суви, шарбати, мураббоси, қоқисидан тайёрланган қайнатмаси умуман кўнгилни очиб, тонусни кучайтирадиган восита тариқа-

сида кенг қўлланилади. Гулларидан дамланган чойи, шохларидан тайёрланган қайнагмаси ва барглариининг дамламаси милк эллигланган пайтларда, ангиналарда, бадан куйган пайтларда оғиз ва томоқни чайиш ва куйган жойларга қўйиш учун ишлатилади. Илдизларидан тайёрланган қайнатмаси ич сурги ўрнида қўлланилади. Қадимги ҳакимлар олча меваларини умуман қувватга киргизадиган, қонни кўпайтирадиган чанқоқни қолдирадиган балғамни кўчирадиган восита тариқасида кўп ишлатишган. Олча ични қотирадиган хусусиятга ҳам эгадир. Унинг бу хусусияти қоқисида янги мевасидагидан кўра кучлироқ.

Замонавий табобатда олчадан иштаҳа очиш учун, сийдик ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатадиган, антисептик, антианемик, антисклеротик восита тариқасида фойдаланилади. Олча ич кетишига ҳам даво бўлади, шунингдек, капиллярлар ўтказувчанлигини камайтиради. Олчада бўладиган кумаринлар ва оксикумаринлар қон ивувчанлиги кўпайиб кетган маҳалларда яхшигина шифобахш таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан олча миокард инфарктини кечирган одамларга фойдалидир. Олча меваларида яллиғланишга қарши ва буриштирувчи таъсир кўрсатадиган ҳамда ичакдан заҳарли моддалар сўрилишини камайтирадиган пектин бор.

Олча мевалари одам иштаҳасини очиб, овқат ҳазмини яхшилайти, чанқоқни босиб, ични бир қадар бўшаштиради. Олча уруғларидан тайёрланадиган эмульсия ва мева бандларидан тайёрланадиган қайнатмалар сезиларли даражада сийдик ҳайдовчи таъсирга эга бўлиб, сийдик-тош касаллиги, хроник колитлар, ичак атониясига даво қилишда ишлатилади. Сутда қайнатадиган янги барглари сариқ касаллигида (гепатитларда) бир қадар наф беради. Олча мева барглари ва новдаларидан тайёрланган қайнатмаси яллиғланишга, ревматизмга қарши ва қон тўхтатувчи хусусиятга эгадир. Уни энтероколитларда, баданга шиш келган ва ҳайз пайтида кўп қон кетаётганда қўлланилади. Шунингдек, камқонлик, иситма ҳолатларида умуман қувватга киргизадиган ва енгил сурги воситаси тариқасида буюрилади. Олча мевасининг эти ва суви антисептик хоссага эга бўлиб, микробларга қарши таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ миқдордаги олча меваси устига солинган сирли идишга 400 мл қайноқ сув қуйилиб, у бошқа идишдаги сувда 20—30 минут қайнатилади, кейин идиш сувдан олиниб,

қайнатма совитилади, умуман қувватга киргизадиган восита тариқасида овқатдан илгари ярим-бир стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. 10 г миқдордаги олча мевалари устига 200 мл қайноқ сув қуйилиб, идишдаги сув устида 10 минут қайнатилади, кейин совитиб, сузиб олинади-да гипертония касаллиги, ич кетарда, баданга шиш келганда, сийдик-тош касаллиги ва бошқа касалликларда ичилади.

ОМОНҚОРА

(Унгерния)

Ботаник таърифи. Омонқора кўп йиллик пиёзли ўсимлик. Илдизпояси тухумсимон шаклда бўладиган бир нечта кичикроқ пиёзчалар тугади. Пиёзлари қорақўнғир рангли бир талай пардасимон пўстлардан иборат. Барглари — сал кулранг тусли, силлиқ. Гуллари — сарғиш-пушти рангда бўлиб, ички томонида қирмизикизил тусли йўли бор. Меваси — юраксимон чаноқли кўсакча.

Августда гуллайди, мевалари сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик тоғ ёнбағирлари, сувайирғичлар, далаларда ўсади. Ўзбекистон ва Тожикистонда қалин чакалакзорларда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва пиёзчалари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг баргларида, пиёзчаларида алкалоидлар бор, шу алкалоидларнинг асосий хили галантаминдир, алкалоидлардан ташқари баргларида кумаринлар, эфир мойлари, қатрон ва пектин моддалар, шилимшиқлар, қанд моддалари ва органик кислоталар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Омонқора ўсимлигини ундан галантамин олиш учун тавсия этилган. Галантаминнинг бромид тузи замонавий табобатда миастения, миопатияга, полиомиелитдан кейин бошланган фалажларга, радикулит, полиневритларга периферик нерв системасининг шикастларига даво қилиш учун кўп ишлатилади. Таблеткалар ҳолида бўладиган «ликорин гидрохлориди» деган бошқа препарати бронхлар, ўпка касалликларида балғам кўчирадиган, астмага қарши восита тариқасида қўлланилади.

Омонқора баъзи турларининг пиёзчаларини жароҳатларни битиради-ан восита тариқасида халқ табобатида ишлатилади, чипқонларга уларни йирингдан тозалаш учун ҳам қўйилади. Ибн Сино яра, жароҳатлар,

ва чипқонларга даво қилиш учун қуритилган омонқора пиёзчаларини кукун қилиб ишлатган.

Омонқорадан ажратиб олинган ликорин деган алкалоиднинг тажриба ҳайвонларида қон босимини пасайтириши аниқланган. Бу ўсимлик пиёзчаларидан баъзи жойларда аҳоли ўзига хос елим-сирач тайёрлайди.

Ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли.

ОТҚУЛОҚ

(Шавел)

Ботаник таърифи. Бўйи 150 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси калта бўлиб, камроқ тармоқланадиган йўғон илдиз чиқаради. Пояси эгатчали бўлиб, тўғри ўсади, учки қисмидан шохлайди. Барглари навбатма-навбат жойлашган бўлиб, пасткилари учбурчак-тухумсимон, усткилари тухумсимон-наштарсимон шаклда, бандли. Гуллари майда, кўримсиз, рўваксимон тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — тухумсимон шаклда бўладиган оч жигарранг тусли, уч қиррали ёнғоқча.

Май — июнда гуллайди, мевалари июнь — июлда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон, Қозоғистон ва бошқа жойларда бегона ўт тариқасида экинлар ичида, шунингдек сой-ариқлар бўйида, йўл четларида, серўт ёнбағирларда ўсади. Бир қанча турлари бор, ҳамма турлари ҳам шифобахш хоссаларга эга. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари ўзига хос нордон мазали, ер устки қисмларини кўкат ўрнида ишлатиш ҳам мумкин.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари, уруғлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизпоя ва илдизларида антрахинон унумлари, ошловчи моддалар, неподин деган флавоноид, қатронлар, эфир мойи, витамин К, органик темир бирикмалари бор. Уруғларида ҳам антрахинон ва ошловчи моддалар, баргларида флавоноидлар, шунингдек витамин С ва каротин топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликнинг гуллари, уруғлари, барглари, илдизлари ва янги олиёган сувидан фойдаланилади. Уруғларини янчиб, сийдик ҳайдайдиган, ич суришини қолдирадиган восита тариқасида овқатдан олдин 0,3—0,5 г дан бир марта ичиш буюрилади. Барглари ва гулларидан тайёрланган дамламалар одамнинг иштаҳасини очиб, жигар, юракка қувват беради, қон кетишини тўхтатади, сариқ

касаллиги, иситма, гепатитларда фойда қилади. Отқулоқ ўтидан тайёрланган дамлама, қайнатма ва экстрактларни бадан терисидаги яра-чақаларга даво қилиш учун ҳам ишлатилади. Ибн Сино фикрига қараганда, отқулоқ ўти ва уруғлари ич кетарга даво бўлади. Уруғларини сув ёки мусаллас билан ичилса, ичакдаги яралар ҳамда ич суршига даво қилишда наф беради, шаробга солиб дамланган уруғларни эса, сийдик тошларини майдалайди.

Замонавий табобатда отқулоқ ўтидан тайёрланган гален препаратлардан колитлар, энтероколитлар, гемоколитлар, болаларда бўладиган ич кетарга даво қилишда фойдаланилади. Унинг ични қотирадиган ёки бўшаштирадиган таъсири қанча миқдорда ичилишига боғлиқ бўлиб, камроқ миқдори ични қотиради, кўпроқ миқдори эса, аксинча, сурги бўлиб таъсир кўрсатади (унинг бундай таъсири препарат ичилганидан 8—12 соат кейин юзага чиқади). Бу ўсимлик илдизидан тайёрланган экстрактни гипертония касаллигининг I ва II босқичида ҳам буюрилади. Дамламасини энтероколитлар, бавосил, гепатит, холециститлар вақтида, шунингдек, бачадондан қон кетаётганда ҳамда сийдик ҳайдовчи восита тариқасида ишлатилади. Илдизлари ва баргларида тайёрланган қайнатмани тери касалликлари, яра-чақалар, давосига буюрилади.

Бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратларнинг қон босимини туширадиган, қон оқишини тўхтатадиган таъсири борлиги ҳайвонлар устидаги тажрибаларда ҳам аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган отқулоқ илдизларидан 1 ош қошиқ миқдоридан олиб, устига 1 стакан сув қўйилади-да, 15 минут қайнатилди, кейин 2 соат дамлаб қўйиб сузиб олинадилар ва 1 ош қошиқдан кунига 3—5 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 5 г миқдордаги отқулоқ уруғлари устига 500 мл сув қўйилиб, 10 минут қайнатилди, бир соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб, $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 4—5 маҳал ичилади.

3. 70% ли спиртда ёки ароқда тайёрланган 10% ли тинктураси 50—60 томчидан $\frac{1}{4}$ стакан сувга солиниб, кунига 3 маҳал ичилади.

4. Майда тўғралган отқулоқ илдизидан 30 г миқдорда олиб, устига 600 мл сув қўйилади-да, 1 соат давомда қайнатилди, кейин ярим соат дамлаб қўйиб, сузиб олинадилар. Гепатитда ярим стакандан кунига 2 марта ичилади.

ОҚ АБУЖАҲЛ ТАРВУЗИ

(*Переступень белый, бриония белая*)

Ботаник таърифи. Қўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи йўғон, этдор, шолғомсимон, ташқи томони сарғиш, ичи оқ. Поялари ингичка-ингичка бўлиб, жингалаклари ёрдамида чирмашиб ўсади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, оддий, бандли, калта-калта қаттиқ туклари борлигидан қўлга ғадир-будир уннайди. Барг япроғи— тухумсимон шаклда, четлари тишли. Гуллари 5—7 донадан шингилларга тўпланган бўлиб, узунлиги 2 см ча келадиган банди бор. Меваси диаметри 7—8 мм келадиган ичида 4—6 дона уруғи бўладиган қора рангли мева. Уруғлари тухумсимон, сал яссиланган, қўнғир рангда, узунлиги 5 мм атрофида.

Апрелдан бошлаб гуллайди, мевалари июль — сентябрда етилади.

Бу ўсимлик — заҳарли.

Географик тарқалиши. Урта Осиёда учрайди, баъзан манзарали ўсимлик тариқасида экилади. Ёввойи ҳолда бутазорлар орасида, дарё водийларида ва ўрмон четларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимлик энди гуллаб келаятганида йиғиб олинадиган илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмларида, айниқса, илдизларида брионин, брионидин, бренин деган заҳарли гликозидлар бор; кимёвий жиҳатдан олганда булар тетрациклин тритерпен сапонинлардир. Ўсимликнинг илдизларида сапонинлардан ташқари, қатрон ва ошловчи моддалар, органик кислоталар, талайгина крахмал, полисахаридлар, шунингдек, аччиқ моддалар, заҳарли хоссаларга эга бўлган кукурбитанинлар топилган. Уруғларида 25 фозизгача ёғли мой, баргларида аскорбинат кислота бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Оқ Абужаҳл тарвузидан сувда тайёрланган қайнатмани қуёнчиқ касаллигида ичиш, ангинада томоқни чайиш учун, шунингдек, сийдик ҳайдайдиган восита ва сурги тариқасида ишлатиш учун буюрилади. Илдизидан тайёрланган экстракт радикулитлар, миозитлар, плекситлар, полиартритларда чалғитувчи восита тариқасида тавсия этилади.

Гомеопатияда илдизининг қайнатма ва экстрактлари бўғим оғриқлари, неврит, невралгия, шунингдек пневмония, бронхит ва бошқа касалликларда, кўз касалликларда

ри, миокардиодистрофия, гепатитда яллиғланишга қарши, оғриқни қолдирадиган восита тариқасида ичишга буюрилади. Қуритилган илдизларини кукун қилиб, яра-жароҳатларнинг давосига, сепкиллар, сўгалларни йўқотиш учун ишлатилади; шунингдек, сийдик ҳайдайдиган, қон босимини туширадиган, қон оқишини тўхтатадиган восита тариқасида ҳам буюрилади. Дамламаларидан, бундан ташқари, иссиқни туширадиган, қустирадиган ва сурги бўладиган восита тариқасида фойдаланилади.

Замонавий табобатда ўсимликдан тайёрланган қайнатма ревматизмда ванна қилиш учун қўлланилади, янги илдизларидан тайёрланган тинктура радикулитлар, невритлар, плекситлар, ревматизм давоси учун ишлатиладиган «Акофит» номли мураккаб препарат таркибига киради. Усимликнинг метанол спиртда тайёрланган экстракти қондаги қанд миқдорини камайтиради, ўсма-ларга қарши таъсир кўрсатади.

Бу ўсимликнинг икки уйли Абужаҳл тарвузи ёки тарвуз палак деган тури бор, у ҳам экстракт ва тинктура кўринишида ревматизм, подагра, невралгияда оғриқ қолдирадиган, қон тўхтатадиган ва шокка қарши восита тариқасида ишлатилади. Бу ўсимлик илдизларидан тайёрланган препаратлар бош оғриғи, қуёнчиқ, фалаж касалликларида бачадондан қон кетаётганда бирқадар наф беради. 10% ли тинктураси 10 томчидан ичилганида беморларда қон босими пасайиб, юрак фаолияти яхшилангани, юрак оғриқлари камайгани кўрилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган илдизидан ярим чой қошиқ олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да, идиши билан қайнаб турган сувга солиб, 15 минут қайнатилади, совутилиб, сузиб олинди, овқатдан олдин $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майдаланган илдизидан 1 чой қошиқ миқдорида олиб, уни 100 г пахта ёки кунгабоқар мойига қориштирилади. Ҳосил бўлган аралашмани бўғим оғриғида баданнинг касал жойларига суртиш учун ишлатилади (баданнинг кўп жойига тарқатиб юбормасдан, мумкин қадар кичикроқ жойига суртиш керак).

3. Майдаланган илдизидан 1 чой қошиқ миқдорида олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 45 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, балгам кўчирадиган дори тариқасида 1 ош қошиқдан кунига 3 мар-тадан ичилади.

4. Илдизидан спиртта тайёрланган тинктурани (10%¹ 6; тинктурасини) 10—20 томчидан кунига 3 маҳал ичилади, 20—30% ли тинктураси эса, сиртга суртиш учун ишлатилади.

ОҚ АКАЦИЯ

(Акация белая, робиния ложноакация)

Ботаник таърифи. Бўйи 30—35 м га борадиган дарахт. Танасининг диаметри 60—70 см келади. Танаси ва шохларининг пўстлоғи кулранг-қўнғирдан жигарранг тусгача боради, узунасига кетган бир талай ёриқлари бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган тоқ патсимон. Барг ён япроқлари ўткир тиканакларга айланган. Гуллари оқ, йирик, хушбўй, 20—30 тадан бўлиб, шарсимон каллакларга тўпланган. Меваси бинафша-жигарранг тусда бўладиган чўзинчоқ шаклли, ясси дуккак, уруғлари баъзан тўсиқ билан бир-биридан ажралиб туради. Уруғларининг сонига қараб, дуккагининг узунлиги 10—12 см гача боради. Уруғлари жуда қаттиқ, тўқ жигарранг, ясси, ялтироқ бўлади, узунлиги 3—4 мм келади.

Май — июнда гуллайди, август — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Ватани Шимолий Америка. Урта Осиёда манзарали дарахт тариқасида ўстирилади.

Ишлатиладиган органлари: ёш шохларининг пўстлоғи, гуллари.

Кимёвий таркиби. Гулларида робинин деган гликозид ва ҳали ўрганилмаган яна бошқа бир гликозид бор. Бундан ташқари, гулларида антранилат кислотанинг метил эфири, индол, бензальдегид, терпинол ва бошқалардаш ташкил топган хушбўй эфир мойлари бўлади. Пўстлоғидан токсальбумин деган заҳарли модда, робин, ёгли мой, стигмастерин, фитостерин ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликнинг гулларидан тайёрланган дамламадан иссиқни туширадиган ва балғам кўчирадиган восита тариқасида фойдаланилади, ёш шохларининг пўстлоғидан тайёрланган дамламасини меъда касалликлари, жумладан, унда кислота кўпайиб кетган маҳалларда буюрилади. Озарбайжон халқ табобатида бу ўсимликдан қон оқишини тўхтатадиган восита тариқасида ҳам фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Оқ акация гулларидан 1 чой қошиғи устига қайнаб турган 1 стакан сув солиб, 30—45 минут дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Шохларининг майда тўғралган пўстлогидан ярим чой қошиқда олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув солинади ва 30 минут дамлаб қўйилади. Иссиқ ҳолда $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

ОҚ ҚАРПАК

(Репей, чертополох колючий)

Ботаник таърифи. Бўйи — 200 см гача борадиган, тикани кўп бўладиган икки йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизи елпиғич сингари шохлаб ўсади. Пояси тўғри, туклар билан қопланган, юқори қисмидан кўп шохлайди. Барглари навбатма-навбат жойлашган, майин туклар билан қопланган, гоҳо яланғоч, узунлиги 45 см гача боради. Гуллари поясининг учи ва шохларидан чиқиб, думалоқ саватчалар ҳосил қилади. Саватчасидаги гуллариининг ҳаммаси икки жинсли, гул тожиси қирмизиқизил рангда. Мевалари — тескари тухумсимон, сал-пал билинадиган тўрт қирраси бўладиган уруғли мева, узунлиги 4—6 мм га боради, ранги оч кулранг ёки кулранг-жигарранг тусда, қора ҳоллари бор.

Июнь — августда гуллайди, июль — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ва бошқа жойларда учрайди. Бўш ётган ерлар, йўлларнинг четларида, тураржойлар атрофида ўсади, кўпинча чакалакзорлар ҳосил қилади, дашт ерларда экинлар орасида бегона ўт тариқасида ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: гул саватчалари ва барг чиқарган новдалари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимлик кам ўрганилган. Уруғларида 35 фонзгача ёғли мой ва 0,1 фонзгача алкалоидлар бор. Баргларида 0,05 фонзгача алкалоидлар, бир оз миқдор гликозидлар, аччиқ моддалар, аскорбинат кислота, витамин К₁, қатронлар, органик кислоталар, қанд моддалари, ошловчи ва бошқа хил моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида оқ қарпақдан тайёрланган дамлама ва қайнатмаларни йирингли жароҳатлар, бачадон ва бошқа органлар раки, қоқшол касаллигига даво қилиш учун ишлатилади. Бадан

нинг темирлатки ва қўтир бўлган жойларига бу ўтнинг шираси сурилади. Ҳакимларнинг фикрига қараганда, оқ каррак ўти қон тўхтатадиган, сийдик ҳайдайдиган хоссаларга эга, уни бавосил касаллигида ҳам буюрилади.

Одам бир нарсадан қўрққанида, руҳий изтиробга тушиб қийналганида, шунингдек, тумов бўлиб, йўталиб юрганида уни шу ўтдан тайёрланган қайнатмага чўмилтирилади.

Ибн Сино оқ каррак қон тўхтатадиган ва оғриқ қолдирадиган хоссаларга эга деб ҳисоблаган. Оқ каррак ўсимлигининг баъзи турлари юрак ишини қувватлаб, артериал босимни оширади, томирларни бақувват қилади, пешобни кучайтиради. Булар талвасаларга қарши таъсир кўрсатади ҳам.

Замонавий табобатда оқ карракдан тайёрланган препаратлардан тери раки, ҳар хил яралар, бронхиал астма, йўтал, ич кетар, бавосилга даво қилиш учун фойдаланилади. Болгарияда бу ўсимлик сийдик ҳайдовчи воcита тариқасида ҳам ишлатилади.

Оқ каррак препаратлари кам заҳарли бўлиб, юрак ишини қувватловчи, қон тўхтатувчи, сийдик ҳайдовчи ва баъзи бактерияларни ўлдирувчи таъсирга эгаллиги тажрибаларда кўрсатиб берилган. Улар қон томирларини торайтириб, қон босимини оширади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 1 ош қошиқ барглари устига 1 стакан қайноқ сув қуйилиб, батамом совигунича дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Эзиб, кукун қилинган (тиканлари олиб ташланган) баргларини 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Янги баргларининг сувини 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Оқ каррак ўтидан 2—3 ош қошиқ миқдорда олиб, термосга солинади-да, устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб қўйилади. Бу дамламани эртаси куни 3 га бўлиб, овқатдан 20 минут олдин ичилади.

ОҚ СЕРГАШ

(Глухая крапива)

Ботаник таърифи. Бўйи 60 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизпояси ёнламасига ўсиб, ер тагида узун-узун илдизлар чиқаради. Пояси тўғри

ёки ётиқроқ бўлиб ўсади, гоҳида анча кўп шохлайди, калта туклар билан қопланган. Барглари қарама-қарши жойлашган, тухумсимон, калта-калта туклар билан қопланган, бандли. Гуллари оқ ёки сарғиш-оқ рангда бўлиб, узунлиги 25 мм гача боради, калта бандли. Мевалари учқиррали бўладиган тўқ қўнғир рангли 4 та ёнғоқчадан иборат.

Май ойидан кеч кузгача гуллайди, мевалари августдан бошлаб етилади.

Ишлатиладиган органлари: гултожлари ва ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг гулларида анчагина миқдорда шилимшиқ, ошловчи моддалар, сапонинлар, эфир мойи, алкалондлар юқлари, аскорбинат кислота, флавоноидлар, шунингдек холин, гистамин, тирамин бор. Баргларида шилимшиқ, ошловчи моддалар, сапонинлар, эфир мойи, аскорбинат кислота, каротин ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Оқ сергаш ўти гуллари-нинг қайнатмаси, дамламаси ва кукуни ўпка касалликларида, бавосил тугунлари ва бачадондан қон кетаётган маҳалларда балғам кўчирадиган, қон оқишини тўхтатадиган ва буриштирадиган восита тариқасида қўлланилади. Нафас йўллари-нинг катарал яллиғланиши, талоқ, буйрак касалликлари, циститлар, уретритлар, ичак касалликлари, камқонлик, безгак давосига ҳам улардан фойдаланилади, бу ўтнинг барглари-дан тайёрланган қайнатмалар эса қон аралаш ич кетаётган пайтда, тери касалликлари билан гинекологик касалликлар вақтида қон тўхтатадиган дори тариқасида буюрилади.

Бу ўтдан тайёрланган препаратлар болаларда учрайдиган ширинча ва диатезлар маҳалида анча яхши наф беради.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг дамламаси, тинктураси ва гуллари-нинг кукуни бавосил, нефрит, уретрит касалликларида сийдик ҳайдайдиган, буриштирадиган ва қон тўхтатадиган восита тариқасида, шунингдек, нафас йўллари-нинг катарларида юмшатадиган дори ўрнида ишлатилади.

Оқ сергашнинг бачадондан қон кетаётган маҳалларда қон тўхтатишга ёрдам бериши 1901 йилдаёқ аниқланган эди. Кейинчалик бу ўсимликнинг ҳайвонлар бачадон мускуллари қисқаришини кучайтириб, қон босимини пасайтириши маълум бўлди. Оқ сергаш гуллари-дан тайёрланган гален препаратлар буриштирувчи ва яллиғланишга қарши таъсир ўтказади. Гуллари-дан мойда тайёрланган дамламани гуш, эшакем, шунингдек

яра-чақалар, чипқонга даво қилиш учун сиртга ишла-тилади, ангина, стоматитлар пайтида эса шу дамлама билан томоқни чайиш буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган тўрт ош қошиқ миқдоридagi ўт устига қайнаб турган 1 л сув қуйилиб, 10 минут қайнатилади, кечаси билан дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. Ярим стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 2 ош қошиқ миқдоридagi оқ сергаш гуллари устига уй ҳароратидagi 2 стакан сув қуйилиб, бир соат дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб, ярим стакандан кунига 3—5 маҳал ичилади.

3. Бу ўтнинг гулларида 30 г миқдоридagi олиб, устига 1 л сув қуйилади ва 15 минут қайнатилади, кейин оловдан олиб, 2—3 соат дамлаб қўйилади-да, сўнгра сузиб олинади. Баданнинг куйган, чипқон чиққан жойларига, шунингдек тери касалликлари маҳалида совуқ компресс қилиб қўйилади.

ОҚ ТУТ, БАЛХИ ТУТ

(Шелковица белая)

Ботаник таърифи. Оқ тут — бўйи 15—20 м га борадиган дарахт, шох-шаббаси анча қалин бўлиб ўсади. Танасининг пўстлоғи қўнғирроқ тусда, ёриқлари бор, шохлари кулранг ёки кулранг-қўнғир. Барглари тухумсимон, четлари тишли, устки томони аксари ялтироқ. Гуллари айрим жинсли, кучаласимон тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — сохта данакли мева.

Апрелда гуллайди, май — июнда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг барча республикалари, Қозоғистонда кенг тарқалган, Кавказ ва бошқа жойларда ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, илдиз ва танасининг пўстлоғи, мевалари.

Кимёвий таркиби. Тут дарахтининг танаси, пўстлоғи ва баргларида ошловчи ва бўёқ моддалар (морин) бор. Пўстлоғида тригонеллин деган алкалоид ҳам топилган (бетаин — никотинат кислота); баргларида В гуруҳига кирадиган витаминлар, витамин С, бир оз миқдор каучук, каротин ва эфир мойи бор. Меваси серсув ва ширин бўлиб, унда салкам 11 фоиз қанд моддалари, ошловчи моддалар, органик кислоталар талайгина витамин С, борлиги аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида тут мевалари қонни тозалайдиган ва кўпайтирадиган неъмат бўлиб ҳисобланади, меъда-ичакларнинг ишини яхшилаш учун, шунингдек гепатит, холецистит, камқонлик касалликларида, гипертония, қабзият маҳалларида буюрилади, қуритилган пўстлоғининг кукунини кунжут мойига қорштириб, яра-жароҳатларга қўйилади. Янги баргларида малҳам тайёрлаб бадан терисидаги жароҳатлар, қўтир давосига ишлатилади.

Ибн Сино тут барглари ва меваларидан қонни тозалайдиган, яллиғланишни тўхтатадиган, сийдик ҳайдайдиган, йўтални камайтирадиган, шунингдек сурги воситаси сифатида фойдаланган. Хитой халқ табобатида тут илдизларидан тайёрланган қайнатма гипертония, бронхиал астма ва бронхит давосига ишлатилади, танасининг пўстлоғидан тайёрланган қайнатма сийдик ҳайдайдиган ва балғам кўчирадиган восита тариқасида буюрилади, баргларининг қайнатмаси эса шамоллаш маҳалида иссиқни туширадиган дори сифатида ичирилади. Хитойда тут барглари ва меваларидан шарбатлар тайёрланади.

Миокардиодистрофия билан оғриган касалларга 3—4 ҳафта давомида ҳар куни яхши пишган тут меваларидан 200—300 г миқдорида бериб даволаш дуруст натижа бериши аниқланган. Тут меваларидан тайёрланган шинни жуда сершира ва тўйимлидир. Фармацевтика саноатида уни қуюқлаштириб, ҳаб дори тайёрлашда ёпиштирувчи модда тариқасида ишлатиш тавсия этилган. Хитой табобатида тут дарахтининг пўстлоғи диабетга қарши ишлатиладиган дорилар таркибига киради. Японияда тут гулидан бадан терисидаги ҳуснбузарлар, сепкиллар ва доғларни йўқотиш учун ишлатиладиган крем тайёрланади. Тут мевалари рахит, дифтерия, скарлатина ва иситмада даво бўладиган, чанқоқни қолдирадиган воситадир.

ОҚ ҚАЙИН

(белая береза, береза бородавчатая)

Ботаник таърифи. Бўйи 10—20 м га борадиган дарахт, пўстлоғи силлиқ, оқ; қари дарахтлари танасининг тагига яқин жойи чуқур-чуқур ёрилган, қора-кулранг тусда бўлади. Шохлари одатда осилиб туради, бир йиллик шохлари қизғиш-қўнғир тусда сўғалчалар билан қалин қопланган бўлади. Куртаклари ёпишқоқ, учи, ўт-

кирлашиб келган, черепицага ўхшаб жойлашган тангачалар билан қопланган. Барглари бандли, учбурчакромбсимон шаклда, иккала томони силлиқ, узунлиги 3,5—7 см. Гуллари айрим жинсли, уруғчи гуллари чангчи гулларига қараганда майдароқ, калта-калта бўладиган ён шохчаларида якка-якка бўлиб туради. Гул кўрғони йўқ. Меваси — икки ёни қисилган ёнғоқча.

Май ойида гуллайди. Мевалари август-сентябрь ойларида етилади.

Географик тарқалиши. Оқ қайин собиқ Иттифоқнинг Европа қисми, Сибирнинг ўрмон, ўрмон-дашт минтақасида ва Ўрта Осиёда ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Куртаклари, гоҳо барглари; қайин суви, қора мойи ва активланган кўмир («карболен»).

Кимёвий таркиби. Куртакларида 0,3% 5-окси-7-4-диметоксифлавон, 3,5—5,3% эфир мойи бор, бу эфир мойи таркибида бутилен, бетулол, бетулонат кислота ва нафталин бўлади. Баргларида бутил эфир кўринишида бетулоретинолат кислота, 2,8% аскорбинат кислота, 5—9% ошловчи моддалар, шунингдек гиперизид, трипентен спиртлар, 3,2% гача сапонинлар, 0,04—0,05% эфир мойи топилган. Пўстлоғида тритерпен спирт — бетулин, гликозидлар бетулозид ва гаультерин, 15% гача ошловчи моддалар, шунингдек, алкалоидлар, эфир мойлари, суберин бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида куртакларидан тайёрланган дамлама ва қайнатмаси сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган, ўт ҳайдайдиган, яллиғланишга қарши, жароҳатлар битишини тезлаштирадиган восита тариқасида қўлланилган. Қайин сувини подагра, артритлар, ревматизм, лавша, ангинада, шунингдек, чипқонларга қарши қўлланилган. Оқ қайиндан олинadиган қора мой кўтир ва мохов касалликларига даво қилиш учун ишлатилади, активлаштирилган қайин кўмири — «карболен» эса одам турли заҳарланиб қолганида адсорбент тариқасида буюрилади. Қайиндан олинadиган «чага» деган препарат меъда-ичак йўли касалликлари, хавfli меъда, ўпка ўсмалари давосига ишлатилади. Қайин илдизидан ревматизмга ва иситмага қарши восита тариқасида фойдаланилади. Барглари эса сийдик, ўт, тер ҳайдайдиган, яллиғланишга қарши ва тинчлантирадиган дори тариқасида берилади. Оқ қайин куртаклари ва барглари, пўстлоғи одамни терлатиб, сийдик ҳайдашидан ташқари, яхшигина «қонни тозаловчи» дори ҳисобланади.

Замонавий табобатда қайин куртакларидан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар сийдик, ўт, тер ҳайдайдиган ва дезинфекцияловчи восита тариқасида қўлланилади. Қайиннинг сийдик ҳайдайдиган таъсири ундаги флавоноидларга боғлиқ. Қайин препаратларининг ўт ҳайдайдиган ва микробларга қарши хоссалари жигар, ўт пуфаги ва ўт йўллари касаллигида шифобахш таъсир кўрсатади. Бундан ташқари улардан юқорп нафас йўлларининг яллиғланиш касалликлари (bronхитлар, трахеитлар ва бошқалар) тери касалликлари (гушлар, тропик яралар, тангачали темиртки), нефрит, артрит, ревматизм, циститларда фойдаланилади. Юрак томир етишмовчилигида шу препаратлар таъсирида сийдик чиқиши кўпаяди, шишлар ва ҳансираш камайиб, беморларнинг умумий ҳолати яхшиланади.

Қайиннинг гален препаратларидан нефрозонефритларда, урат диатез, гастритлар, меъда ва ўн икки бармоқ яра касалликларида фойдаланилади. Бу препаратлар антисептик, замбуруғлар ва вирусларга қарши хоссаларга ҳам эга бўлиб, лямблиялар бўлиб гижжаларга таъсир қилади. Қайин суви фосфатли, карбонатли сийдик тошларини парчалаш тажрибада аниқланган. Бундан ташқари чага препаратининг организм химоя кучларини ошириб, ўсма ҳужайраларининг ўсишини сусайтириб қўйиши ва юрак томирлар системаси функционал ҳолатини яхшилаши ҳам аниқланган. Баргларида тайёрланган дамлама марказий нерв системасига рағбатлантирувчи ва тинчлантирувчи таъсир кўрсатади. Қайин куртакларидан тайёрланган қайнатмани буюришда смоласимон моддаларидан буйракларнинг таъсирланиши мумкинлигини ҳисобга олиш керак. Шу сабабдан вақт-бавақт сийдикни анализ қилиб бориш зарур бўлади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г ($\frac{1}{2}$ ош қошиқ) қайин куртакларини сирланган идишга солиб, устидан қайнаб турган 200 мл (1 стакан) сув қўйилади ва идиш қопқоғини беркитиб, қайнаб турган сувга 15 минут қўйиб қўйилади, кейин хона ҳароратида камида 45 минут совитилиб сузиб олинади. Бу дамламага қайнаган сув қўшилиб, ҳажми 200 мл га етказилади. Овқатдан 10—15 минут илгари $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ стакандан илиқ ҳолда, кунига 2—3 марта ичилади.

Чагадан табобатда бефунгин деган препарат ва тинктура тайёрланади. Бефунгин ярим қуюқ чага экстракти бўлса, 1:10 нисбатдаги тинктураси эса қайин замбуруғидан сувда тайёрланадиган экстрактдир. Бе

фунгинга кобальт тузлари қўшилади. Бефунгин ишла-тиш олдидан чайқагилиб, қайнаган илиқ сув билан суюлтирилади (3 чой қошиғини 150 мл сувга солинади) бу препаратлар (бефунгин ва тинктура) узоқ вақт (3—5 ой) давомида овқатдан ярим соат илгари 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади. Зарур бўлса даво курсини орадан 7—10 кун ўтказиб туриб яна такрорланади. Хроник ичбуруғ касаллиги ва тез емирилиб бораётган ўсмалар борлигида бу препаратларни ишлатиб бўлмайди.

2. Тўрт чой қошиқ қуруқ қайин барглари устига 2 стакан қайноқ сув солиб, 30 минут дамланиб қўйилади ва сузиб олинади.

Ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 15 г миқдоридagi қайин куртаклари устига 0,5 г арақ қўйилиб, 7 кун давомида қўйиб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. 15—20 томчисини 1 ош қошиқ сувга солиб кунига 2—3 маҳал ичилади.

4. 2 ош қошиқ миқдоридagi ёғоч қайин баргларини термосга солиб, устидан 0,5 л қайноқ сув қўйилади-да кечаси билан қўйиб қўйилади. Бу дамлама овқатдан 20—30 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан, кунига 3—4 маҳал ичилади.

5. Баҳорги қайин сувини умуман қувватга киргизадиган, тетиклантирадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида 3—4 ҳафта давомида $\frac{1}{2}$ —1 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ОҚҚАЛДИРМОҚ, ҚУҚА

(Мать и мачеха обыкновенная)

Ботаник таърифи. Ҳали барг чиқармасдан туриб, эрта баҳорда гуллайдиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдиз пояси узун, сершоҳ, ингичка илдизлар чиқаради. Поялари чўзинчоқ-наштарсимон шаклда, пуштиқизил рангда бўладиган барглар билан қопланган. Тўпгуллари эни 2 см келадиган саватча кўринишида бўлиб, поясининг учидан чиқади, гуллаб бўлганидан кейин, сўлиб қолиб, осилиб туради. Гуллари тилларанг-сарик рангда. Мевалари тўртқиррали чўзинчоқ уруғли мевалар, узунлиги 3—4 см келади.

Апрель — майда гуллайди, мевалари май — июнда етилиди.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма республикаларида, Кавказ, Сибирь ва бошқа жойларда

тарқалган. Сернам ўтлоқлар, ариқ-сойлар бўйлари, дарё водийларидаги шағалтошли ерларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, гоҳо гуллари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг баргларида аччиқ гликозидлар, флавоноидлар, систостерин, сапонинлар, алкалоидлар каратиноидлар, витамин С, органик кислоталар, полисахаридлар, шилимшиқ моддалар билан ошловчи моддалар ва бошқалар бор. Гулларида фародиол, орнидиол, фитостеринлар ва ошловчи моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимлик халқ табобатида қадимдан балғам кўчирувчи восита тариқасида маълум бўлган. Қайнатма ва дамламалари қу-қулаб йўталиш, бронхиал астма вақтида, шунингдек, турли касалликларда сийдик, ўт ҳайдайдиган, терлатадиган восита сифатида қўлланилади, дезинфекциялайдиган ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатадиган восита тариқасида ишлатилади, янги барглари ва илдизларининг суви сил, безгак касалликларида буюрилади. Тенг миқдордаги оққалдирмоқ ва қичитқи ўт баргларида тайёрланган қайнатмани соч тўкилганида ва бошни қасмоқ босганида бош ювиш учун ишлатиш тавсия этилади.

Замонавий табобатда бу ўсимлик баргларида кўп миқдорда шилимшиқ моддалар бўлганлиги учун унинг шиллиқ пардаларга ўраб олувчи таъсир кўрсатиши аниқланган. Бу ўт таркибидаги сапонинлар ва органик кислоталар балғамни юшатиб, суюлтиради ва чиқиб кетишини осонлаштиради. Ўсимликдаги ошловчи моддалар, каротиноидлар ва стеринлар эса яллиғланишга қарши, бактериялар ўсишини тўхтатувчи таъсир кўрсатади, ундаги флавоноидлар ва эфир моддалари силлиқ мускулларни бўшаштиради. Бундан ташқари, оққалдирмоқ сийдик, ўт ҳайдайдиган, терлатадиган, склерозга қарши хоссаларга эга. Шунинг учун кўпгина касалликларда: атеросклероз, гипертония, бронхит, бронхиал астма, зотилжам, ўпка сили, грипп, меъда-ичак йўли, жигар, ўт пуфаги, буйрак касалликларида буюрилади.

Қайнатма ва дамламалари сиртга ҳам ишлатилади; чунончи, чипқон чиққан, куйган жойларга, кўпдан бери битмай келаётган жароҳатларга қўйилади, ангина, стоматитларда оғиз, томоқни чайиш учун, шунингдек баъзан клизма қилиш учун қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган оққалдирмоқ баргларида 5 г (1 ош қошиқ) миқдорда олиб, сирланган идишга солинади-да, устига 200 мл (1 стакан) қайноқ сув қўйиб, идиш оғзи беркитилади, ке-

вин уни қайнаб турган сувга солиб қўйилади ва 15 минут қайнатилади. Яхшилаб аралаштирилиб, уй ҳароратида камида 45 минут совутиб қўйилади ва сузиб олинади. Олинган дамлама устига қайнаган сув қўшиб, ҳажми 200 мл га келтирилади ва уни бронхит маҳалида овқатдан 1 соат олдин 1 ош қошиқдан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. Майдаланган баргларида 3 ош қошиқ миқдорида олиб устига 2 стакан сув қўйилади-да, ярми қолгунча қайнатилади, кейин сузиб олиб, ҳар 2—3 соатда 1 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади.

3. Янги сиқиб олинган ўт сувини 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади. Ринитлар маҳалида бу сувни бурунга томизиш ҳам мумкин.

4. Куруқ ўт баргини майда янчиб, шамоллаш касалликларида $\frac{1}{3}$ чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

5. Сочлар тўкилганида ва бошда кўп қасмоқ пайдо бўлганида тенг миқдордаги қичитқи ўт ва оққалдирмоқдан тайёрланган қайнатма билан бошни ҳафтасига 3 марта ювиб турилади.

ОҚ ҚУНДУЗ

(Мордовник обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 80 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари патсимон кесилган, пастки томони тукли, кулрангроқ тусда, устки қисми силлиқ. Гуллари оқ ёки кўк, 5 та гулбаргдан иборат. Меваси чўзинчоқ шаклли уруғ.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиё, Украина, Кавказ ва Ғарбий Сибирда учрайди.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Меваларида алкалоидлар (жумладан, эхинопсин) ва 28 фоизгача ҳар хил таркибли мойлар бор.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан ажратиб олинган эхинопсин нитрат радикулитлар, невритлар маҳалида, стрихнин нитрати билан бир қаторда гипотонияда ишлатилади. Эхинопсин нитрат 1% ли эритма ҳолида саноат йўли билан кичкина шиша идишларда 20 мл дан чиқарилади.

ОҒМА САЛЛАГУЛ

(Пион уклоняющийся, марин корень)

Ботаник таърифи. Илдизпояси калта бўладиган, бўйи 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик; илдизи — йўғон, этдор, бир неча дуксимон йўғонлашмалари бор, кўнғир-жигар рангда. Поялари бир нечта бўлиб, кўпинча биттадан гул чиқаради, пастки қисми терисимон тангачалар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, деярли яланғоч, патсимон қирқилган, барг япроғининг узунлиги деярли 30 см гача боради. Гуллари йирик, диаметри 13 см гача етади, гул косачаси 5 та гул баргидан ташкил топган. Мевалари 3—5 уруғли мева бўлиб, етилганида чокидан ёрилади. Уруғлари эллипсимон, қора, ялтироқ.

Май ойининг охиридан то июнь ойининг ўрталаригача гуллайдн, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Сибирь, Ёқутистонда ва бошқа жойларда ўсади, шарқий Қозоғистоннинг тоғ-ўрмонли районларида учрайди, Урта Осиёнинг барча республикаларида экилади.

Ишлатиладган органлари: илдизпоялари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизларида 1,6 фонзгача эфир мойи бўлиб, унинг таркибига пеонол, метилсалицилат, бензоат ва салицилат кислоталар кирадн. Илдизларида талайгина миқдорда крахмал, қанд моддалари, салицин деган гликозид, таннин ва арзимас миқдорда алкалоидлар ҳам бор. Баргларида 0,3 фонзгача ва гулларида 1 фонзгача аскорбинат кислота топилган. Уруғларида 27 фонзгача ёғли мой бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратлари халқ табобатида меъда-ичак касалликлари (меъда яраси, гастритлар, ич кетар), гипертония касаллиги, жигар касалликларида, шунингдек шамоллаш, иситма пайтларида қўлланилади. Улар бўғим оғриқлари, фалажлар, бавосил, истисқо, тери сили, ўсмалар давосига ҳам ишлатилади.

Хитойда бу ўсимликдан ўсмаларга қарши воситаларнинг таркибий қисми сифатида фойдаланилади. Монголияда уни жигар касалликларида ишлатилади, одам заҳарланиб қолган маҳалларда зидди заҳар тариқасида буюрилади. Тибет табобатида ундан меъда-ичак ва асаб касалликларида, буйрак касалликлари, зотилжам бронхитлар ва ўпка силида фойдаланилади.

Замонавий табобатда неврастения, уйқусизлик, церебрал вазопатиялар, марказий нерв системасининг функционал ва органик касалликларида 10% ли тинктурасидан тинчлантирадиган, талвасаларга қарши ва оғриқни қолдирадиган восита сифатида фойдаланишга рухсат этилган. Бу ўсимлик тинктурасининг қон босимини пасайтириши, буйрак қил томирларини торайтириши тажриба тадқиқотларида аниқланган. Тинктураси ва дамламасининг бактериялар, замбуруғлар ва цисталарга қарши таъсир кўрсатадиган хоссалари бор. Қозғистонда бу ўсимликдан «Байкал», Монголияда эса «Тэрэлж» деган кўнгил очар ичимлик тайёрлашда фойдаланилади. Баргларини қовуриб олиб, чой ўрнида дамлаб ичилади, ароқда тайёрланган барг экстрактлари эса қуёнчиқда, уруғларидан тайёрланган экстракти гастрит ва бачадондан қон кетаётган пайтларда буюрилади. Бу ўсимлик кўп миқдорда ишлатиладиган бўлса, заҳарли таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчилган дастарбош илдизпоялари ва илдизларидан 50 г миқдорда олиб, устига 500 мл қайноқ сув қуйиб, ундан 200 мл қолгунча қайнатилади-да, кейин сузиб олинади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Дастарбош тинктурасини дорихоналардан сотиб олиб, 30 кун давомида 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичиш мумкин.

ПАРПИ

(Борец, аконит джунгорский)

Ботаник таърифи. Парпи кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Табобатда икки тури ишлатилади: қоракўл парписи ва жунгор парписи.

Иккала турида ҳам илдизлари конуссимон шаклда, туганакка ўхшаб кетадиган бўлади. Ёзда асосий туганак илдизидан ёш туганакчалар пайдо бўлиб, кузга борганида тўла-тўкис етилиб қолади ва келаси йил баҳорда ундан янги, ёш ўсимлик ўсиб чиқади. Парпиларнинг бошқа турларидан фарқ қилиб, бу иккала турининг асосий туганак илдизлари кузда қуриб кетмасдан, балки ёш туганак илдизлари билан бириккан ҳолда тирик қолади ва бориб-бориб 12—15 тутанакчадан иборат занжирсимон илдиз ҳосил қилади (унга ҳар йили биттадан туганак илдиз қўшилиб боради).

Иккала турдаги парпи ҳам баланд, тик поялар чиқариб ўсади, пояларида чуқур-чуқур кесилган, думалоқ шаклда, навбатма-навбат жойлашган бандли барглари бўлади. Тўп гули поясининг учидан чиқадиган шингил гунчалар тўқ кўк ёки гунгирт бинафша ранг йирик-йирик гуллардан иборат бўлади. Меваси — қуруқ. Парпи июль-август ойларида гуллайди, мевалари сентябрда етилади.

Иккала турдаги парпи, айниқса, уларнинг туганаклари (кўклик маҳалида ҳам, қуритилган ҳолатида ҳам) ўсимлик ривожланишининг барча даврларида жуда ҳам заҳарли бўлади.

Географик тарқалиши. Парпининг бу иккала тури тоғ дарёларининг соҳаларида, Иссиқкўлнинг четларида, ички Тяньшан тизмалари ва қирғиз Олатовининг шимолий ёки бағирларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: туганаклари.

Кимёвий таркиби. Парпи ўсимлигининг ҳамма қисмларида алкалоидлар бор, булар асосан (2,35% гача миқдорда) туганакларида, камроқ даражада (0,5% гача миқдорда) ер устки қисмида тўпланиб боради. Алкалоидлардан ташқари, бу ўсимликларнинг туганакларида крахмал ва органик кислоталар топишган. Парпи туганакларидан олинган асослардан аконитлар зангори ва бошқа алкалоидлар (булар энг заҳарлиси) ажратилган).

Таъсири ва ишлатилиши. Қирғизистон халқ табобатида парпи туганакларини қимиз ёки қайноқ сувга дамлаб қўйиб, сил, радикулитлар, бош оғриқларига қарши даво қилишда ишлатилади. Гоҳида майда тўғралган туганакларини беморга ичириладиган қайноқ гўшт шўрвага ҳам қўшилади. Парпи туганакларидан хавфли ўсмалар ва лимфа безлари силига даво сифатида ҳам фойдаланилади. Парпи туганаклари спиртга солиб қўйилиб, радикулит, невралгия, ревматизмда оғриқни қолдирадиган ва чалғитадиган дори ўрнида касал жойларга суртиб сингдириш учун ишлатилади. Бунинг учун таркибида парпи тинктураси бўладиган акофит препаратидан фойдаланилади. Парпи тинктураси ангинага даво қилишда ишлатиладиган ангинал препарати таркибига кирилади. Барча ҳолларда ҳам парпи иссиғида истеъмол қилиниб, устидан кўп суюқлик ичиш тавсия этилади.

Хитой табобатида бу ўсимликнинг бир тури плеврит, невралгия, ревматик оғриқлар, рақда, шунингдек тиришиш билан бирга ўтадиган касалликларда кўп қўлла-

нилади. Тангачали темиртки ва қичима касалликларида суртиш учун тайёрланиб ҳам ишлатилади.

Иккала тур парпининг ҳам фармакологик таъсирида фарқ йўқлиги замонавий тиббиётда тажриба йўли билан аниқланган. Аконит ва алкалоидларининг таъсири олдинга марказий нерв системаси хусусан нафас ва периферик нервлар марказини қўзғатиши билан намоён бўлади. Невр системаси қўзғалганидан кейин сусайишга ўтиб, фалаж бўлиб қолади. Одамнинг нафас маркази фалажланиб ўлиб қолиши учун 3—4 мг миқдордаги аконит кифоя. Ниҳоятда кичик дозаларда аконит тўқималардаги моддалар алмашинувини кучайтиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Парпидан дори тайёрлаш учун ўсимлик туганаклари олдин тегишлича ишланади, 7 кун давомида сувга бўктириб қўйилади, сўнгра уларни олиб 40 минутга қайнаб турган сувга солиб қўйилади. Шу билан бирга сув оғирлиги жиҳатидан 2 баравар кўпроқ миқдорда олинади ва унга илгари туганаклар бўктириб қўйилган сувдан 6% миқдорда қўшилади. Учинчи марта туганаклар 24 соатга чучук сувга солиб қўйилади, кейин улар пўкак пўстлогидан тозаланиб, тўғралади ва яна 5 кун давомида сувга солиб қўйилади, шу орада тўртинчи куни суви алиштирилади. Кейин туганаклар қасқонга солиб 12 соат давомида буғланади, сўнгра улар ёпишиб қолмаслиги учун тўр устига қўйилиб, обдон қуритилади. Ичиш учун шу туганаклардан қайнатма тайёрланади, бунинг учун улардан керакли миқдорда олиб, иссиқ сувга солинади ва 2 соат давомида қайнатилади. Сувда қайнатилган парпи туганакларидан сирка кислота ажралиб чиқади ва камроқ заҳарли бензиолаконтин деган модда ҳосил бўлади. Қайнатиш яна давом эттирилса, гидролиз чуқурроқ бориб, бензоат кислота ажралиб чиқади ва янада камроқ заҳарли аконин ҳосил бўлади. Бу ўсимлик бошқа доривор ўсимлик билан ишлатиладиган бўлса, 2 соат қайнатилганидан кейин парпи қайнатмасини уларга қўшилади ва яна 30—60 минут қайнатилади. Парпи қўшиб тайёрланган дорилар ичиб юриладиган маҳалда нордон, совуқ таомлар, тухум истеъмол қилмаслик керак.

1. Ичиш учун бир кунлик қайнатма тайёрлашга 3—5 г миқдорда парпи туганаклари ишлатилади.

2. Юқоридаги усул билан тайёрланган парпини сиртга ишлатиш учун 100 г миқдордаги туганаклари устига 400 мл миқдорда арақ ёки 60° ли спирт қўйилиб, иссиқ жойга 3 кун қўйиб қўйилади. Бу суюқлик аччиқ чой рангига кирганидан кейин ишлатишга тайёр

ҳисобланади ва ҳар сафар 1 чой қошиқ миқдорда олиниб, касал жойга суртилади. Бу ревматизмга яхши даво бўлади.

ПАРПИ ГУЛ

(Горичавка жёлтая)

Ботаник таърифи. Бўйи — 1 метргача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — цилиндрсимон, эгдор, узунлиги 90 см ва диаметри 10 см гача борадиган ўқ илдиз. Тик ўсадиган битта ёки бир нечта туксиз поя чиқаради. Барглари кенг, тухумсимон, туртиб-туртиб чиққан 5—7 томири бўлади. Илдиз ёни барглари эллипссимон. Гуллари — сариқ, поя барг қўлтиқларига даста-даста бўлиб йиғилган. Уруғлари майда, чўзинчоқ ёки думалоқ шаклда, кўп бўлади.

Июнь — июлда гуллайди, уруғлари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Парпи гулнинг 90 тадан ортиқроқ тури бор, шулардан сариқ парпи гули собиқ Иттифоқнинг Европа қисмида ўсади. Ўрта Осиёда ўсадиган тури асосан тоғолди минтақаларида учрайди. Доривор ва овқатга ишлатиладиган хом ашё тариқасида сариқ парпи гулнинг илдизлари ва илдизпояси йиғиб, тайёрланади.

Кимёвий таркиби. Парпи гулнинг ҳамма турлари таркибида гликозид моддалар: генциопекрин, генциамарин, генциамин, генциамил алкалоиди, 6% гача қуриб қолмайдиган мой, эфир мойи юқлари, пектинлар ва қатронлар бор. Барглари витамин С га бой.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида парпи гул барглари поялари, гуллари ва илдизларидан тайёрланадиган дамлама ва қайнатмалар меъда ахплияси, меъда катари ва метеоризмида ҳамда нерв системаси касалликларида қўлланилади. Болгария халқ табобатида парпи гулдан камқонликка даво қилиш, иштаҳа очиш ва жигар билан ўт пуфағи ишини жойига келтириш учун ҳам фойдаланилади. Тожикистон халқ табобатида эса парпи гулни миозитлар, радикулитларда, бўғим оғриқларига даво қилиш учун ишлатилади. Ибн Сино маълумотларига қараганда парпигул буриштирувчи, яраларни туширувчи ва тозаловчи таъсирга эга. Невр системаси, жигар, талоқ касалликларига даво қилиш учун парпи ўт сувини, жигар ва талоқ оғриқларини бар-тараф этиш учун эса ўтнинг винода тайёрланган экс-

трактини ичиш тавсия этилади. Бу ўт баданнинг илон, чаён чаққан жойларига ҳам қўйилади. Тибет табоба-тида ангинага, иситма чиққанда, жигарнинг яллиғланиш касалликларига даво қилиш учун ҳамда одам заҳарланиб қолганда парпи ўтнинг ҳар хил қисмларидан (гули, пояси ўтидан) фойдаланилади.

Замонавий табобатда парпи ўтдан тайёрланган қайнатма, дамлама, экстракт ва тинктуралар ҳазм безлари ишини кучайтириш учун гастритларда, шунингдек силлиқ мускулли органлар оғриқларида қўлланилади. Бу ўсимликдан тайёрланадиган гален препаратлар замонавий табобатда аччиқ экстракт ёки аччиқ тинктура деган ном билан аталади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган парпи ўт илдизидан уч чой қошиқ олиниб, устига 600 мл қайноқ сув қўйилади-да, 10 минут қайнатилади, кейин оловдан олиниб дамлаб қўйилади ва сузиб олинади, 1 стакандан кунига 2—3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майдаланган бир ош қошиқ парпи ўт илдизи устига 200 мл вино қўйилиб 3 ҳафта турғизиб қўйилади, овқат олдидан 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Қуритилган парпи ўт илдизини майда янчиб, ярим чой қошиқдан кунига 3 маҳал сув билан ичилади. Янчилган парпи ўт илдизини йирингли жароҳатларга сепиш учун ҳам ишлатса бўлади.

ПАХМОҚ ҚАРИҚИЗ

(Репей войлочный, лопух)

Ботаник таърифи. Бўйи — 100 см гача борадиган икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси — тўғри ўсади, қиррали, ўргимчак иннисимон туклар билан қопланган, гунгурт-қизил рангда. Барглари йирик, бандли, тухумсимон шаклда, устки томони яшил, пастки томони кулранг тусда, четлари сал тишли, ўргимчак иннисимон туклар билан қопланган. Поясининг учки томони борган сари майдалашиб боради. Гуллари тўқ бинафша рангда бўлиб, поя ва шохларининг учида тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — тескари тухумсимон шаклда, қиррали, аранг билинадиган кўндаланг ажинлари бўладиган кулранг — жигарранг ёки қўнғир тусли уруғли мева.

Июнь — августда гуллади, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон ва Қирғизистонда тарқалган бўлиб, йўл ёқаларида, турар жойлар яқинида ва дарахтзорларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Қариқиз илдизларида 45 фонзгача инулин ва 12 фонзгача оқсил моддалар, алкалонидлар, эфир мойлари бор, меваларида арктин ва 20 фонзга қадар ёғли мойлар топилган. Ўзбекистонда ўсадиган қариқиз илдизларидан 29 фонзгача инулин, 0,64 фонзгача эфир мойлари, кумарин унумлари, 8,2 фонз ошловчи ва бошқа моддалар олинган. Баргларида флавоноидлардан рутин ва гиперозид, антоцианлар, органик кислоталар, меваларидан эса 17,7 фонзгача мой ва 3,4 фонз секвитерпен лактонлар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида пахмоқ қариқиз илдизларидан сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган ва жароҳатларни битирадиган восита тариқасида қадимдан фойдаланиб келинади (ревматизм, подагра касалликларида ичишга буюрилади, гуш касаллиги, чипқон чиққан маҳалларда баданнинг касал жойига қўйилади). Илдизини бодом ёки ўрик мойига солиб қўйиб, бу мойни соч ўстириш учун бошга суртилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг микроблар, ўсишини тўхтатиб қўйишни ва иситмага қарши таъсир кўрсатиши аниқланган, шунинг учун уни шамоллаш касалликлари, меъданинг яра касаллиги, жигар касалликлари, бавосил ва ўт-тош касаллигида буюрилади. Ревматизм, бош оғриғида, бадан жароҳатланганида, лат еганида бу ўсимликнинг гален препаратларидан компресс қилиб қўйилади.

Қариқиз эфир мойлари ва қатрон моддаларининг йиринг туғдирадиган ҳар хил бактериялар ва ичак таёқчаларига қарши таъсир кўрсатиши, ўсимлик илдизларидан сувда тайёрланган экстрактларнинг сийдик ҳайдовчи хоссалари борлиги Тошкент Фармацевтика институтида исбот қилиб берилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Ўсимликнинг майда тўғралган илдизларидан 1 ош қошиқ олиб, устига қайнаб турган сувда 2 стакан қўйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 1 ош қошиқ барглари устига 1 стакан қайноқ сув қўйиб, 1—2 соат дамлаб қўйилганидан кейин сузиб олинади ва овқатдан кейин ҳар $\frac{1}{2}$ —1 соатда 1 ош қошиқдан ичилади.

3. Ҳозир айтиб ўтилган дамламаларининг ўзини.

Шунингдек янги барглари бадан терисининг яллиғланган ёки зарарланган жойларига қўйилади. Янги барглари бўлмаса, қуритилган баргларини олдин сувга солиб, ивитиб қўйгандан кейин ишлатиш мумкин.

4. Майда тўғралган илдизларидан 75 г миқдорда олиб, 200 г миқдордаги пахта ёки кунгабоқар мойига солинади-да, иссиқ жойга бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади, сўнгра паст оловда 15 минут қайнатиб сузиб олинадди, бу мойни баданга суртиш учун ишлатилади.

5. Барг ва илдизлари дамламасини оғиз, томоқни чайиш учун ишлатиш ҳам мумкин.

ПАҚ-ПАҚ

(*Физалис обыкновенный*)

Ботаник таърифи. Пояси шохланиб ўсиб, бўйи 60 см гача борадиган кўп йиллик ўсимлик. Барглари сал чўзинчоқ тухумсимон шаклда, бандли, сийрак туклар билан қопланган. Гуллари якка-якка бўлиб очилади, оқиш рангда. Мевалари — узунлиги 6 см гача борадиган, қовоқранг-қизил тусли уруғли мева, қавариқ косачага ўралган, меваларини еса бўлади. Уруғлари — майда, қовоқранг тусда.

Июнь — июлда гуллади, мевалари сентябрь — октябрда етпади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикаларида ўсади, экилади, ҳам.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Пақ-пақ меваларида 6 фоизга қадар қанд моддалари, 2,5 фоизча оқсиллар, бир мунча миқдор лимон кислота, витамин С, пектин моддалар, ошловчи моддалар, макро- ва микроэлементлар ҳамда биологик жиҳатдан фаол бўладиган бошқа моддалар бор. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида алкалоидларнинг юқлари ва фезалин деган аччиқ бўёқ моддаси топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида пақ-пақ меваларидан камқонлик, гипертония ва кексалик қабзиятига даво қилиш учун фойдаланилади. Бунинг учун овқат олдидан 5—10 донадан кунига 2—3 маҳал пақ-пақ мевасини еб туриш буюрилади, гипертония билан оғриган касалларга эга пақ-пақ мевалари қоқсини чой қилиб дамлаб ичиш тавсия этилади. Пақ-пақ мевалари ва сувини сийдик-тош, истисқо, сариқ касаллиги, бавосилда оғриқ қолдирадиган, қон тўхтатадиган сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ҳам ишлатиш буюри-

лади. Тожикистонда пақ-пақ мевалари сувини сутга¹ аралаштириб, болаларга томоқ оғриғи давосига ишлатилади.

Ибн Сино янги терилган пақ-пақ меваларини астма, нафас органларининг яллиғланиш касалликлари, сариқ касаллиги, сийдик йўллари касалликлари, яра-жароҳатлар давосига ишлатишни тавсия этган.

Замонавий табобатда гипоацид гастрит, меъданинг яра касаллиги билан оғриган беморларга, сурункали холециститлар, қандли диабет ва гипертония касаллигида пақ-пақ мевалари сервитами ва парҳез восита тариқасида буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 15—30 г миқдордаги пақ-пақ мевалари қоқисини кун бўйи 3 га бўлиб истеъмол қилинади.

2. Пақ-пақ меваларининг сувини 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Янги териб олинган пақ-пақ меваларини 10—15 донадан кунига 3 маҳал истеъмол қилинади.

4. 15—20 г миқдордаги пақ-пақ мевалари қоқисини чой қилиб дамлаб, кун бўйи 3 га бўлиб ичилади.

ПЕТРУШКА

(Петрушка обыкновенная)

Ботаник таърифи. Петрушка — бўйи 100 см га қадар борадиган бир йиллик ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи дуксимон, баъзан анча йўғонлашган бўлади. Барглари — шаклан учбурчак таҳлит, тўқ яшил, устки томони ялтироқ; илдизёни ва поясининг пастки барглари узун бандли. Гуллари сарғиш-яшил тусда, соябонсимон мураккаб тўп гуллар ҳосил қилади. Мевалари — узунлиги 3 мм ча келадиган кулранг-қўнғир рангли икки уруғли.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёнинг ҳамма жойларида ошқўк тариқасида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, гоҳо барглари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Петрушка меваларида 6 фоизгача эфир мойи, 22 фоизча ёғли мой, флавоноидлар (апинин, диосмин; нарингенин, лютеолин, апиненин гликозидлари) бор. Баргларида эфир мойи, флавоноидлар ва ас-

корбинат кислота, гуллари билан илдиэларида эса флавоноидлар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида петрушка уруғларидан сийдик ҳайдайдиган ва терлатадиган восита тариқасида фойдаланилади, уларни ҳайз бузилиб, оғриқ бўлиб турадиган маҳалларда, простата беэи ва қовуқ яллиғланган пайтларда буюрилади. Янги баргларини янчиб ёки пахтани барглари сувига ҳўллаб туриб ҳашаротлар чаққан жойларга қўйилади, бадандаги сепкил ва доғларни йўқотиш учун ишлатилади. Сепкилларни йўқотиш учун петрушка қайнатмасига лимон суви аралаштириб, эрталаб ва кечқурун юз ювилади.

Ибн Сино петрушка «битиб қолган жойларни очади, одамни терлатиб, оғриқларни босади, ўсмалар энди пайдо бўлиб келаётганида уларни йўқотиб юборади, нафас қийинлашиб, одам йўталганида ёрдам беради, жигар ва талоқ учун фойдалидир, сийдик ҳайдаиди ва ҳайзни қўзғатади, буйрак, қовуқ ва бачадонни тозалайди» деб ёзган. Ибн Сино фикрига қараганда, петрушка заҳарлар кучини қирқадиган хоссаларга эга — илдиэларидан тайёрланган қайнатма «дорилардан, қўрғошиндан ўлар даражада заҳарланишда даво бўлиб, наф беради».

Замонавий табобатда петрушка мевалари тинктура кўринишида ёки йнғма дорилар таркибида буйрак ва юрак касалликларига алоқадор шишларга қарши кучли сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ишлатилади. Петрушкада талайгина аскорбинат кислота борлиги ва эфир мойининг меъда шираси ажралишини кучайтира олиши петрушкани гипоацид гастритлар, астеник ҳолатларда қўлланишга имкон беради.

Сийдик-тош касаллиги, циститлар, овқат ҳазмининг бузилиши, бачадондан қон кетишига даво қилишда петрушкани ишлатиб, яхшигина натижалар олинган. Жигар касалликлари, овқат яхши ҳазм бўлмаслиги ва қорин дам бўлган пайтларда петрушка дамламаси дурустгина наф беради. Петрушка препаратларининг бачадон, қовуқ ва ичак мускуллари кучини ошириши ва пешобни кўпайтириши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчилган петрушка уруғидан 1 чой қошиқ олиб, устига 500 мл совуқ сув қўйилади-да, 8—10 соат қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Петрушка уруғларини овқатдан ярим соат илгари 0,5 г дан кунига 3 маҳал ичилади

3. Янчилган петрушка илдиздан (ёки илдизи билан бирга олинган ўтидан) 2 ош қошиғи устига 2,5 стакан қайноқ сув қуйиб, 5—6 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, овқатдан ярим соат илгари 1—2 ош қошиқдан кунига 4 маҳал ичиш учун буюрилади.

ПИЕЗ

(*Лук репчатый*)

Ботаник таърифи. Пиёз барглари шаклан ўзгарган бўлиб, ичи бўш найча ҳолига кирган бўлади. Гул чиқарадиган поясининг ўртаси қавариқ, тўпгули шарсимон, гуллари майда, яшилроқ оқ рангда. Меваси — уч уяли кўсакча, ичида нотўғри шаклли қора уруғлари бўлади. Пиёзнинг навлари кўп. Булар пиёз бошининг мазаси, ранги, шакли жиҳатидан ҳар хил бўлади. Чунончи, оқ, сариқ, пушти, қизғиш-бинафшаранг тусли, думалоқ, ясси, ноксимон шаклли пиёз навлари бор.

Географик тарқалиши. Пиёз бутун дунёга кенг тарқалган ўсимликдир. Ватани Хитой, Ўрта Осиё деб ҳисобланади. Пиёзнинг ёввойи турлари саҳролар, даштлар, ўтлоқлар ва ўрмонларда кўп ўсади.

Ишлатиладиган органлари: пиёз боши.

Кимёвий таркиби. Пиёзда микроблар, содда жониворлар ва замбуруғларга ҳалокатли таъсир ўтказадиган учувчан фитонцид моддалар бор. Экиладиган пиёз навларида ҳар хил миқдорда қанд моддалари билан азотли моддалар бўлади. Пиёзнинг мазаси ва саримсоқсимон ҳиди унинг ҳамма тўқималарида бўладиган саримсоқ мойига боғлиқдир, бу мойнинг асосий қисми — дисульфидда олтингугурт кўп бўлади. Пиёзнинг ўткир ҳиди ундаги эфир мойларига ҳам боғлиқ.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида пиёз терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида манзур бўлган. Янги олинган пиёз суви грипп, ангина, ичбуруғ, сурункали колит, сил, бронхиал астма касалликларида қўлланилади ва у мижоз сустлигига ҳам наф беради. Устига шакар сепиб, буғда пиширилган пиёз жигар ва ўт йўллари касалликларида даво бўлади, пиёзни пишириб, чипқонга қўйилса, унинг ёрилишини тезлаштиради. Ўрта Осиё халқ табобатида пиёз уруғлари қайнатмасини буйрак-тош касаллигида қўлланилади, сутга аралаштириб (1:1 нисбатда) кўз қувватини ошириш учун ичилади, пиёз сувини грипп маҳалида бурунга томизилади, сепкил, ҳуснбузарларни йўқотиш учун иш-

латилади. Халқ таболатида пиёз ва саримсоқ хавфли ўсмаларнинг олдини олади, гипертония, атеросклерозда ёрдам беради, деб ҳисобланади.

Ибн Сино маълумотларига қараганда, пиёз меъдани мустаҳкамлайди, иштаҳани очиб, сариқ касаллиги, мижоз сустлигида ёрдам беради, асал билан аралаштириб истеъмол қилинса, ангинага даво бўлади. Думба ёғи билан истеъмол қилинганида ўпкани юмшатиб, жигарни тозалайди.

Ёнғоқ мағзи орасида бўладиган пўчоқ тўсиғи ва куйган нон пўсти оғиздан келиб турадиган пиёз ҳидини яхши олади.

Замонавий таболатда пиёздан атеросклероз, гипертония касаллиги, астения, гиповитаминозлар, қандли диабет, мижоз сустлиги, простатит, простата бези аденомаси, юқори нафас йўллари катарлари, меъда-ичак йўли ишининг сустлиги, юрак ва буйрак етишмовчилигига алоқадор шишларга даво қилиш учун фойдаланилади. Пиёздан спиртда тайёрланган экстракт ичак атонияси, атеросклерозда, юрак ишини қувватлаш учун ишлатилади. Пиёздан олинadиган бошқа бир препарат — аллиглицерин трихомонада колпитларига даво қилиш учун давсия этилади. Болгар олимларининг маълумотларига қараганда, ҳар кун кечқурун кичикроқ бир бош пиёз еб ётилса, простата бези гипертрофиясига яхши даво бўлади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган пиёзни яхшилаб эзиб, юқори нафас йўллари, ангина, ўпка абсцесслари маҳалида ҳар кун 10 минут давомида бурунга тутиб, нафасга олинади (даво курси 30—40 кун, орадан бир ой ўтказиб, даво курсини такрорлаш мумкин); майда тўғралиб, эзилган пиёзни ёки пиёз сувини жароҳатлар, куюк яраларга қўйилади, йирингли отитлар ёки тумов маҳалида тампонни унга ҳўллаб, қулоқ ёки бурунга қўйилади.

2. Ангина ва оғиз бўшлиғи ҳамда томоқнинг бошқа йирингли касалликларида пиёзнинг сувда тайёрланган 10% ли эмульсиясини озгина намакобга аралаштириб, томоқ чайилади.

3. Майда тўғралган 2—3 ош қошиқ миқдордаги пиёз устига 500 мл ароқ қўйиб, 7 кун қўйиб қўйилadида, кейин сузиб олиб, овқатдан олдин 1 чой қошиғини $\frac{1}{4}$ стакан сувга солиб, кунига 2—3 марта ичилади.

4. 1 кг миқдордаги тўғралган пиёзни 2 стакан шакарга қориштириб, сап-сариқ шарбати чиққунича дудовкага қўйиб қўйилади. Жигар касалликларида шу

шарбатни бир неча ой давомида 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

5. Уртача катталиқдаги 2 бош пиёз артилиб, майда тўғралади, устига 1 стакан сут солиб, қайнатилади-да, 4 соат тургазиб қўйилади, кейин сузиб олиниб, ҳар 2—3 соатда 1 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади.

6. Уртача катталиқдаги 2 бош пиёзни артиб, майда тўғралади, $\frac{1}{4}$ стакан шакар, 3—4 стакан сув қўшиб, аралаштирилади-да, қуюқ шарбат ҳосил бўлгунча қайнатилади. Йўтал маҳалида ҳар 3 соатда 1 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади.

7. 3 чой қошиқ миқдоридagi қуруқ пиёз пўсти устига 500 мл сув қўйиб, қайнагунча қиздирилади. Оғизни чайиш ва жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

ПИСТА

(Фисташка настоящая)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси қалин бўлиб, бўйи 3—10 м га борадиган икки уйли дарахт, гоҳо бута. Танаси ва қари шохларининг пўстлоғи оч кулранг, ёш новдаларининг пўстлоғи жигарранг тусда. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, деярли яланғоч ёки нозик туклар билан қопланган, одатда бандли, думалоқ-тухумсимон шаклда, узунлиги 11 см гача боради. Баргларида кўпинча ўзига хос тузилмалар ҳосил бўлади, галлалар, ёки бузгунчалар деб шуларга айтилади. Гуллари — анча майда, гулкўргони оддий. Меваси малларанг ёки тўқ қизил ва тўқ бинафшаранг данакли мева. Данаги, яъни пистаси малларанг, баъзан жигарранг тусда, уруғи — мағзи эндоспермсиз.

Март — апрелда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Жанубий ўлкаларда, хусусан Урта Осиё республикаларида ўсади, кўп жойларда экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, галлалари.

Кимёвий таркиби. Баргларида ҳосил бўладиган галлаларда пирогаллат гуруҳига кирадиган ошловчи моддалар, шунингдек витамин С ва органик кислоталар мағзида 60 фоизга қадар қотмайдиган мой бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида пистадан болалардаги ичкетарга қарши ични қотирадиган восита тариқасида фойдаланилади. Жигар оғриғи, камқонлик, ўпка силида мевалари буюрилади, меъда-

ичак касалликлари, эркак ва аёлларнинг пуштсизлиги, мижоз сустлигида меваларидан дамлама тайёрлаб ичирилади.

Ибн Сино писта яллиғланишга қарши, сийдик ҳайдайдиган, иштаҳа очадиган ва буриштирадиган таъсир кўрсатади, деб ҳисоблаган ва ундан меъда, жигарнинг турли касалликларига даво қилиш учун фойдаланган.

Замонавий табобатда галлалари танин олиш учун хом ашё бўлиб ҳисобланади, бу таниндан ҳар хил ярачақаларга сепиладиган, стоматитлар, томоқ оғриғи, гастроэнтеритлар давосига кўп ишлатиладиган танальбин, танаформ, танисмут тайёрланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2—3 ош қошиқ писта мағзини янчиб, устига 300 мл қайноқ сув қуйилади ва 30—40 минут дамлаб қўйилади, бу дамламани овқат олдидан 2—3 қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган писта баргларида 10 г миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, 15 минут қайнатилади, кейин совутиб сузиб олинади, бу қайнатма 1 ош қошиқдан кунига 2—3 марта ичилади.

РАЙҲОН

(Базилик обыкновенный)

Ботаник таърифи. Ўзига хос муаттар ҳиди бўладиган, бўйи 45—80 см га борадиган кўп йиллик ёки бир йиллик ўтсимон ўсимлик ёки ярим бута. Ер юзиде райхоннинг 150 га яқин тури учрайди, булар субтропик ва тропик мамлакатларда ёввойи ҳолда тарқалгандир. Жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида райхоннинг баъзи турлари эфир мойлари олиш учун бир йиллик экин тариқасида экилади. Илдизи кучли шохланадиган ўсимлик. Пояси тик ўсади, кўп шохланади, барглари калта бандли, эллипссимон ёки тухумсимон, калта-калта оқиш туклар билан қопланган, узунлиги 2—4 см га боради. Гуллари пояларининг учларида 6—10 донадан бўлиб шингилсимон тўп гуллар ҳосил қилувчи сохта гуж гулларга тўпланган. Меваси—тўртта уруғдан ташкил топган.

Июлдан сентябргача гуллайди. Мевалари сентябрь—ноябрларда етилади.

Географик тарқалиши. МДҲ да 3 тури: камфорали райхон, евгеол райхон ва оддий райхон экилади. Ўрта

Оснѣ жумхуриятларида асосан оддий райхон бир йиллик ўсимлик тариқасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: ўти.

Кимёвий таркиби. Райхон жуда кам ўрганилган. Райхоннинг ҳамма турларида анчагина миқдорда эфир мойи бўлиши аниқланган. Ер устки қисми таркибида 1,5—6 фоиз атрофида камфора мойи бор, бу мойнинг салкам 70 фоизи камфорадан иборат. Райхонда эфир мойи, бундан ташқари, цинеол, линалон, оцимен, пинен ва бошқа терпенлар учрайди.

Райхоннинг ер устки қисмларида бундан ташқари, 6 фоизгача ошловчи моддалар, гликозидлар, сапонинлар, 150 мг % атрофида витамин Р, 3,2—3,5% атрофида витамин С ва 3—8,7% атрофида витамин А борлиги аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида райхоннинг қирқилган барглари, шираси, ёш новдалари ва ер устки қисмларидан тайёрланган сувдаги экстрактлари яллиғланишга қарши, жароҳатларнинг битишига ёрдам берадиган, йўталга қарши, сийдик ҳайдайдиган, ҳашаротларни чўчитади, бадбўй исларни йўқотади ва дезинфекция қиладиган восита тариқасида қўлланилади. Райхон ўтидан сувда тайёрланган экстрактларни юқори нафас йўлларида яллиғланиш касалликларида, хроник гастритлар, энтероколитлар ва овқатдан заҳарланиш маҳалларда ишлатилади.

Болгарияда райхон ўтидан тайёрланган дамламадан сийдик чиқариш йўлларида яллиғланиш касалликлари, шамоллаш, ангина, иситмага даво қилиш учун, янги баргларида сувдан эса ўрта қулоқнинг йирингли яллиғланишига даво қилиш учун ишлатилади.

Ибн Сино фикрига қараганда райхон суви юракни мустаҳкамлайди, ўпкадаги ғуборни олиб, қон кетишини тўхтатади, эмизикли оналар сути кўпайишига ёрдам беради, ич дам бўлганда яхши кор қилиб, сийдик ҳайдовчи таъсир ҳам кўрсатади. Бундан ташқари илон, чаён чаққан жойларга уруғи қўйилади, пешоб тутилиб қолган маҳалларда уруғи ичилса, дурустгина ёрдам беради.

Замонавий табобатда райхон тинчлантирувчи восита тариқасида қўлланилади, нафас функцияси сусайиб қолганда, умуман тонусни кучайтирадиган восита тариқасида астенияда, қон айланиши издан чиққан пайтларда ишлатилади. Райхоннинг тонусни кучайтирадиган таъсири таркибида камфора ва халикол борлигига боғлиқ.

Янги олинган райхон суви ва ўтидан тайёрланган

дамламаси (1:10 нисбатда) 0,5—2,0 кг ҳисобидан ҳуёнга ичирилганда қон ивишини кучайтирганлиги, меъда безлари ишини жонлантирганлиги аниқланган. Ю. Нуралиев маълумотларига қараганда райҳон меъда шираси чиқишини кучайтиришдан ташқари, коагуляцияловчи таъсир ҳам кўрсатади.

Райҳоннинг очилмаган тўпгуллари, барглари ошқўк ўрнида овқатга кўп ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули.

Райҳон ўтининг ер устки қисмидан 1:10 нисбатда тайёрланган дамламани бир чой қошиқдан 100 мл сувга қўшиб, меъда-ичак касалликларида овқатдан олдин кунига 3 маҳал ичилади.

РОВОЧ

(*Ревень*)

Ботаник таърифи. Бўйи — 200 см га ҳам етадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси — кўп бошли бўлиб, тўқ қўнғир рангда, диаметри 6 см гача боради, кесилганида ранги сариқ бўладиган этдор илдиз чиқаради. Поялари — майда эгатчали бўлиб, камроқ шохлайди, қизғиш доғлар билан қопланган. Илдизолди барглари йирик, узунлиги 1,5 см га борадиган бандлари бўлади. Пояларидан чиқадиган барглари навбатма-навбат жойлашган, майдароқ, барг бандлари ҳам калтароқ. Гуллари майда бўлиб, рўваксимон тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — жигарранг-қизил тусли ёнғоқча, узунлиги 10 мм ча келади.

Июнда гуллайди, мевалари июлда етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Ватани — Марказий Хитой. Урта Осиёдаги тоғларда ҳам ўсади. Россиянинг баъзи вилоятлари, Украина ва Белорусда доривор хомашё сифатида экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: барглари, илдизлари билан илдизпоялари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизи ва илдизпояларида танна-глизозидлар ва антраглизозидлар бор. Таннаглизозидлар таркибига: галлат кислота билан глюкозага парчаланадиган галлат кислота, тетрарин ва реосмин деган альдегид бўлади. Антраглизозидлардан хризопанеин, реохризин деган моддалар топилган. Барглари ва гулларида рутин ва органик кислоталар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўзбекистон халқ табobatiда туяяпроқ деб аталадиган бир тур равоч илдизларини

пўстидан тозалаб тўғралади, қуритилади ва сутга солиб дамланади-да, кўпгина ички касалликларга даво ўрнида ичилади. Бундай дамлама одамнинг меъдаси ва юрагига яхши таъсир кўрсатади ва қон кетишини ҳам тўхтатади деб ҳисобланади.

Ибн Сино фикрига қараганда, ровоч бачадондан қон кетаётган маҳалда, астма касаллиги, ичак яллиғланиши, буйрак, қовуқ касалликларида анча наф беради.

Замонавий табобатда ровоч таркибида бўладиган таннагликозиднинг буриштирадиган, ич кетишини қайтарадиган ва антисептик хоссаларга эга эканлиги, антрагликозидлар эса, аксинча, сурги сифатида таъсир қилиши, фақат йўғон ичакнинг юришувини кучайтириб, меъда ва ингичка ичак ҳаракатини ўзгартирмаслиги аниқланган. Шунинг учун ҳам ровоч препаратлари кичик дозаларда буриштирувчи таъсир кўрсатиб, ич кетишини қайтарадиган бўлса, катта дозаларда, аксинча, сурги ўрнини босиши мумкин. Ровочнинг гален препаратлари ўт (сафро) ажралишини кучайтириб, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 20 г миқдор даги тўғралган ровоч илдизлари устига 200 мл қайноқ сув қуйилиб, 15—20 минут қайнатилади, кейин совигунича дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Иштаҳа очадиган, ўт ҳайдайдиган ва сурги тариқасида 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Ровоч илдизларидан тайёрланадиган ва дорихоналарда сотиладиган таблеткалар ёки ровоч кукунини ич суришини қайтарадиган восита тариқасида 0,2—0,5 г дан кунига 3 маҳал, ични юмшатадиган восита сифатида эса 1,0—2,0 г дан кунига 3 маҳал ичилади.

РУЯН

(Марена красильная)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, жигарранг тусли узун-узун илдизпоялар чиқаради. Пояси бир нечта бўлиб, ер бағирлаб ёки чирмашиб ўсади, бўйи 200 см гача боради, орқасига қайрилган думалоқ шакли тиканлари бор, яхшигина шохлайди. Барглари наштарсимон ёки чўзинчоқ тухумсимон, учи ўткирлашиб келган. Диаметри 1,5 мм ча келадиган кўкиш рангли гуллари шох қўлтиқларидан чиқиб, ярим соябонсимон тўпгуллар ҳосил қилади. Мевалари қора рангда бўла-

диган икки уруғли серсув резавор мева, диаметри 5 мм ча келади. Уруғлари ҳам қора, ярим шарсимон қавариқ шаклда.

Апрель-май ойларида, барг ёзмасидан илгари гуллайди, май — июнда мевалари етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёнинг барча республикалари ва Жанубий Қозоғистонда учрайди. Аксари тоғ ирмоқлари ва сойлари, ариқларнинг бўйларида, намроқ ўтлоқларда, серсоя даралар ва булоқлар яқинида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва илдизпоялари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизпоясида ҳар хил табиатли бўёқ моддалар, чунончи, оксиметилантрахинонлар ва уларнинг унумлари, рубаритринат кислота, ксантопурин, рубанингликозид, ализарин ва бошқалар, шунингдек, органик кислоталар, бир оз миқдор қанд моддалари, оқсиллар, пектин моддалар бор. Баргларида органик кислоталар, алкалоидларнинг юқлари топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида рўяндан қадимги ҳакимлар бўғим оғриқлари, қабзият, шунингдек сариқ касаллигига даво қилиш учун фойдаланишган. Ибн Сино рўян дамламалар тайёрлаб, уларни сийдик ҳайдайдиган, жигар, талоқни хилтлардан тозалайдиган, талоқ ўсмаларига шифо бўладиган дори тариқасида ишлатган; беланги ва фалажлар маҳалида шундай дамламаларни уларга асал қўшиб беморларга ичирган; майдаланган рўян илдизпояларини сиркага қориштириб, баданнинг темиртки билан оғриган ва бошқача доғлар пайдо бўлган жойларига қўйган.

Ҳозир рўян илдизларидан халқ табобатида сийдик ҳайдайдиган ва сурги восита сифатида фойдаланилади, дамлама ва қайнатмалар тайёрланиб, сийдик-тош касаллиги, подагра давосига ишлатилади. Ўрта Осиё табиблари рўян илдизларини асалга қориштириб, сариқ касаллиги билан оғриган, хотираси сусайиб қолган одамларга буюришади, сийдик ҳайдовчи восита тариқасида ишлатишади.

Замонавий табобатда рўян илдизларидан экстрактлар, кукун дорилар ва бошқа турдаги гален препаратлари тайёрланиб, фосфат ва оксалат тузлардан иборат буйрак ва қовуқ тошларини юмшатиб, эритиш учун ишлатилади. Бундан ташқари, рўян гален препаратлари қисқариб, тортишиб турган мускулларни бўшаштиради ва сийдик ҳайдовчи таъсир кўрсатади, шу билан бир

вақтда буйрак жомлари ва сийдик йўллари мускулларининг перистальтик ҳаракатини кучайтириб, улардаги тошларнинг ташқарига чиқиб кетишига ёрдам беради.)

Рўян экстракти буйрак, сийдик йўллари, қовуқ тошларининг давосига ишлатиладиган оғриқ қолдирувчи, сийдик ҳайдовчи, тошларни эритувчи расмий препаратлар таркибига киради.

Гломерулонефрит, сезиларли даражадаги буйрак етишмовчилиги ва меъда яраси касалликларида рўян экстрактини ишлатиб бўлмайди.

Тайёрланиш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда янчилган рўян илдизларидан 1 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади ва 15 минут қайнатилиб, кейин 4 соат қўйиб қўйилади. Сўнгра сузиб олинади-да, ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майда янчилган рўян илдизларидан 1 чой қошиқ миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, 8 соат дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиб, бунинг устига яна 200 мл иссиқ сув қўшиб аралаштирилади ва юқорида айтиб ўтилган касалликлар вақтида ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Дорихоналарда сотиладиган рўян экстракти 0,25 г дан кунига 2—3 маҳал ичилади (таблеткаларини ичиш олдидан $\frac{1}{2}$ стакан сувда эритилади). Даво курси 20—30 кун. Зарур бўлса, даво курси 4—6 ҳафтадан кейин такрорланади.

САБУР, ДАРАХТСИМОН АЛОЭ

(Алоэ древовидное, столетник)

Ботаник таърифи. Жанубий Африкада, бўйи 4 м га борадиган, доимо яшил дарахтсимон ўсимлик. Илдизи цилиндрсимон, кулрангроқ, қовоқ ранг тусда бўлиб, патак илдизлар тоифасига киради. Поялари тик ўсадиган, тармоқланадиган бўлади, пастки қисмида баргларидан қолган бир талай ҳалқасимон чандиқлари кўриниб туради. Барглари навбатма-навбат жойлашган, сершира, этдор, юқори томонидан бирмунча ботиқ, пастки томонидан қавариқ бўлиб, қиличсимон шаклда, узунлиги 20—65 см, эни 3—6 см ва қалинлиги 12—15 мм, четлари тоғайсимон тишчалар билан қопланган, ранги яшил. Гуллари қовоқ ранг, узунлиги 40 мм ва эни 5 мм гача боради, узунлиги 2,5 см га борадиган ингичка-ингичка гул бандлари ичида туради. Меваси деярли

цилиндрсимон шаклда бўладиган уч қиррали чаноқ. Уруғлари кўп, кулрангроқ-қора тусда, уч қиррали бўлади. Экиладиган сабур қиш ойларида, шунда ҳам баъзи-баъзида гуллайди ва бунда одатда мева тугмайди.

Географик тарқалиши. Ватани Жанубий Африка. Собиқ Иттифоқда хонаки ўсимлик тариқасида ўстирилади. Ажариянинг денгиз бўйи қисмида экилади ҳам. Собиқ Иттифоқда дарахтсимон алоэдан ташқари, совуққа чидамли бўладиган тарғил алоэдан ҳам табобатда фойдаланилади, бу ўсимликнинг барглари, эти камроқ бўлади ва у ўзи оқиб чиқадиган шира бермайди.

Ишлатиладиган органлари: янги барглари ва булардан олинадиган шираси.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимлик кам ўрганилган. Баъзан турларининг қуюқлаштирилган ширасидан эмодин (1—66%) ва етарлича ўрганилмаган антрагликозид (0,08%) ажратиб олинган, антрагликозид гидролизланганида агликон ва арабинозага ўхшаб кетадиган қандга парчаланadi. Баъзи турдаги сабур ўсимлигининг баргларида бир қанча антраунумлар алоин, изобарбанол, рабарберон ва бошқалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Сабур ўсимлиги ва қуритилган ширасининг шифобахш хоссаларга эга эканлиги қадимги мисрликлар ва юнонларга ҳам маълум бўлган. Халқ табобатида бу ўсимлик асал ва майга қўшилиб неврозлар, астеник ҳолатлар, бош оғриқлари маҳалда қўлланилади. Сабур ширасидан хроник бронхитлар пневмониялар, ўпка сили, климакс, аёллар касалликларига даво қилишда фойдаланилади.

Ибн Сино сабурнинг кўп дардларга даво бўлишини билиб, уни асал билан аралаштирилган ҳолда баданнинг лат еган жойларига, май билан аралаштириб соч тўкилишига қарши ишлатар эди. Сабур ични юмшатадиган, ўт ҳайдайдиган ва бактериялар ривожланишини тўхтатиб қўядиган хоссаларга эга. Ҳазм безлари ишини кучайтириб, овқат ҳазминини яхшилайдди, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади, жароҳатларнинг тезроқ битишига ёрдам беради. Баргларида алоҳида йўл билан тайёрланадиган экстракт организмнинг иммунореактив хоссаларини кучайтиради.

Замонавий табобатда сабур ичак яхши юришмаслигига алоқадор қабзиятларда, мудом ич қотиб юрган маҳалларда ичишга буюрилади (8—10 соатдан кейин таъсири маълум бўлади). Препаратнинг кичик дозалари хроник гастритлар, меъда яра касаллигида иштаҳа қўзғайдиган дори тариқасида ва юқумли касалликларга

организм қаршилигини кучайтириш учун қўлланилади. Ҳар хил кўз касалликларида, шунингдек бронхиал астма ва бошқаларда алоэ экстракти 1 мл дан тери остига юборилиб турилади. Тери касалликларига даво қилиш учун (бадан куйганида, терида йирингли яралар бўлганида ва бошқа ҳолларда) сабур баргларининг ширасидан канакунжут ва эвкалипт мойидан тайёрланган эмульсия ишлатилади. Янги барглardan олинган ширасидан невралгияларга, тўғри ичак ва қовуқ сфинктери бўшлиғига, бош оғриқларига қарши даво қилиш учун, шунингдек уни асал ва мол ёғи билан аралаштириб билга даво қилиш ҳамда ҳайзни ўрнига келтириш учун фойдаланилади.

Жигар ва ўт пуфаги касалликларида, бачадондан қон келиб турган маҳалларда, бавосил, цистит касаллиги ва ҳомиладорликда алоэ препаратларини ишлатиб бўлмайди, чунки улар кичик чаноқ органларига қон келишни кучайтиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1. Алоэ линименти (алоэ эмульсияси) Таркиби: дарахтсимон алоэ шираси (консервалангани) — 70,8 г, канакунжут мойи 10,1 г, №1 эмульгатор — 10,1 г, эвкалипт мойи, 0,1 г, сорбинат кислота — 0,2 г, натрий карбокситцеллюлезаси — 1,5 г (Э. Д. Машковский, 1989).

Бу препарат билан териси куйганида унга даво қилиш учун, шунингдек касалликларни нур билан доволашда бадан териси зарарланишига йўл қўймаслик учун ишлатилади. Уни терининг зарарланган жойига кунига 2—3 маҳал юпқа қилиб суртилади ва устига салфетка ёпиб қўйилади. Ҳарорати 10° С дан ошмайдиган, ёруғ тушмайдиган жойда сақланади. Бу препаратнинг музлаб қолишига йўл қўйилмайди.

2. Алоэ шираси. Бу препарат таркибида 80 мл миқдорда янги сабур барглари шираси, 20 мл миқдорда 95° спирт, 0,5 г миқдорда хлорбутанаол гидрат бор. Гастритлар, гастроэнтеритлар, қабзиятлар пайтида овқатдан ярим соат илгари, 1 чой қошиқдан кунига 2—3 маҳал ичилади; йирингли жароҳатлар куйган жойлар, тери касалликларига даво қилиш учун сиртга ишлатилади. Ёруғ тушмайдиган салқин жойда сақланади.

3. Суюқ алоэ экстракти. Консервланган сабур баргларида сувда тайёрланган экстракт, биоген стимулятор. Кўз касалликлари (миотик хореноретинит, блефарит, кератит, ирит, шишасимон тана хиралашуви ва бошқалар). Меъда ва ўн икки бармоқ ичак касаллиги.

бронхиал астма ва бошқаларда 1—1,5 ой давомида 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади. Йил давомида бундай даво курси 3—4 марта такрорланади, препарат ёруғ тушмайдиган салқин жойда сақланади.

4. Инъекциялар учун ишлатиладиган суюқ алоэ экстракти. Бу препарат ҳам биоген стимулятор бўлиб, худди олдингиси билан бирдек касалликларда ишлатилади. Катта ёшли одамларга ҳар кун 1 мл дан, 5 ёшгача болаларга 0,2—0,3 мл дан, 5 ёшдан катта болаларга 0,5 мл дан тери остига юбориб турилади. Даво курси 15—20 кун, орадан 2—3 ой ўтказиб туриб даво курсини такрорлаш мумкин (катта ёшли одамларга инъекция қилиш учун кундалик энг катта доза 3—4 мл).

Оғир юрак-томир касалликлари, гипертонияда, 7 ойликдан ошган ҳомиладорликда, оғир меъда-ичак касалликлари, вақтидан ўтган нефрозонефритда бу препаратни ишлатиб бўлмайди. Ёруғ тушмайдиган салқин жойда сақланади.

5. 3—5 яшар сабур баргларида тайёрланадиган аралашма. Гўшт қиймалагичдан ўтказилган 1500 г сабур баргига 2500 г миқдоридан тоза асал, 850 г миқдоридан портвейн ёки кагор қўшилади. Бу 2—3 ойли бир даво курсига мўлжалланган энг катта дозадир. Ана шундай аралашма тайёрлаш учун аталган сабур ўсимлиги сўнгги беш кун давомида суғорилмайди. Аралашмани обдон аралаштириб, қора рангли шиша банкага қуйиб олинади, банканинг оғзини маҳкам беркитиб, уни 5—7 кунга қоронғи жойга қўйиб қўйилади. Шу муддат ўтганидан кейин аралашма ишлатишга тайёр бўлади. Дастлабки 5 кун давомида овқатдан 1 соат олдин, 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал, кейинчалик, 1 чой қошиқдан кунига 1 маҳал ичиб турилади (меъда яраси касаллигида).

6. Сиқиб олинган сабур сувига (200 мл) 300 мл асал ва 350 мл вино қўшилади. Бу аралашмани уй ҳароратидаги қоронғи жойга 5—7 кун қўйиб қўйилади. Кейин овқатдан олдин 1—2 чой қошиқдан кунига 2 маҳал ичиб турилади. Даво курси 3—4 ҳафта.

7. 150 г сабур баргларини майдалаб, устига қайнагунча қиздирилган 300 г миқдоридан қайноқ асал қуйиб аралаштирилади. Бир кеча-кундуз турғизиб қўйилади-да кейин иситиб, сузиб олинади ва эрталаб овқатдан 1 соат олдин 5—10 г дан ичилади.

8. Қуритилган алоэ (сабур) шираси сурғи дори тариқасида 0,03—0,02 г дан, янада камроқ дозаларда

(0,01—0,02 г миқдорида) иштаҳа очиш ва овқат ҳазмини яхшилаш учун ичилади.

Бавосил, ҳомиладорлик пайтида, ҳайз маҳалида сабурни ишлатиб бўлмайди.

САЛИБ

(Ятрышник тенистый)

Ботаник таърифи. Бўйи 40 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тўғри ўсади, шохланмайди. Барглари навбатма-навбат жойлашган, наштартсимон, йирик. Гуллари чиройли тўқ қизил рангда. Мевалари — кўп уруғли кўсакча.

Май ойдан июль охиригача гуллайди, мевалари августда етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон ботқоқланган жойларида, ариқ, сойлар бўйида, кўпроқ денгиз сатҳидан 600—2000 м баландликда учрайди.

Ишлатиладиган органлари: илдизининг ёш туганаклари, булар ўсимлик гуллаб бўлганидан кейин териб олинади, қуритилган илдиз туганаклари «салеп» деб аталади.

Кимёвий таркиби. «Салиб» илдиз туганакларида таллайгина миқдорда шилимшиқ модда, анчагина декстрин бор. Шиллиқ моддаси асосан юқори молекулали маннан деган углеводдан иборат. Салиб ўтида лотоглоссин, глюкоза ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Салиб туганакларидан тайёрланган қайнатма халқ табобатида фалажлар, қўлоёқларнинг тортишиб, титраб туриши, меъда катари ва буйрак тошларининг давосига ишлатилади. Бавосил ва ичак касалликларида, айниқса болаларда, меъданинг яра касаллигида ундан ҳуқна қилинади. Бу қайнатмани юқори нафас йўллари катарларига ва оғиз бўшлиғидаги яллиғланиш жараёнларига даво қилиш учун ҳам ишлатилади. Белорусда янчилган салиб туганакларини чўчқа ёғи ёки сутга қорштириб, чипқон, ҳасмол, ҳўппосларга қўйилади; бу туганакларни буғда пишириб ёки хомлигича оғриб турган тишга босилади.

Шарқ мамлакатларида бу ўсимлик туганакларидан камқувватлик ва мижоз сустлиги, сил давоси учун, кексаларни қувватга киргизиш учун, шунингдек, қон оқишини тўхтатиш ва «қонни тозалаш» учун фойдаланилади.

Салибнинг тортишиб-тиришишга қарши таъсир кўрсатиши ва мижоз сустилигига даво бўлишини Ибн Сино ҳам кўрсатиб ўтган.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг илдиз туганакларидаги шилимшиқ моддаларнинг яллиғланишга қарши сезиларли даражада таъсир кўрсатиши аниқланган. Салиб шилимшиғи зарарли моддаларнинг меъда-ичак йўлидан сўрилиб ўтишига тўсқинлик қилади. Баъзи маълумотларга қараганда, бу ўсимлик умуман қувватга киргазадиган ва бир қадар гормонларга ўхшаб кетадиган хоссаларга эга. Шунинг учун баъзи олимлар уни узоқ касалликлардан турган кишиларни қувватга киргазиш учун ишлатишни, меъда-ичак яралари давосига буюришни тавсия этишади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Салибнинг кукун қилиб янчилган туганакларидан 1 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига 10 ҳисса қайнаган совуқ сув солинади-да, яхшилаб чайқатилади, кейин яна 90 қисм қайноқ сув қуйиб, бир хилда қуюқроқ бўладиган, тиниқ шилимшиқ суюқлик ҳосил бўлгунича обдон чайқатилади. Сув ўрнига сут ишлатса ҳам бўлади. Бу шилимшиқ суюқликни 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Кукун қилиб янчилган салиб туганакларидан 2 чой қошиқ олиб, устига 1—2 стакан сув солинади-да, 5—10 минут қайнатилади, кейин бунга янчилган $\frac{1}{4}$ чой қошиқ зиғир уруғи қўшиб, яхшилаб аралаштирилади ва ичкетар маҳалида 1—2 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

САМБИТГУЛ

(Олеандр обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи 5 м гача борадиган, новдаларининг пўстлоғи силлиқ, оч кулранг тусда бўладиган доим яшил бута ёки дарахт. Барглари наштарсимон, яхлит, қалин, тўқ яшил рангда, узунлиги 14 см гача боради. Гуллари калта бандли бўлиб, диаметри 50 мм ча келади, гултожиси асосан пушти рангда, навига қараб оқ ва қовоқранглилари ҳам бўлади. Меваси — чокидан ёриладиган қўзоқ уруғлари ўртача 10 мм узунликда, туклар билан қалин қопланган.

Июндан сентябргача гуллайди, мевалари октябрь — ноябрда етилади.

Географик тарқалиши. Самбитгул — Кавказда, Қримнинг Қора денгиз соҳили ва Озарбайжонда манзарали

Ўсимлик тариқасида жуда кўп. Кўп жойларда хонаки ўсимлик тариқасида ўстирилади. Кавказ ортида дори хом ашёси етказиб берадиган саноат дарахтзорлари бор.

Ишлатиладиган органлари: барглари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма органларида юрак гликозидлари бор, баргларида олеандрин (нериолин) дезацетил — олеандрин, адинерин, нериатин бўлади. Баргларида бундан ташқари урсолат кислота, сапонинлар, рутин, бошқа флаворин гликозидлар топилган. Пўстлоғида юрак гликозидлари, котенерин, уруғларида эса неригозид, дигитоксигенин, олеандригенин ва гитоксигенин сингари юрак гликозидлари бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ибн Сино самбитгул барглари қаттиқ ўсмаларга қўйилса, уларни йўқотади, деб ҳисоблайди. Самбитгул, айниқса баргларида олинган суви қўтир касаллигида наф беради. Самбитгул заҳарли ўсимлик, лекин баргларида олинган сувини шаробга, мураббога қўшиб ичилса фойдали бўлади. Самбитгул баргларида тайёрланган қайнатма уй ичига сепилса, бургаларни ўлдиради.

Замонавий табобатда самбитгул баргларида ажратиб олинган олеандромицин деган антибиотик модданинг пенциллин ва бошқа антибиотикларга чидамли стафилококкларга таъсир ўтказиши аниқланган. Ўсимлик баргларида ажратиб олинган нериолин алкалоиди юракка юрак гликозидлари сингари, лекин дигитоксиндан кўра кучлироқ таъсир кўрсатади. Самбитгул препаратлари қон айланишининг ўткир ва сурункали етишмовчилигида, айниқса титроқ аритмия билан ўтадиган митрал клапан пороғида дурустгина наф беради. Нериолинни клиникаларда синовдан ўтказиш бу препарат таъсирида беморлар юрагининг иши анча жойига тушиб, ҳансираш, нафас қисиши, бадандаги шишлар камайишини, касалларнинг умумий аҳволи яхшиланиб қолишини кўрсатиб берди.

Нериолин препаратлари 0,0001 г дан таблеткалар ҳолида ва 0,022% ли эритмаси 10 мл дан ампулаларда чиқарилади. Булар врач буюрганига қараб ишлатилади.

САНЧИҚ УТ, САССИҚ УТ

(Василистник вонючий)

Ботаник таърифи. Сассиқ ҳидли кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпоялари ёнламасига ўсиб, бир талай

ингичка-ингичка илдизлар чиқаради. Усимлик бошидан охиригача майда-майда безлари бўладиган туклар билан қопланган. Поясининг бўйи 15—65 см бўлиб, таг томони баргсиз, поясининг ўрта ва устки қисми эса кулранг яшил, кўпинча бинафша ранг барглар билан бир текис қопланиб туради. Барглари калта бандли мураккаб, кенг учбурчак шаклда бўлади. Гуллари майда бўлиб, гул бандлари бор, тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси — учи сал қайрилган тухумсимон уруғ.

Июнь — июлда гуллайди. Мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Сибирь, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ, ва Ўзоқ Шарқдаги тоғ ўрмонлари, арчазорларда, бутазорлар орасида, майда тошли ён бағирларда, қоя тошлар тағларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллаш даврига қадар териб олиннадиган ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Усимликнинг ер устки қисмидан 2,2% гача фетидин, магнофлорин, тальфин алколоидлари; илдизлари билан илдизпояларидан 0,4% гача ҳар хил алколоидлар ажратиб олинган. Ундан ташқари бу ўтда яна 1% флавоноидлар (рутин, гликозидлар ва бошқалар), кумаринлар, тритерпен гликозидлар, ошловчи моддалар, органик кислоталар ва қатронлар бор. Қирғизистондан териб олинган, сассиқ ўт таркибидан 0,65% алколоидлар йиғиндиси борлиги аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. 1. Халқ табобатида сассиқ ўтдан қусишга қарши восита тариқасида фойдаланилади, бу ўт меъда-ичак касалликлари, безгак, сариқ касаллиги, сил, аёллар касалликларида ҳам буюрилади, шунингдек қон тўхтатувчи восита тариқасида ишлатилади. Ўрта Осиё халқ табобатида бу ўтдан ич кетар, сариқ касаллиги, безгак, қуёнчиқ, сил касаллигида, иситма, тери касалликларида фойдаланилади.

Замонавий табобатда сассиқ ўтнинг ҳар хил турлари қон босимини сезиларли даражада пасайтириш хусусиятига эга эканлиги аниқланган. Шунинг учун бу ўтдан тайёрланган дамлама I ва II даражадаги гипертония касаллигида қон босимини пасайтирувчи восита тариқасида буюрилади. Бу гален препарат шифобахшлиги жиҳатидан рауфольфия препаратларидан қолишмайди ва беморлар уни яхшироқ кўтаради. Камбар баргли сассиқ ўтнинг эфирда тайёрланган экстракти гемолитик стрептококка ич терлама таёқчаси, ичак таёқчаси ва фридленлер таёқчасига қарши сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Сассиқ ўтнинг бир туридан

ажратиб олинган тализопирин деган алколоиднинг тинчлантирувчи ва талвасага қарши хоссалари бор. Шу ўсимликдан ажратиб олинган фетидин тальминдин тальмин, таликмин деган алкалоидлар тажрибада қон босимини туширади (адренолитик хоссалари ҳисобига) ва спазмларни бартараф этувчи таъсир кўрсатади. Тальмин алкалоиди яллиғланишга қарши сезиларли таъсир кўрсатади, шунингдек иссиқни пасайтирадиган ва оғриқни қолдирадиган хоссаларга эга бўлади. Бу ўсимликдан тайёрланган препаратларнинг шифобахш таъсир натрий салицилати таъсиридан 4 баравар, амидопирин таъсиридан 2 баравар кучли.

Сассиқ ўт илдизларидан гипертония, стенокардия касалликларига даво қилиш, қон айланишини ўрнига келтириш учун ишлатиладиган тинктура тайёрланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган ўтдан 1 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилиб кейин сузиб олинади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

2. Майдаланган 20 г ўтга 100 г 70% ли спирт қўшиб, вақт-бавақт чайқатиб турган ҳолда 10—14 кун қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади. 40 томчидан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

САРИМСОҚ ПИЁЗ

(Чеснок)

Ботаник таърифи. Бўйи — 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Пиёзи тухумсимон шаклда бўлиб, 7 донадан 30 донагача борадиган майда-майда пиёзчалар («паллалар») дан ташкил топган, бу паллалари оқиш рангда бўладиган, пардадек умумий пўст билан ўралган. Паллалари ҳам, ўз навбатида пушти ёки бинафшаранг пўст билан қопланган, узунлиги 4 см гача боради. Поялари тахминан ярмига қадар барг қинлари билан ўралган, устки қисми гуллагунича ҳалқага ўхшаб қайрилиб туради. Гуллари узун бандли бўлиб, соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Одатда мева ва уруғ тугмайди.

Географик тарқалиши. Жаҳоннинг кўп мамлакатларида, жумладан, Ўрта Осиёнинг ҳамма районларида экилади.

Ишлатиладиган органлари: пиёзлари.

Кимёвий таркиби. Пиёзида 0,3% гача аллипи, 0,4%

гача эфир мойи, 0,06% атрофида ёгли мой, фитостерин, азотли моддалар, фитонцидлар, анчагина миқдорда аскорбинат кислота бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида саримсоқ пиёз мижоз сустлиги, ичак атонияси, колит, энтерит, ичбуруғ, гижжа касалликлари, гипертония касаллиги, атеросклерозга, тез битавермайдиган жароҳатларга даво қилишда ишлатилади. Ҳазм, нафас органларининг турли касалликлари, ревматизм ва бошқаларда наф беради. Хитой табпблари саримсоқдан заҳарлар кучини кесадиган, балғам кўчирадиган, сийдик ҳайдайдиган, ўсмаларга, гижжаларга, гриппга қарши таъсир қиладиган восита тариқасида фойдаланганлар. Иситма чиқиб турган маҳалларда, тоун, вабо касалликларида, одамни заҳарли ҳайвонлар тишлаган-чаққан пайтларда саримсоқ ишлатилади. Темиратки, гуш, йирингли тери касалликларида баданга қўйилади.

Ибн Сино радикулитлар, сурункали бронхитлар, меъда-ичак йўли касалликларида саримсоқ пиёздан фойдаланишни, йирингли яра, жароҳатлар, чипқонларга саримсоқ қўйишни тавсия этади.

Замонавий табобатда саримсоқ ва унинг препаратлари (аллилеат) одам иштаҳасини очиб, меъда-ичак йўлининг ишини кучайтириши, чириш жараёнларини камайтириши, сийдик, ўт ҳайдайдиган, оғриқ қолдирадиган, балғам кўчирадиган, томирларини кенгайтирадиган ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши аниқланган. Саримсоқ микробларга, бир ҳужайрали содда жониворлар ва замбуруғларга қарши кучли таъсир кўрсатади. Фитонцид моддалари борлигидан дифтерия таёқчалари, сил микобактериялари, стафилококклар, стрептококклар, ичак инфекцияларини йўқотади.

Саримсоқ пиёздан тайёрланган гален препаратлар тажриба ҳайвонларида қон босимини пасайтириб, юракнинг қисқариш кучини ошириши, томирларни кенгайтириб, сийдик келишини кўпайтириши аниқланган. Саримсоқ пиёзни юрак касалликлари, гипертония, бош оғриғи, гижжа касалликларига даво қилишда қўллаш, шунингдек, балғам кўчирадиган, заҳарлар кучини қирқадиган, сийдик ҳайдайдиган воситалар тариқасида ишлатиш тавсия этилади.

Қуруқ саримсоқ экстракти ўт ҳайдайдиган таъсир кўрсатувчи аллахол препарати таркибига киради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 100 г саримсоқни майда тўғраб эзилади-да, устига 150 мл ароқ қўйилади. 2 ҳафта турғизиб қўйилади. Овқатдан 20 минут

олдин 25 томчидан кунига 3 маҳал ичилади. Даво курси 45 кун, бу давони октябрь ойидан апрелгача бўлган муддатда ўтказган маъқул.

2. 2—3 дона саримсоқ палласини майда тўғраб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 60 минут қўйиб қўйилади. Бу дамламани сиртга: бурунга томизиш, томоқни чайиш, яра, жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

3. Меъда-ичак касалликларида 2—3 донадан саримсоқ палласи истеъмол қилиб турилади.

4. Терининг йирингли касалликларига, соч тўкилишига даво қилиш учун саримсоқни майда тўғраб, обдон эзилади-да, баданнинг тегишли жойларига қўйилади.

САРИҚБОШ УТ

(Крестовник обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 50 см га борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдиз пояси узун, қўнғир-кулранг тусда, бир талай илдиз чиқаради. Поялари тик ўсади, сершоҳ, яланғоч, қиррали тўқ яшил рангда, кулранг тусли ғубор билан қопланган бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, бандли, учбурчак-буйраксимон ёки кенг тухумсимон шаклда, илдиз ёни барглари йирик, тўпгулларидаги барглари майда, тўпгуллари майда, кўп, ҳар бир саватчасида 15 тача гули бор. Меваси асосига томон торайиб келган, сал букилган, яшил-жигарранг тусли уруғ.

Май-июнда гуллайди, мевалари июлда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё республикаларида бегона ўт тариқасида ўсади. Кавказ, Озарбайжон, Арманистон, Грузия ва Краснодар ўлкасида бошқа турлари ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари билан олинган илдизпоялари ва ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликда кўпчилик қисмини алкалоидлар ташкил этадиган асос моддалар бор. Шулардан сенеционин, сенецифиллин, риделлин, ретрорсин, шунингдек платифиллин ажратиб олинган. Баргларида каротин, аскорбинат кислота ва бошқалар борлиги ҳам аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Замонавий таботатда сариқбош ўтнинг таъсир кўрсатадиган асосий моддаси платифиллин эканлиги аниқланган, бу алкалоид ўзи-

нинг фармакологик хоссалари жиҳатидан атропинга яқин туради-ю, лекин ундан кўра кучсизроқ бўлади.

Платифиллин сезиларли даражада золинолитик, спазмолитик таъсир кўрсатади: бронхлар, меъда-ичак йўли, қовуқ ва ўт пуфагидаги силлиқ мускулларнинг тортишиб-қисқаришини камайтиради ва шунга кўра оғриқларни бир қадар камайтиради. Атропиндан фарқ қилиб, дозаси тўғри белгиланганида, оғиз қуриши, юрак йинаши ва бошқалар сингари ножўя ҳодисаларга сабаб бўлмайди.

Сариқбош ўтидан тайёрланган дамламани тинчландирадиган восита тариқасида неврастения, истерияда; талвасалар пайтида, ичаклар бураб оғриб турган маҳалларда, сийдик-тош, ўт-тош касалликларида, бачадон ва бошқа ички органлардан қон кетаётган маҳалларда, бронхиал астма, гипертония, стенокардияда буюрилади. Талваса тутиб турган пайтларда сариқбош ўтининг сиқиб олинган сувигина дуруст наф беришини айтиб ўтмоқ керак. Лекин талвасалар истерияга алоқадор бўлса, сариқбош ўтининг дамламаси ҳам фойда бераверади, бу ўт дамламаси қон босимини пасайтирадиган, спазмларни бартараф этадиган ва гижжаларга қарши таъсир ҳам кўрсатади.

Францияда сариқбош ўт қайнатмасини дағаллашиб қолган сут безлари, бавосилга даво қилишда ишлатилади, бу ўтнинг сиқиб олинган сувини эса колитлар ҳамда истерияга алоқадор талвасаларга ва гижжаларга қарши ичиш учун буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. Майдаланган сариқбош ўтидан 1 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув қўйилади-да, бир соат дамлаб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 2—3 маҳал ичиш учун буюрилади.

САРИҚ. ГУЛ

(Горицвет Туркестанский, Адонис Туркестанский)

Ботаник таърифи. Адонис турига кирадиган ўсимликлар бир ёки кўп йиллик ўтсимон ўсимликлардир. Улар кам шохлайдиган, узунлиги 80 см гача борадиган бир талай поялар чиқаради. Поясидан чиқадиган илдиз ёни ва пастки барглари редуцияланиб, қўнғирнамо тангачаларга айланган. Поясининг юқорироқ қисмидаги барглари йирик, патсимон қирқилган, бандсиз бўлади. Гуллари шохларининг учларидан чиқади, гул барг-

лари узунчоқ, сариқ, меваси шарсимон шаклда бўладиган гуж ёнғоқ; айрим ёнғоқлари узунчоқ шаклда бўлиб, паст томони яссиланиб келган, қайрилган калтагина тумшуги бўлади.

Июнь-июлда гуллайди, июль-августда мева тугади. Сариқ гул заҳарли ўсимликдир.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик минтақасидаги тоғ ён бағрларида, баъзан арчазорларда юмшоқ тупроқларда ўсади, кўпинча қалин ўтзорлар ҳосил қилади. Сариқ гул хом ашёси асосан Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистонда тайёрланади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўти), сариқ гул ўти гуллашга кирган пайтидан бошлаб, то мевалари етилгунча териб олинади.

Кимёвий таркиби. Сариқ гул ўтидан юракка таъсир ўтказадиган моддалар (карденолидлар) — строфантин, цимарин, К-строфинтин ва конвалотоксин, шунингдек кумаринлар, флавоноидлар, сапонинлар ва қоротин ажратиб олинган. Сариқ гул ўти гуллаш ва қийғос мева тугиш даврида йиғиб олинadиган бўлса, бу хом ашё биологик жиҳатдан жуда кучли бўлиб чиқиши аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида сариқ гул ўтидан тайёрланган дамлама иситма, ҳансираш, қалтираш вақтида терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, шунингдек, сариқ касаллиги билан нафас органлари касалликларига даво қилиш учун қўлланилади. Баданга чипқон чиққанда, қўтир ва жароҳатлар бўлганида сиртга ишлатилади. Англияда бу ўсимликдан қалқонсимон без ўсмасига даво қилиш учун фойдаланилади. Ўсимликдан тайёрланган экстрактлар бактерияларга қарши таъсир кўрсатади.

Замонавий табобатда сариқ гул препаратлари таъсирининг табиати жиҳатидан строфант ва ангишвонагул препаратлари ўртасида оралиқ ўрнида туриши аниқланган. Сариқ гул препаратлари юракнинг қисқарувчанлик хусусиятини кучайтириб, юрак қисқаришлари сонини камайтиради, юрак мускули қўзғалувчанлигини пасайтиради, бошқача айтганда бу препаратлар юрак ишини маромига келтиришга ёрдам беради. Сариқ гул ўти препаратлари бир қадар сезиларли даражада тинчлантирувчи ва сийдик ҳайдовчи таъсир ҳам кўрсатади, уларнинг сийдик ҳайдовчи таъсири сариқ гул ўти таркибида цимарин борлигига боғлиқ. Сариқ ўтдан тайёрланadиган гален ва новогален препаратлар (дамлама, экстракт, тинктуралар) қон айланиши хроник

етишмовчилигининг бир қадар енгил хилларида қўлланади, буларни вегетатив нерв системасига алоқадор томирлар дистонияси, неврозларда тинчлантирувчи востита сифатида, айниқса, валериана ва бром препаратлари, шунингдек арслон қўйруқ билан бирга ишлатиш тавсия этилади.

Меъда-ичак йўлининг яллиғланиш касалликларида сариқ гул препаратларини ичишга буюриб бўлмайди. Чунки бу препаратлар тўқималарни таъсирлаб ачиштиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Сариқ гул ўтидан 10 г миқдорида олиб, устига қайнаб турган 200 мл сув қуйилади-да, идиш қопқоғини ёпиб, қайнаб турган сув устида 20 минут қайнатилади, кейин 45 минут совитилиб, сузиб олинади. Олинган дамлама устига 200 мл га етказиб қайнаган сув қуйилади. Бир ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

САРИҚ ЗИРА

(Кумин тминовий)

Ботаник таърифи. Бўйи 10 см дан 50 см гача борадиган бир йиллик ёки икки йиллик ўсимлик. Поялари тик ўсиб, пастидан шохлайди. Барглари ингичка-ингичка бўлиб, поясида навбатма-навбат жойлашган. Гуллари оқ ёки қизил рангли, беш баргли. Мевалари икки донли чўзиқ мева.

Апрелда гуллаб, майда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Қизилқум чўлларида ёввойи ҳолда учрайди. Зиравор ўсимлик тариқасида кўп ерларга экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Сариқ зира меваларида 5 фоизга қадар эфир мойи, 30 фоизча мой, оқсиллар ва бошқа моддалар бор. Эфир мойининг 40 фоизча қисми кумин альдегиди, цимол, цинен, фелландрен, дипеттен, терпеноидлардан ташкил топган.

Таъсири ва ишлатилиши. Сариқ зирани халқ табибатида сийдик-тош касаллигида сийдик ҳайдайдиган востита тариқасида, шунингдек ўт-тош касаллигида, ўт пуфаги яллиғланишида, нафас органлари касалликларида қадимдан ишлатиб келинади. Ибн Сино бу ўсимлик меваларидан яра ва жароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган, ўт ҳайдайдиган ва буйрак тошларини душирадиган дори тайёрлаган, нафас ва сийдик-таносил

касалликлари, кўз касалликлари, ичак санчиқлари ва қорин дам бўлишига даво қилишда фойдаланган.

Сариқ зира мевалари халқ табобатида ишлатилиши билан бирга замонавий табобатда ҳам баъзан қорин дам бўлиб турган маҳалларда меъда-ичак ишини ривожлантирадиган восита тариқасида қўлланилади.

САРИҚЧОЙ

(Зверобой прорыявленный)

Ботаник таърифи. Сариқчой ўтининг қизил пойча, дала чой, чойчўп, чойўт, сариқбош деган номлари ҳам бор. У кўп йиллик, илдизпояли, ўт ўсимлик. Поялари тик ўсадиган, икки қиррали бўлиб, бўйи 20—50 см гача боради. Барглари қарама-қарши жойлашган, ҳидли, чўзинчоқ тухумсимон шаклда, майда-майда безчалари бор. Гуллари — тилларанг, сариқ рангда, чангчилари кўп, бир-бирига қўшилиб, учта даста ҳосил қилади. Гуллари — роваксимон тўп гул. Меваси — уч уядан иборат кўп уруғли, қўнғир рангли кўсакча.

Май — августда гуллайти, июндан — сентябргача мева тугади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма тоғларида ўсади, Россия, Украина, Беларусининг ўрмон-дашт ва дашт минтақаларида, Кавказ, Фарбий Сибирда ҳам учрайти. Дарахтзорлар четида, бутазорлар, боғлар, қуруқ ўтлоқлар, ариқ бўйларида ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўти. Ўти гуллаш вақтида гуллари билан бирга йиғиб олинади ва дағал пояларидан тозаланади. Ҳарорат 35—40°C бўлган соя жойда қуритилади.

Кимёвий таркиби. Далачой ўтида гиперицид деган бўёқ модда, флавоноидлар, гиперозид, рутин, кверцитрин ва кверцитин, эфир мойи, никотинат кислота, ошловчи моддалар, бироз миқдор холин, шилимшиқ моддалар, каротин, витамин С ва РР, алкалоидларнинг юқи, фитонцидлар ва бошқа моддалар бор. Сариқчой ўти эзиб кўрилса, ўзига хос хушбўй ҳид чиқаради. Бу ўсимлик — заҳарли.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида сариқчой ўтидан тайёрланган қайнатма ва дамлама буйрак, юрак, меъда-ичак йўллари касалликлари, сил, гепатит, истерия, ипохондрия, пес, оғиз бўшлиғи касалликларида яллиғланишга қарши, буриштирадиган, тонусни кучайти-

радиган ва антисептик восита тариқасида, шунингдек қон кетишини тўхтатадиган дори сифатида ишлатилади. Сарикчой ўти жароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган, гижжа туширадиган дори тариқасида буюрилади.

Россия халқ табobatiда сариқ чой ревматизм, подагра, жигар касалликлари, маститлар, ҳар хил яллиғланиш касалликлари, ичбуруғ, меъда яраси касалликларида кенг ишлатилади, шунингдек у қон тўхтатувчи восита тариқасида қўлланилади. Қадимги ҳакимларнинг таъбирига кўра, сариқчой ўти тўқсон тўққиз хил дардга даво бўлар эмиш. Бу ўтдан Ибн Сино жароҳатлар битишини тезлаштирадиган, оғриқни қолдирадиган восита тариқасида, беланги, ревматизм, бўғим оғриқларига даво бўладиган дори сифатида фойдаланган.

Замонавий табобатда сариқчойда бўладиган флавоноидларнинг силлиқ мускулли ҳамма органларга спазмолитик таъсир кўрсатиши, витамин Р эса капиллярларни маҳкамлаб, ўтказувчанлигини пасайтириши аниқланган. Ўт таркибидаги ошловчи моддалар буриштирадиган, яллиғланишга, микроб ва вирусларга қарши таъсир кўрсатади; сариқчойнинг аччиқ моддаси меъда секрециясини кучайтириб, иштаҳани очади. Унинг таркибида бўладиган гиперечин бадан терисининг ультрабинафша нурларни ютиш хусусиятини оширади ва катализатор вазифасини бажаради, лекин у ўсимликнинг спиртда тайёрланган экстрактларида бўлади, холос. Сарикчойнинг табиатда бир неча тури бор, лекин улар кимёвий таркиби ва фармакологик хоссалари жиҳатидан бир-бирига жуда яқин туради ва ҳаммасидан ҳам табобат мақсадларида фойдаланавериш мумкин.

Сариқчой йирингли яралар, жароҳатлар, куюк яралар, флегмоналар, йирингли отитлар, ангина, пиодермия ва бошқа касалликларда микробларга қарши таъсир кўрсатадиган ва жароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган дори тариқасида суртишга ҳам ишлатилади. Бу мақсадда сариқчойдан олинadиган иманин ва новоиманин деган препаратлардан ёки сариқчой дамламасидан фойдаланиш, шунингдек сариқчой тинктурасидан 30—40 томчисини $\frac{1}{2}$ стакан сувда эритиб ишлатиш мумкин.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г. (1—1,5 ош қошиқ) сариқчой ўти сирланган идишга солиниб, устидан 200 мл (1 стакан) қайноқ сув қуйилади-да, идиш қопқоғини беркитиб, бошқа идишда қайнаб турган сувда 30 минут қайнатилади, кейин уй ҳароратида 10 минут совитиб қўйилиб, сузиб олинади. Қайнатмага ҳажми 200 мл бўлгунча қайнаган сув қўшилади. Ичак оғриғи,

яъни колитда овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 100 г миқдордаги сариқчоё ўти устига 500 мл 40% ли спирт қуйиб, 7 кун турғизиб қўйилади. Тайёр бўлган бу сариқчоё тинктураси овқат олдида 1—3 чоё қошиқдан ичилади.

3. 100 г миқдордаги янги сариқчоё ўти устига 600 мл зайтун ёки пахта мойи қуйиб, 30 минут давомида қайнатилади-да, кейин совитилиб, сузиб олинади. Шу тариқа тайёрланган сариқчоё мойи жароҳатлар ва куюк яраларга даво қилиш учун сиртга ишлатилади.

4. Сариқчоё янги гулларида 1 ош қошиқ олиб, устига 1 стакан зайтун, пахта ёки зигир мойи қуйилади-да, вақти-вақти билан силкитиб, аралаштириб турган ҳолда 2 ҳафта қўйиб қўйилади. Кейин уни сузиб олиниб, мойни жароҳат ва яраларга даво қилиш учун суртишга ишлатилади.

5. 2—3 ош қошиқ миқдоридagi сариқчоё ўти устига 1 л сув қуйилиб, 20 минут давомида қайнатилади, кейин уй ҳароратида совитилади-да, сузиб олинади. Бу қайнатма жароҳатларни ювиш ва чайиш учун буюрилади.

САРСАБИЛ

(Спаржа лекарственная, заячы глаза)

Ботаник таърифи. Сарсабил — бўйи 150 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси йўғон, бир талай илдизлар чиқаради. Поялари — тўғри ўсиб, кўп шохланади, туксиз. Барглари — редуцияланиб, пардасимон кичик-кичик тангачаларга айланган. Гуллари — майда, яшил-сариқ рангда, узун-узун бандли. Меваси — диаметри 5 мм гача борадиган олти уруғли думалоқ резавор мева. Уруғлари икки томондан қисилиб келган, думалоқ шаклда.

Май — июлда гуллайти, июнь охирлари — июлда мевалари етила бошлайти.

Географик тарқалиши. Тожикистон, Кавказ ва Фарбий Сибирда дашт-қирлар, бутазорлар орасида ўсади. Урта Осиёда кўп жойларда экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: илдизпояси билан илдизлари ва ёш новдалари.

Кимёвий таркиби. Илдизпояси билан илдизларида аспарагин ва сапонин, новдалари ёки ёш пояларида аспарагин ва бир оз миқдор каротин бор. Етилган мева,

лариди 36 фозгача қанд моддалари, капсантин билан физамин, уруғларида 16 фозгача ёғли мой топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида сарсабил илдизларидан тайёрланган қайнатмани истисқо, қовуқ яллиғланиши, пешоб тўхталиши, юрак ўйнаши, ревматизм, қуёнчиққа даво қилиш учун ишлатилади. Мева-ларидан тайёрланган дамламани мизож сустлигида бе-рилади. Илдизпояси, илдизлари ва пояси буйрак-тош касаллиги, юрак касалликларида ҳам ишлатилади.

Хитой халқ табобатида сарсабилни меъда-ичак йўли ва жигар касалликларида, ўпка касалликлари, диабет, подагра, ревматизм ва силда ишлатиш, овқат ҳазмини яхшилаб, иштаҳа очадиган дори тариқасида буюриш тавсия этилади.

Замонавий табобатда сарсабил препаратларининг асосий таъсири сийдик ҳайдашдан иборат эканлиги аниқланган. Бундан ташқари, аспарагин ва сарсабил экстрактининг артериал босимини пасайтириб, юрак ишини қувватлаши, периферик томирларни кенгайти-риши, жигар функцияларини яхшилаши тажрибаларда топилган. Сарсабилнинг гален препаратлари тинчланти-рувчи, ўт ҳайдовчи таъсир ҳам кўрсатади. Шунинг учун бу ўсимлик препаратлари неврозлар, истерия, тахикар-дия, атеросклероз, мизож сустлиги ва бошқа ҳолатлар-да ҳам буюрилади.

Сарсабил препаратлари ичилганидан кейин сийдик ўзига хос қўланса бир ҳидга киради, препаратларни ичиш тўхтатилгандан кейин бу ҳодиса барҳам топиб ке-тади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғрал-ган сарсабил илдизпояси ва илдизларидан 60 г миқдо-рида олиб, устига қайнаб турган 1 л сув қўйилади-да, идиши билан қайнаб турган сувга солиб, 15 минут қў-йиб қўйилади, кейин уй ҳароратида 45 минут совити-лади ва сузиб олинади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майда тўғралган ёш новдаларидан 3 чой қошиғи устига 1 стакан қайнаб-турган сув қўйиб, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, 3—4 ҳафта давомида 1—2 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Илдизпоялари ва илдизларидан 1 ош қошиғи ус-тига 1 стакан қайноқ сув қўйилиб, дамлаб қўйилади (бир кунлик дозаси). Эртасига бунини 3 га бўлиб ичи-лади.

САССИҚАЛАФ, ЗАНГПОЯ

(*Болиголов пятнистый, омег пятнистый*)

Ботаник таърифи. Сассиқалаф бегона ўтлар жумла-сига кирадиган икки йиллик ўтсимон ўсимлик, сичқон ҳидига ўхшаб кетадиган бадбўй ҳиди бор. Илдизи дук-симон, оқиш. Пояси сершоҳ бўлиб, кулранг ғубор ва қизғиш қўнғир доғлар билан қопланган, бўйи одатда 60—180 см га боради. Пастки барглари бандли, кенг учбурчак шаклда, узунлиги 30—60 см келади; ўрта ва устки барглари бирмунча майдароқ бўлиб, пояларига деярли тақалиб туради, камбарг қиллари бор;

Гуллари майда, талайгинаси бир бўлиб, мураккаб соябонлар ҳосил қилади.

Мевалари икки паллали уруғ, уруғи 3—3,5 мм узун-ликдаги иккита паллага ажралади, деярли думалоқ бўлади.

Май — июнда гуллайди, июль — августда уруғ ту-гади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг деярли ҳам-ма вилоятларида собиқ Иттифоқ Европа қисмининг ҳам-ма жойлари Кавказ ва Ғарбий Сибирда учрайди. Турар жойлар яқинида, йўллар бўйида, ташландиқ жойларда, гоҳида далалар орасида ва буталар орасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Ути, мевалари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли бўлиб, илдизларида 0,018—0,042% гача, пояла-рида 0,065%, баргларида 0,01—0,1% ва уруғларида 0,2—1% миқдорда алкалоидлар бор. Баъзан уруғлар-даги алкалоидлар миқдори улар этилмасидан олдин 2% гача боради. Алкалоидлари орасида конгидрин, псевдоконгидрин, метил конгидрин деган моддалар ва бошқалар бор. Ўсимликнинг ер устки қисмида алкалоид-лардан ташқари эфир мойи бўлади, бу мой миқдори пояларида 0,076%—0,078%, уруғларида 1,18% га бора-ди. Гулларида 187,9 мг %, баргларида 120—1167 мг % витамин С, 11,7 мг % каротин ва кофеат кислотаси бор; гулларидан кверцетин ва кемпферол ҳам ажратиб олин-ган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобати ва гомеопат-тияда ўсимликнинг гуллаб турган қисмларидан тиришиш ёки ички органлар спазмлари билан бирга давом эта-ётган патологик ҳолатларда, хорей, қуёнчиқ касаллиги-да, кўкйўталда ва мигренада оғриқ қолдирувчи ва тал-

васага қарши восита тариқасида, шунингдек, бачадор раки ва фибримномасига даво қилиш учун фойдаланилади.

Гомеопатияда янги ўриб олинган ўтидан тайёрланган эссенцияси ҳам ишлатилади.

Ибн Сино эзиб майдаланган ўсимликдан тайёрланган суртма дорини подаграда ва тукларни тўкадиган восита тариқасида, янги ўтдан олинган сувини кўз ва қулоқ касалликларида оғриқ қолдирувчи дори сифатида ишлатишни тавсия этган.

Ўрта Осиёда сассиқалаф ўти оғриқ қолдирувчи ва талвасага қарши восита тариқасида, барглари оғриқ қолдирадиган дори тариқасида ишлатилади, улардан ҳар хил ўсмаларга қўйиладиган малҳамлар тайёрланади; янги баргларидан эзиб олинган сувини йўтал ва рак касалликларида ҳар сафар икки томчидан 10 томчигача ичиш буюрилади.

Бу ўсимликнинг ер устки қисмидан тайёрланган дамлама астмага қарши дори тариқасида, анемия, анурия, ҳайз бузилиши, захмда ва тинчлантирувчи восита сифатида ҳам ишлатилади.

Замонавий табобатда ўти ва уруғлардан тайёрланган экстракти ва малҳами теридаги яра-чақаларга суртиш учун фойдаланилади, шунингдек, конейн алкалоидининг бромид тузидан оғриқни қолдирадиган модда, миорелаксан, ва холинолитик восита тариқасида фойдаланилади. Бу алкалоид ўзининг фармакологик таъсири жиҳатидан никотин ва курарега яқин келади. Сассиқалаф одам ва ҳайвонлар учун жуда заҳарли ўсимликдир.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Янги сассиқалаф ўтининг сиқиб олинган сувини юқорида айтиб ўтилган касалликлар пайтида 5—10 томчидан сувга қўшиб, кунига 2—3 марта ичилади.

САФРО УТИ

(Авран лекарственный)

Ботаник таърифи. Бўйи 20—60 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси бўғим-бўғим бўлиб, судралиб ўсади, тангачалар билан қопланган. Пояси тик, оддий ёки шохланган, устки қисми тўрт қиррали. Барглари бандсиз, қарама-қарши жойлашган, наштарсимон, устки қисми тишсимон ёки аррасимон, бўйи 3—5 см ва эни 1 см атрофида. Гуллари оқ, якка-якка, барг қўлтиқларидан чиқади, узун-узун ингичка

гул барглари бор, гулкосасининг тагида иккита гулқўрғони бор. Гулкосаси беш бўлакли.

Меваси сербарг тухумсимон, қўнғир жигарранг тусли чаноқ бўлиб, учи ўткирлашиб келган, узунлиги 5—6 мм атрофида. Уруғлари кўп, майда, чўзинчоқ, уч қирраликка ўхшаш шаклда, қўнғир ёки жигарранг тусда, узунлиги 0,8 мм атрофида. Май ойдан то кузга қадар гуллайди, июндан бошлаб мева тугади. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида, шунингдек, Кавказ ортида ва собиқ Иттифоқ Европа қисми ўрмонли минтақасининг дашт ва жанубий томонларида учрайди. Ариқ бўйлари ва шолিপояларда, дарё водийлари ҳамда пастак тоғларнинг сернам жойларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: уруғлари, илдизлари ва ер устки қисми (ўти). Ўсимлик гуллаш даврида йиғиб олиниб, соя жойда қуригилади.

Кимёвий таркиби. Сафро ўтида гликозидлар, грациолин (грациозид), грациотоксин, сапонинлар, кукурбитацинлар, алкалондлар (0,2%), флавоноидлар, бетулинат кислота, олма кислота, ошловчи моддалар ва бошқа моддалар бор. Грациозид деган гликозиди аморф ҳолда бўладиган аччиқ заҳарли моддадир. Жами алкалондларидан пахикарпин, хелидонин, ацетилхолин, жами флавоноидларидан эса апегинин ва унинг гликозиди — лигнозид, изолигнозид ва бошқалар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида сафро уруғларидан тайёрланадиган қайнатма кўп қустирадиган ва кучли сурги тариқасида, ўтидан тайёрланадиган қайнатма эса сийдик ҳайдайдиган, гижжа туширадиган дори тариқасида, шунингдек жигар, талоқ касалликлари, истисқо, подагра, бавосил, сарик, гастрит ва иситма касалликларида ишлатилади. Сафро ўти илдизлари ва уруғларидан тайёрланадиган қайнатмадан ҳам сийдик ҳайдайдиган, қустирадиган ва сурги дори тариқасида фойдаланилади. Ўтидан тайёрланадиган қайнатмаси эски яралар, қўтир сингари тери касалликларида ва веналар кенгайиб кетган маҳалларда сиртга ишлатилади.

Замонавий табобатда ўтказилган текширишлар сафро ўти тинктураси юракка худди юрак гликозидлари сингари таъсир қилишини кўрсатиб беради, лекин бу ўтда бўладиган грациолин гликозиди ва унинг аглюкони грациогени бундай хоссага эга эмас. Демак, сафро ўти тинктурасининг юракка кўрсатадиган таъсири бу ўсим-

ликда бўладиган бошқа биологик актив моддаларга боғлиқ. Сафро ўтнинг ер устки қисми Здренко йиғма дориси таркибига киради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1. Ўти кукун ҳолида 0,3 г дан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 1 ош қошиқ ўтнинг устига 200 мл қайноқ сув қуйиб 1 соат дамлаб қўйилади ва қайнатмаси овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 4 маҳал ичилади.

3. Бир сиқим сафро ўти уруғи устига 500 мл миқдорда қайноқ сув қуйиб дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади (енгил сурги тариқасида). Бу ўсимликнинг илдизидан ҳам шу тарзда дори тайёрланади.

САЧРАТҚИ

(Цикорий обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи 120 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тўғри ўсади, ғадир-буди, қиррали. Илдиз ёни барглари ғуж бўлиб туради, поясидан чиқадиган барглари навбатма-навбат жойлашган, наштарсимон, ўткир тишли, устки барглари яхлит. Гуллари ҳаворанг, 1,5 см ча узунликда бўлиб, саватчасимон тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси — жигарранг, ёки қўнғир тусли чўзинчоқ уруғли мева.

Июнь ойининг охирларидан бошлаб гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари сутга ўхшаш ширага бой.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёнинг барча республикалари, Қозоғистонда учрайди. Йўл четлари, турар жойлар яқинида, ташландиқ ўтзорларда, сойларнинг қуруқ ўзанларида, баъзан эса экинзорлар ичида ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва тўпгуллари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизларида таллайгина миқдорда инулин, интибин деган гликозид, ўткир мазали рангсиз аччиқ модда, алкалоидлар, органик кислоталар, витамин В ва С, гулларида цикорин бор. Сутсимон ширасида ҳар хил таркибли аччиқ моддалар кўп. Уруғларида протокатехин альдегиди бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимлик илдизларидан тайёрланган қайнатма иштаҳа очиб, овқат ҳазмини яхшилайдиган восита тариқасида кўп ишлатилади, меъда, жигар, талоқ, буйрак касалликла-

рида, заифликда, шунингдек қон таркибини яхшилайдиган восита тариқасида буюрилади.

Ўрта Осиё халқ таботатида болаларни офтоб уришидан сақлаш учун уларни сачратқи ўти қайнатмаси билан чўмилтириш тавсия этилади, сачратқи билан мойчечак гулларидан тайёрланган қайнатмани эса жигар, талоқ, буйрак ва меъда касалликларида, илдизларининг қайнатмасини сариқ касаллиги, жигар циррози, камқонлик, безгак ва диабет давосига ишлатилади. Сачратқи ўтининг кулини қаймоққа қориштириб гуш, сувчечак ва бошқа тери касалликларига даво қилинади.

Ибн Сино сачратқини кўз оғриғи, меъда касалликлари, иситмага қарши ишлатган, сутсимон ширасини кўзига оқ тушган кишиларга буюрган, сачратқи илдизларидан малҳам қилиб оғриб турган бўғимларга ва ари, чаён, илон чаққан жойларга қўйишни тавсия этган.

Замонавий таботатда сачратқи ўтидан тайёрланган қайнатманинг микробларга қарши ва буриштирувчи таъсир кўрсатиб, марказий нерв системасини тинчлантириши, юрак ишини кучайтириши аниқланган. Бундан ташқари, бу ўсимлик қайнатмаси ўт, сийдик ҳайдайди, яллиғланишга қарши, яра-жароҳатларнинг битишига ёрдам берувчи таъсир кўрсатади. Унинг қандли диабет касаллиги билан оғриган одамларга ҳам фойда бериши клиника шароитларида аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган сачратқи ўтидан 2 чой қошиқ миқдорига олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади-да, 10 минут қайнатилади, совуганидан кейин сузиб олинади. Бу қайнатмани ярим стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 1 чой қошиқ сачратқи ўти устига 1 стакан қайноқ сув қўйиб, расо совугунча дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, овқатдан олдин ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Сачратқи ўтининг қайнатма ёки дамласига дока хўллаб чипқон ёки йирингли яралар устига қўйилади. Бунинг учун 2 стакан қайноқ сувга 3—4 чой қошиқдан сачратқи ўти олинади.

СЕДАНА

(Чернушка посевная)

Ботаник таърифи. Бўйи 40 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари тўғри ўсади, баъзан анча шохлаб кетади, барглари патсимон қирқилган,

Гуллари анча йирик, шохларининг учки қисмларидан чиқади, ош мовий тусда бўладиган 5 та гул баргидан иборат. Меваси шаклан понасимон бўладиган қоп-қора қиррали уруғ тугади.

Июль — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг баъзи жойларида ёввойи ҳолда учрайди, экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: уруғлари, буларни оғзи яхши бекиладиган идишда қоронғи жойда сақланади.

Кимёвий таркиби. Седана уруғлари таркибида 40 фоизгача ёғли мой, 1,5 фоизча эфир мойи, витамин С, флавоноидлар (кверцетин, кемферол), стероидлар алкалоидлар, кумаринлар, хинонлар, сапонинлар, минерал моддалар ва бошқа бирикмалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида седана уруғларидан тайёрланган дамламани тиш, меъда, юрак оғриқларида, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, шунингдек, болаларда гижжа туширадиган (сирка билан аралаштириб) ва ухлатадиган дори ўрнида фойдаланилади. Дамламасини тумов ва томоқ оғриғига қарши дори сифатида ҳам ишлатилади, уни сурғи-ва эмицикли аёллар сутини кўпайтирадиган восита ўрнида ҳам ишлатса бўлади. Бавосил касаллигига даво қилиш учун седана уруғлари кунига 2—3 мартадан ичиб турилади ёки уни вазелин ё бўлмаса мол ёғига қориштириб, малҳам қилиб, сиртга ишлатилади.

Қадимги ҳакимлар зотилжам, бронхит, бронхал астма, сариқ касаллиги, истисқода ва одам кўнгли айниб, қайт қилиб турадиган маҳалларда седанадан кенг фойдаланишган. Уларнинг фикрига қараганда, седана одам вужудида тўпланиб қолган ва бир қанча касалликларга сабаб бўладиган ҳар хил хилтларни чиқариб юборишга сабаб бўлади.

Ибн Сино бош оғриғи, юз нервининг фалажига кўксув касаллиги, яъни глаукома ва катарактага даво қилиш учун седанадан фойдаланган, уни асал билан аралаштириб, қовуқ ва буйраклардаги сийдик тошларига қарши ишлатган. Ибн Сино маълумотларига кўра, седана сўгал ва холларни, пес доғларини йўқотишга ёрдам беради, седана уруғларини қовуриб истеъмол қилинадиган бўлса, бавосилга ҳам даво бўлади.

Қадимги ҳинд табобатида седана уруғлари одамни умуман қувватга киргаздиган, сийдик ҳайдайдиган, аёллар сутини кўпайтирадиган восита тариқасида, Тибет

табобатида эса меъда ва жигар касалликларига даво сифатида ишлатилган.

Замонавий табобатда седана ўтидан тайёрланган дамламанинг юрак ишини жойинга келтириши, бронхиал астма ва сийдик-тош касалликларида фойда бериши аниқланган, седана бактерия ва цисталарга қарши таъсир кўрсатиш хусусиятига ҳам эга.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бавосилга даво қилиш учун 0,5—1 г дан седана уруғини кунига 2—3 маҳал истеъмол қилиб туриш буюрилади.

2. Вазелин ёки мол ёғига майда янчилган седана уруғини 1:10 нисбатда яхшилаб қориштириб, тери касалликларида малҳам қилиб қўйилади.

СИГИР ҚУЙРУҚ

(Коровяк джунгарский)

Ботаник таърифи. Бўйи — 2 м гача борадиган, қалин тук билан қопланган икки йиллик ўсимлик. Илдизи — кам шохлайдиган ўқ илдиз. Илдиз ёни барглари калта бандли, чўзинчоқ-эллипсимон, узунлиги 40 см гача боради. Устки барглари — тухумсимон, учи ўткирлашиб келган, майда тишли. Гуллари калта бандли, 2—3 таси бир бўлиб, каттагина попук ҳосил қилади. Гултожиси сариқ, меваси — тескари тухумсимон шаклда бўладиган, тук билан қалин қопланган кўсакча, узунлиги 8 мм гача боради, ичида тўрт қиррали бир талай уруғи бўлади.

Июнь — августда гуллайди, уруғлари август — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон ва бошқа Урта Осиё республикаларида тоғ олди ерларда, тоғлар минтақасининг ўрта қисмигача бўлган жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисмлари (барглари, гуллари).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида, адабиётдаги маълумотларга қараганда, сапонинлар, алкалоидлар, шилимшиқ моддалар, қанд, флавоноидлар, эфир мойлари юқлари, витамин С, елим бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан яраларга даво қилиб, уларни тезроқ тuzатиш учун фойдаланилади. Шу мақсадда унинг қайнатиб олинган барглари куйган, шишиб чиққан ва жароҳатланган жойларга қўйилади, янги баргларини сиқиб, суви жароҳатлар юзига суртилади.

Гулларидан тайёрланган дамлама бронхлар, ўпка касалликлари, бронхиал астма, меъда-ичак йўллари ва ўт йўллари касалликларида буюрилади. Гулларининг дамламаларини оғизни чайиш, экссудатив диатезда ванналар ва хуқна (клизма) қилиш учун ҳам ишлатилади. Соч тўкилганида ва бошни қасмоқ босганида қайнатмаси билан ювилади.

Баргларидан тайёрланган қайнатмасини яра, жароҳатларга, шишган жойларга қўйиш, тиш оғриғи, кўз оғриғига даво қилиш, кўксовга ўхшаш йўталда балғам кўчириш ва йўтални юмшатиш учун Ибн Сино ҳам ишлатган.

Замонавий табобатда гулларидан тайёрланган дамламасини кўкйўтал, бронхиал астма, ҳансирашда, буриштирувчи восита тариқасида ишлатилади. Сигирқуйруқ гуллари яллиғланишга қарши, ўраб олувчи, оғриқ қолдирувчи, қон тўхтатувчи, юмшатувчи хоссаларга эга. Майда тўғралган илдизидан тайёрланган дамлама яхшигина сийдик ҳайдайдиган восита бўлиб, буйрак-тош касаллиги ва подаграда анча наф беради. Гулларидан тайёрланган дамламасини неврозлар, психозлар, меъда-ичаклар катарлари, жигар ва талоқ касалликларига даво қилишда ишлатилади, ангинада томоқни чайиш учун буюрилади, спиртда тайёрланган тинктураси эса қўл-оёқ бўғимларидаги оғриб турадиган жойларга суртилади; буғга қўйиб олинган барглари ва гулларини касал бўғимларга, лат еган жойларга компресс қилиб қўйилади. Сигирқуйруқ ўсимлигининг гуллаб турган учки қисмини барглари билан бирга олиб, гипертония, атеросклероз ва юқори нафас йўлларидаги яллиғланиш касалликларида оғриқ қолдирадиган ва спазмларга қарши восита тариқасида ишлатиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2—3 ош қошиқ миқдордаги ўтти кечқурун термосга солиб, устидан 500 мл қайноқ сув қўйилади. Эртасига шу дамламани 3 га бўлиб, ҳар сафар овқатдан 20 минут илгари ичилади.

2. 1 ош қошиқ миқдордаги ўсимлик гуллари устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, идишнинг оғзи ёпилади-да, 4 соат қоронғи жойга қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, овқатдан 30 минут, илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

3. 50 г миқдордаги сигирқуйруқ гуллари устига 500 мл ароқ қўйиб, 10—12 кун турғизиб қўйилади, кейин сузиб олиб, теридаги яра-чақаларга ийлаб суртиш учун ишлатилади.

4. Ўсимлик гулларида 20 г миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади, 30 минутдан кейин сузиб олинади ва овқатдан 20—30 минут илгари 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади. *

СОВУНЎТ

(Очний цвет пашенный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 25 см ча келадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Кўп шохлайдиган битта ёки бир нечта поя чиқаради. Барглари аксари чўзинчоқ тухум шаклида, шохларида қарама-қарши жойлашган. Гуллари майда, қизғиш-жигарранг тусда. Мевалари — етилганида ёриладиган бир уруғли мева.

Май ойдан бошлаб то сентябргача гуллайверади, мевалари бирин-кетин етилиб боради.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ер устки қисмида қанд моддалари, сапонинлар, флавоноидлар, шилимшиқ, буриштирувчи моддалар ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимликдан тайёрланган қайнатма халқ табобатида ҳансираш билан ўтадиган касалликлар, ўпка сили, аёллар касалликларида, шунингдек жароҳатларни ювиш-чайиш учун сиртга ишлатилади. Қадим замонларда Ўрта Осиё халқ табобатида у сийдик-тош касаллиги, сариқлик, истисқо ва бошқа касалликларда сийдик ва ўт ҳайдовчи восита тариқасида қўлланилган, шунингдек сурги сифатида — ҳуқна қилиб ишлатилган. Бу қайнатмадан қутурган ҳайвонлар тишлаган одамларни даволаш учун ҳам фойдаланилган. Гуллаб турган ўтнинг сиқиб олинган сувини асал билан аралаштириб, кўз катарактасига даво қилиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда совунўт бир қанча Оврупо мамлакатларида дори препарати тайёрланадиган хомашё бўлиб ҳисобланади ва невритлар, гепатитлар, қичима, дерматитлар, асаб касалликларида қўлланилади. Бу ўсимликдан тайёрланадиган гален препаратлар замбуруғларни ўлдирадиган, яъни фунгицид восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Бу ўсимликдан тайёрланган экстрактларнинг талвасага қарши, сийдик ҳайдайдиган, ўсмаларга қарши таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. Майда тўғралган ўтдан 1 чой қошиқ миқдорда олиб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, 10 минут дамлаб қўйилади, 2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

СОХТА КАШТАН

(Конский каштан)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси қалин бўлиб ўсадиган, бўйи 30 м гача борадиган дарахт. Танасининг пўстлоғи тўқ қўнғир рангда, чуқур-чуқур ёриқлари бўлади. Барглари қарама-қарши жойлашган, бандли, думалоқроқ шаклда, диаметри 25 см гача боради, бармоқсимон-мураккаб барглар. Гуллари йирик бўлиб, тик турадиган, пирамидасимон рўваклар ҳосил қилади. Гул тожиси оқ, 4—5 та гулбаргдан ташкил топган. Меваси яшил рангли думалоқ кўсакча, узунлиги 6 см га боради, тиканаклар билан қопланган, уч палла бўлиб очилади, ичида одатда, битта уруги бўлади. Уруғлари думалоқ, сал яссиланиб келган, диаметри 2—3 см га келади, жигарранг, ялтироқ, асосида каттагина кулранг доғи бўлади.

Май — июнда гуллайди, сентябрь — октябрда меваси етилади.

Географик тарқалиши. Ватани Греция, Украина, Беларусь ва Россияда ёввойи ҳолда учрайди. Украина, Беларусь ва Россиянинг Оврупо қисми жануби ва ўрта минтақасида, Ўрта Осиё ва Кавказда ўстирилади. Боғ ва хиёбонларда манзарали дарахт сифатида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: пўстлоғи, гоҳида уруғлари.

Кимёвий таркиби. Уруғларида кумарин гликозидлар (эскулин ва фраксин), кверцетин ва кемпферол гликозидлари, тритерпен сапонин эсцин, ёғли мой, оқсил моддалар, анчагина миқдорда крахмал ва ошловчи моддалар бор.

Пўстлоғида кумаринлар, флавоноидлар; тритерпен сапонинлар ва бошқа бирикмалар; баргларида флавоноидлар, каратиноидлар; лютеин, волаксантин ва пектин моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида каштаннинг гален препаратлари бўғим оғриқларида, жигар касалликлари, бавосил, тромбофлебитда, шунингдек, аёллар касалликлари ҳамда қон кетаётган маҳалларда буюрилади. Пўстлоғидан тайёрланган қайнатмалари

ва гулларидан тайёрланган дамламалар талоқ касалликлари, бавосил, қон аралаш ичкетар, бронхит, ревматизм, аллергия реакциялар маҳалида ишлатилади. Грузияда каштан сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади, шунингдек, овқат ҳазми бузилганида қайнатиб ейиш буюрилади.

Замонавий табобатда каштан препаратларининг одам тонусини кўтариб, буриштирувчи ва қон тўхтатувчи таъсир кўрсатиши аниқланган, улардан иситма, нафас органлари касалликлари, ревматизмга даво қилиш учун фойдаланилади. Барглари витамин К манбаи, етилмаган мевалари эса витамин С манбаи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Сувда тайёрланган экстракти бактерияларга қарши таъсир кўрсатади.

Каштан гликозидлари — эскулин ва фраксин антикоагулянт хоссаларга эга, шу сабабли оёқ веналари кенгайиб кетганида пайдо бўладиган яраларни даволашда ишлатилади. Бундан ташқари, улар марказий нерв системасига тинчлантирувчи таъсир кўрсатиб, истерия, ипохондрия маҳалида наф беради. Сохта каштан препаратлари оғриқни қолдирадиган, қон босимини пасайтирадиган восита тариқасида ҳам қўлланилади. Каштан экстракти (веностазин)ни бавосилда, атеросклероз, тромбофлебитда ичиш учун буюрилади. Бачадон ва бавосил тугунларидан қон кетаётган маҳалда каштан баргларининг 10% ли тинктураси анча наф беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ миқдоридаги каштан гуллари устига 500 мл қайноқ сув қуйилиб, термосда 4—6 соат дамлаб қўйилади, сузиб олинади-да, 3 га бўлиб ичилади (бир кунлик дозаси).

2. Каштан уруғларининг пўстини олиб, кукун қилинади-да, 1 чой қошиғи устига 400 мл қайноқ сув қуйиб, 8 соат дамлаб қўйилади. Сўнгра сузиб олиб, $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 4 маҳал ичилади.

3. Янги каштан гулларини сиқиб олинган сувини 1 ош қошиқ сувга 30 томчидан томизиб, кунига 2 маҳал — эрталаб ва кечқурун ичилади.

4. 1 қисм каштан гули сувини 2 қисм спиртда суюлтириб, 1 чой қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади (сув билан).

5. 50 г миқдоридаги каштан шохлари пўстлоғи устига 1 л қайноқ сув қуйиб, қайнатилади-да, совуганидан кейин шу сувга тушиб ўтирилади (бавосилда) ёки веналар кенгайиб кетган бўлса, шу сувда оёққа ванна қилинади.

СУВҚАЛАМПИР, СУЗОМЧИ

(Горец почечуйный геморройная трава)

Ботаник таърифи. Сувқалампир бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — кам тармоқланадиган ўқ илдиз. Поясининг бўйи 70 см гача боради, барглари тишсиз, чўзинчоқ, асосидан ён томонига қараб борадиган томирлари бўлади. Гуллари оқ ёки пушти рангда, бошоқсимон тўп гуллар ҳосил қилади ва барг қўлтиқларидан чиқади. Мевалари — тухумсимон шаклдаги ёнғоқча. Булар қора рангда бўлиб, узунлиги 2 мм атрофида.

Сувқалампир гуллари июнь — октябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик собиқ Иттифоқнинг Европа қисми, Фарбий Сибирь, Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиёда тарқалган. Дарё ва сойлар бўйида, нам жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми, ўти.

Кимёвий таркиби. Сувқалампир ўти таркибида флавоноидлар, эфир мойи, витамин С, К, органик кислоталар (галлат кислота, мой ва сирка кислоталари), шилимшиқ моддалар, қандлар, оксиметил антрохенонлар (илдизларида), алкалоидлар, ошловчи ва бошқа моддалар бор. Флавоноидлар орасидан кверцетин, авикулярин гиперозид ва кверциметрин ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида бу ўсимлик препаратларидан қабзиятларга, бачадон, меъда-ичак йўлидан қон кетаётган маҳалларда, бавосил касаллиги, ичбуруғ, гастрит, подагра, диареяда, шунингдек веналарнинг варикоз кенгайишларида даво қилиш учун ишлатилади.

Баъзи мамлакатларнинг халқ табобатида сувқалампир ҳар хил ўсмаларга, жумладан, меъда ракига даво қилишда ҳам ишлатилади. Бундан ташқари ундан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар яллиғланишга қарши, сийдик ҳайдовчи, оғриқ қолдирувчи ва ични юмшатувчи восита тариқасида қўлланилади. Лекин сувқалампир дамламасини ўткир буйрак касалликларида буюриш ярамайди. Янги сувқалампир ўти бош оғриб турган маҳалда худди горчичник сингари энсага қўйилади, қайнатмасидан эса гушга, бадандаги яра-чақаларга даво қилиш учун фойдаланилади. Ўсимликнинг ҳамма қисмларидан ўткир зирavor ва қандалаларга қарши инсектицид модда сифатида фойдаланса бўлади.

Замонавий табобатда сувқалампир ўтидан тайёрланган препаратларнинг меъда-ичак йўли томирлар силлиқ

мускуллари тонусини кучайтириш, юрак ва бачадон қисқаришларини қувватлаб, қон ивувчанлигини ошириши, пешобни кучайтириши, шунингдек, яллиғланишга ва бактерияларга қарши таъсир кўрсатиши аниқланган.

Ўсимликнинг ер устки қисмидан қабзиятларда, экстрактдан эса бачадондан қон кетаётган маҳалларда фойдаланиш тавсия этилган. Қайнатмаси ва дамламаси бавосил касаллигида қон кетишига қарши даво қилиш учун, буйрак ва сийдик-тош касалликларида, пешобни кучайтирадиган восита тариқасида, шунингдек шамоллашга алоқадор ва таносил касалликларида, диареяда ишлатилади. Булардан лавша касаллигида милкларни мустаҳкамлаш мақсадида оғизни чайиш учун ҳам фойдаланилади. Янги сувқалампир ўти радикулитлар, подагра, бош оғриғида, шунингдек жароҳатларнинг битишини тезлаштириш учун худди горчичниклар сингари ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. Сувқалампир ўтидан 20 г (4 ош қошиқ) миқдоридан олиб, сирланган идишга солинади-да, устига 200 мл қайноқ сув қўйилади, идишнинг қопқоғини ёпиб, сув ҳаммомида 15 минут қиздирилади. Хона температурасида 45 минут совитиб, сузиб олинади. Ҳосил бўлган дамламага қайнаган сув қўшилиб ҳажми 200 мл гача етказилади. Бир ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

2. Идишдаги бир ош қошиқ миқдордаги сув қалампир ўти устига 300 мл қайноқ сув қўйилган термосга кечқурун солиб, дамлаб қўйилади (бир кунлик дозаси) ва эртасига 100 мл дан кунига 3 маҳал ичилади.

3. 10:200 нисбатда тайёрланган дамламасини қон кетаётганда бир ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

СУЛИ

(Овес обыкновенный, посевной)

Ботаник таърифи. Бўйи 120 см гача борадиган, пояси яланғоч бўладиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси ичи кавак бўлиб, қавариб чиқиб турадиган қаттиққина бўғимлари бор. Барглари — узун наштарсимон, учи ўткирлашиб келган. Гуллари — икки жинсли, меваси бошоқларида бўладиган чўзинчоқроқ шаклли дон.

Май — июлда гуллайти, дони июнь — августда етилади.

Географик тарқалиши. Ғалла, шунингдек, молларга ем бўладиган озуқа тариқасида кўп жойларда экилади. **Ишлатиладиган органлари:** қуруқ пояси ва дони.

Кимёвий таркиби. Сули донларида анчагина (16 фонзгача) оқсил, углеводлар, ёғ моддалари, клетчатка, шунингдек, талайгина макро- ва микроэлементлар бор. Сули — витаминлар, шунингдек, бошқа биологик актив моддалар, жумладан бир қанча ферментларга ҳам анча бой. Унда авенин деган алкалоид ва эфир мойлари ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида сули ёрмаси солиб тайёрланган шўрвани ширинча, сил билан оғриган касалларга, шунингдек пешоб тугилиб қолган пайтларда фойда қилади, деб ҳисобланади. Янги сули донидан тайёрланган қайнатма ва поясидан дамланган чойни қандли диабет ва сариқ касаллиги давосига буюрилади. Сули қайнатмаси тинчлантирадиган, сийдик, ўт ҳайдайдиган ва одамни терлатадиган таъсир кўрсатади, деб ҳисобланади, шунинг учун уни бир қанча органларнинг яллиғланиш касалликларида ишлатилади. Сули склерозга қарши таъсирга ҳам эга. Сийдик-тош касаллигида сулидан қуюққина қилиб тайёрланган қайнатмани қайноққина ҳолда компресс қилиб буйрак соҳасига (белга) қўйилса, ўша жойини иситиб, сийдик йўлини кенгайтиради-да, тошларнинг тушиб кетишини осонлаштиради, деб ҳисобланади.

Қадимги ҳакимлар қайнатиб пиширилган сулига сариеғ қўшиб, балғам кўчирадиган ва йўтални тўхтатадиган восита тариқасида истеъмол қилишни тавсия этишган, сариеғ қўшилмаган сулини эса, ични қотириб, ич кетишини тўхтатадиган дори сифатида буюришган. Лекин шуниси борки, сули ҳадеганда ҳазм бўлавермайди ва қорин дам бўлиб туришига сабаб бўлади, агар унга беҳи, лимон ёки сариеғ қўшиб ейилса, сулининг бу ноҳўя таъсири юзага чиқмайди.

Қадимги ҳакимларнинг бири мана бундай деб ёзади: «Сули узоқ қайнатиб қўйилса, шифобахш кучи сувга чиқади. Касалликдан соғайиб келаётган одам ана шуни ичса, кучига куч қўшилиб, қуввати ошиб боради ва руҳи енгиллашади... Бу ичимликни тайёрлаш йўли мана бундай: 1 стакан сулини тоза сувда бир неча марта ювилади-да, кейин 2 стакан сувга солиб, бу сувнинг ярми буғланиб кетгунича қайнатилади. Кейин сувини қуйиб олиб, унга 2 қошиқ асал қўшилади-да, яна бир неча минут қайнатилиб, кейин ичилади».

Замонавий табобатда сулидан тайёрланган қайнат

малар сийдик, ўт, ел ҳайдайдиган ва одамни терлатадиган хоссаларга эга эканлиги аниқланган. Сули яллиғланишга қарши таъсирга ҳам эга бўлиб, марказий нерв системаси ва юрак ишини яхшилади.

Сулининг дони ва ер устки қисмидан тайёрланган қайнатма буйрак, жигар касалликлари, уйқусизлик, ақлан чарчаш маҳалларида, атеросклероз, меъда-ичак хасталиклари ва турли тери касалликларида табобатда қадимдан ишлатилиб келинади. Одам уйқуси бузилиб, иштаҳаси йўқолган, анча чарчаб қолган маҳалларда сулининг спиртда тайёрланган тинктураси ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 стакан сули дони устига қайнаб турган 2 л сув қуйилади-да, 20 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, совутиб қўйилади ва ярим стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 1 стакан сули дони устига 1 л сув қуйиб, туни билан қолдирилади, эрталаб бу сувни қуйиб олинади-да, қуюқ тортгунича қайнатилади. Қуюқроқ ҳолга келган шу сули қайнатмасини 2—3 га бўлиб ичилади.

3. 1 стакан сули дони устига 1 л сув қуйиб, сувнинг ярми қолгунича қайнатилади, кейин сузиб олинади-да, қайнатманинг устига 2 стакан сут қўшилади ва яна бир неча минут қайнатилади. Бу қайнатмани 2—3 га бўлиб ичиш учун буюрилади.

4. Дони етилмасидан илгари кўк ҳолида ўриб олинган сули пояларини майда тўғраб, 50 г миқдорда олинади-да, устига 1 л сув қуйиб, 2 соат қолдириб қўйилади, кейин сузиб олиб, ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

ТАРВУЗ

(Арбуз обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бир йиллик ўсимлик бўлиб, судралиб ва шохлаб ўсадиган узунлиги 2—3 м га борадиган поя чиқаради. Меваси — думалоқ, тухумсимон, гоҳо цилиндрсимон шаклда. Оғирлиги — 20 кг, баъзи ҳолларда эса ҳатто 40—50 кг гача боради.

Тарвузнинг уч тури маълум: ёввойи тарвуз, оддий тарвуз ва хашаки тарвуз. Гуллари — айрим жинсли сариқ. Барглари — уч бўлакли, чуқур кесилган.

Географик тарқалиши. Ватани — Жанубий Африка. Мамлакатимизда Ўрта Осиё жумҳуриятлари. Қозоғистонда, Кавказортида, Украина Жанубида ва бошқа баъзи жойларда экилади. Ўрта Осиёда тарвуз эрамиз-

дан олдин ҳам маълум бўлган. Фарбий Европада XI—XII асрда пайдо бўлган.

Ишлатиладиган органлари: эти, пўчоғи.

Кимёвий таркиби. Тарвуз этида 3—15% қандлар (глюкоза, фруктоза, сахароза; 0,7% оқсиллар, 0,5—0,6% клетчатка, 0,5% пектин, 0,1 крахмал, 0,7 мг % каротин, витаминлардан 0,04 мг % В₁, 0,03 мг % В₂, 0,06 мг % В₆, РР ва В_с бор. Тарвуз этида 169 мг % миқдорда алиштириб бўлмайдиган аминокислоталар, жумладан 10 мг % валин, 20 мг % изолейцин, 17 мг % лейцин, 64 мг % лизин, 6 мг % метионин, 28 мг % треонин, 7 мг % трептофан, 16 мг % фенилаланин бўлади. Алиштира бўладиган аминокислоталар миқдори 583 % га боради. Тарвуз этида микроэлементлардан 14 мг % кальций, 224 мг % магний, 64% калий, 7 мг % фосфор ва бошқалар ҳам бор.

Тарвуз уруғлари таркибида 40% гача ёғ, 35% гача оқсилли моддалар, 0,1—0,3 алкалоидлар, фитостерин, каротин ва бошқа моддалар бўлади. Тарвуз этидаги сув миқдори 80% гача боради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида тарвуздан сийдик ҳайдайдиган, иссиқ туширадиган ва чанқоқни қолдирадиган кучли восита тариқасида фойдаланилади. Таркибида фруктоза бўлганлиги учун қандли диабет касаллигида буюрилади, чунки диабет билан оғриган беморлар фруктозани яхши кўтаради. Таркибида анчагина клетчатка бўлганидан тарвуз ичаклар ҳаракатини қўзғатади, овқат ҳазмини яхшилайдиган, ортиқча миқдордаги холестериннинг организмдан чиқиб кетишига ёрдам беради. Анемия, жигар, ўт пуфаги касалликлари, жумладан, ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида буйрак ва сийдик чиқариш йўллари касалликларида даво учун парҳезга тарвуз буюрилади. Халқ табобатида тарвуз уруғлари иссиқни туширадиган дори тариқасида ишлатилади. Урта Осиё ва Ҳиндистон халқ табобатида илдиэлари ўт ҳайдайдиган, сурғи дори тариқасида иситсқо, буйрак ва сийдик йўллари касалликларида сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, ревматизм, невралгияларда, шунингдек, одамни илон ва чаёнлар чаққан пайтларда оғриқ қолдирадиган, заҳар кучини кесадиган восита тариқасида ишлатилади. Чипқон чиққан жойларга янги барглари қўйилади, гулларида эса хавфли ўсмаларга даво қилишда ҳам фойдаланилади (Греция, Туркия, Ҳиндистонда). Кўпгина мамлакатларнинг халқ табобатида, жумладан, Туркманистонда яхши етилган тарвуз қоқисидан кучли сурғи сифатида фойдаланилган.

Замонавий табобатда тарвуз юрак-томирлар системаси, буйрак касалликларида ишлатилади, буйрак-тош касаллиги, цистит, пиелонефритда, ўт-тош касаллиги, хроник колит, анемияда тавсия этилади. Тарвуз таркибидаги ишқорий моддалар ҳар хил сабаблардан бошланган модда алмашинувнинг бузилишлари (ацидозлар)да кислоталарни меъёрга келтиради.

Тарвудан тайёрланган препаратлар турли патоген бактериялар ўсишини сусайтириб қўйиши ва гистаминга қарши, холинолитин ҳамда ўсмаларга қарши таъсир кўрсатиши тажрибада аниқланган. Тарвуз уруғларидан сув билан спиртда тайёрланган дамлама ҳайвонлар устидаги тажрибада силга қарши таъсир кўрсатиши ҳам аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари.

1. Қуритилган тарвуз пўчоқларини майдалаб устига 1:10 нисбатда сув қўйилади ва 30 минут давомида паст оловда қайнатилади, кейин совитилиб, сийдик-тош ҳамда ўт-тош касалликлари пайтида овқатдан олдин 1—2 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Ювилган тарвуз пўчоғидан ўткир пичоқ билан устки қатлами — лўсти олиб ташланади, кейин тарвуз пўчоқлари қуритилиб, картон қутида сақланади. Қукун қилиб овқатдан олдин 5 гр дан кунига 3 маҳал асал қўшилган сув билан ичилади.

3. Темир етишмаслигидан бошланган анемия, сурункали қабзият маҳалида беморларга 1—2,5 г дан тарвуз этини кунига 4—5 маҳал еб туриш буюрилади.

4. Бир қисм янчилган тарвуз уруғи устига 10 қисм сув қўйиб, 45 минут қайнатилади, совуганидан кейин сузиб олиниб, сийдик тоши ва ўт тоши касалликларида $\frac{1}{2}$ —1 стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

5. 1 ош қошиқ янчилган тарвуз уруғини 24 қошиқ совуқ сувга солиб, яхшилаб қориштирилади ва иситма-лаб ётган беморларга ҳар 2 соатда 3—4 ош қошиқдан ичирилади.

ТАХАШ, ОДДИЙ ЭРМОН

(Полынь обыкновенная)

Ботаник таърифи. Бўйи — 180 см гача борадиган кулранг-кумушсимон тусли кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси кўп шохли бўлиб, қўнғир рангли илдизлар чиқаради. Поялари қиррали, тўғри ўсади, баъзан қизғиш тусда ҳам бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, пояснинг учига томон кичрайиб бо-

ради. устки томони тўқ яшил рангда, яланғоч, пастки томони оқиш туклар билан қопланган. Пастки ва ўртадаги барглари эллипсимон ёки тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 10 см гача боради. Гуллари майда, рўваксимон тўп гул ҳосил қилади. Меваси дуксимон шаклда бўладиган, яшил-қўнғир рангли уруғли мева, узунасига кетган эгатчалари бор, бўйи 1,7 мм ча келади.

Май ойида гуллаб, сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон ва бошқа Урта Осиё республикаларида текисликлардан тортиб, тоғ ёнбағирларигача бўлган жойларда ариқлар бўйи, очиқ жойларда, экинзорларда бегона ўт тариқасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўти ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида 0,6 фоизга қадар эфир мойи ва алкалоидлар бор. Эфир мойининг таркибига цинеол ва борнеол киради. Баргларида бундан ташқари, талайгина каротин ва аскорбинат кислота бўлади. Илдизларида ҳам эфир мойи бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўт халқ табобатида бўлсин, замонавий табобатда бўлсин анча кўп ишлатиладиган шифобахш ўсимликдир. Халқ табобатида тахашни қуёнчиқ касаллигида, талвасаларга қарши, ҳомиладорлар токсикозлари, невралгияларда, шунингдек заҳарлар кучини кесадиган ва умуман қувватга киргаздиган восита тариқасида ишлатилади (ҳар сафар 3—5 г миқдоридagi ўтдан қайнатма тайёрлаб ичиш буюрилади). Ибн Сино бу ўтдан буйрак-тош касаллиги, бачадон яраларига даво қилиш, туғруқ фаолиятини жонлантириш учун фойдаланган, уни бош оғриғи ва тумовга қарши ишлатган.

Бу ўт илдизлари ва поя-баргларида спиртда тайёрланган экстракт меъда, ичак, бачадон раки касалликларида қўлланилган.

Замонавий табобатда бу ўт қайнатмасини тинчлантирувчи ва талвасаларга қарши восита тариқасида қуёнчиқ, неврастения, менингит ва бошқа асаб касалликларида ишлатилади. Бундан ташқари, тахаш қайнатмасини ҳар хил органлар сили, аёлларда бўладиган турли касалликлар (хусусан, ҳайз бузилиши) да ишлатиш, қон тўхтатувчи, иссиқни туширувчи, яра-жароҳатларни битирувчи, шунингдек туғруқни тезлаштирувчи ва оғриқсизлантирувчи восита тариқасида қўлланиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бу ўтдан 2 чой қошиқ олиб, термосга солинади-да, устидан 300 мл қайноқ сув қўйиб, кечаси билан қўйиб қўйилади (бир кун-

лик доза). Эртасига бу дамламани 3 га бўлиб, ҳар сафар овқатдан бир соат илгари ичилади. Даво курси 2—3 ҳафта.

2. Кукун ҳолидаги ўтдан 1 ош қошиқ олиб, термосга солинади-да, устига 500 мл қайноқ сув қуйиб, кечаси билан қуйиб қўйилади. Овқатдан 20 минут олдин 1/2 стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. 30 г миқдоридagi илдизи устига 500 мл оқ мусалас қуйиб, 1 минут қайнатилади (бунга асал қўшиб қайнатиш ҳам мумкин), совугунича дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олинади. 3 ош қошиқдан наҳорга ичилади.

ТЕМИРТИҚАН

(Якорцы стелющиеся)

Ботаник таърифи. Темиртиқан — қалин тук билан қопланган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи ингичка, пояси тагидан бошлаб шохланади, шохлари 60 см гача узунликда бўлиб, ер бағирлаб ёйилиб ўсади. Барглари қарама-қарши жойлашган, узунлиги 5 см гача боради. Гуллари калта бандли бўлиб, майда, сариқ тусда, якка-якка бўлади. Меваси — сиртида 2—4 та тикани бўладиган, беш бўлакка ажралиб кетадиган қуруқ мева.

Апрель — май ойларида гуллайди, июнь — августда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Темиртиқан бутун Урта Осиё ва Жанубий Қозоғистоннинг яримсаҳро минтақасида баъзан қир-даштларида учрайди, воҳа ва лалмикор ерларда, йўл четлари, дарё ва сойлар ёқаларида ўсади.

Бу ўсимлик заҳарли бўлиб, уни еган қўйлар кўзи оғриб, ёруғликка қарай олмай қолади.

Ишлатиладиган органлари: ўти.

Кимёвий таркиби. Темиртиқан меваларида ошловчи моддалар ва 5 фоизгача қотмайдиган ёғли мой, ўтида қатрон ва бўёқ моддалар, баргларида эса анчагина миқдорда аскорбинат кислота бор. Бу ўсимликдан бир қанча стероид сапонинлар: диосгенин, гитогенин, рускогенин, гекогенин ва бошқалар ажратиб олинган. Темиртиқаннынг ўти ва уруғларида гарман деган алкалоид ҳам бор. Ўтидан ва меваларидан флавоноидлар, шилимшиқ моддалар, кумарин, сапонин ва бошқа моддалар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Шарқ халқлари табобатида бу ўтдан тайёрланган қайнатма ва дамламалар одамни тетиклаштирадиган, сийдик ҳайдайдиган, сурги дори тариқасида қўлланилган, булардан сўзак, кўз оғриғи билан бош оғриғи давоси учун ҳам фойдаланилган.

Ўрта Осиё халқ табобатида темиртикан ўти кукунини сўзак, захм давосига тутатқи қилиб ишлатилади, бу ўтдан тайёрланган дамламани биқин санчиғи давосига, шунингдек сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида буюрилади, тозаланган иллизини эса, сутда қайнатиб, безгак маҳалида ичирилади.

Темиртикан ўтидан Ибн Сино йирингли яраларга даво қилиш учун фойдаланган, уни буйрак ва қовуқдаги сийдик тошларини тушириш учун сийдик ҳайдайдиган дори сифатида ишлатган. Хитой ва Тибет халқ табобатида бу ўтдан одамни тетиклаштирадиган, сийдик ҳайдайдиган, яллиғланишни қайтарадиган восита тариқасида фойдаланилади, уни гипертония, бавосил, ревматизм касалликларида, камқонликда буюрилади.

Замонавий табобатда темиртикан ўтидан тайёрланган суюқ экстрактнинг пешобни кўпайтириб, меъда шираси ишланиб чиқишини кучайтириши тажрибаларда аниқланган. Темиртикан ўтининг склерозга қарши таъсир кўрсатиши ҳам маълум, бу унинг таркибида бўладиган гликозидларга боғлиқ, шу гликозидлар қон ивнишига ҳам таъсир ўтказди ва ичаклар ишини жонлантиради, жигардан ўт ажралиб чиқишини кўпайтиради. Темиртикан ўтидаги гликозидлардан атеросклероз, юракнинг ишемия касаллиги ва гипертония касаллигининг давоси учун ишлатиладиган трибуспонин деган препарат олинади. Бу препарат қондаги қанд миқдорини камайтирадиган дорилар билан биргаликда қандли диабет давоси учун ҳам ишлатилади.

Темиртикан ўти диосгенин деган стероид модда олиш учун хом ашё бўлиб хизмат қилади. Диосгенин прогестерон, кортизон ва бошқа гормонал препаратлар синтезига ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Темиртикан ўтидан бир ош қошиқ миқдорида олинади-да, устига 200 мл қайноқ сув қуйиб, 4—6 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади ва 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Темиртикан ўтининг суюқ экстракти 30—35 томчидан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Трибуспонин таблеткалари ҳар сафар овқатдан кейин 0,05—0,1—0,2 г дан кунига 2—3 маҳал ичилади.

ТИЗМАГУЛ, ВЕРБЕНА

(*Вербена лекарственная*)

Ботаник таърифи. Бўйи 30—70 см га борадиган кўп йиллик бегона ўт. Поялари тик ўсади, сершоҳ бўлади, барглари тухумсимон ёки узун наштарсимон, патсимон қирқилган, ўтмас тишли, қарама-қарши жойлашган.

Гуллари — майда, оқиш, беш бўлакли. Меваси 4 ёнгоққа ажраладиган мев.

Апрель — сентябрда гуллайди, мевалари май — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёдаги барча жумҳуриятларда кенг тарқалган, соя-салқин жойлардаги ариқлар, ирмоқлар четларида, тоғларда ўсади. Бегона ўт тариқасида боғлар, экинзорларда учрайди, йўллар четида ҳам ўсиб ётади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Адабиётдаги маълумотларга қараганда тизмагул таркибида вербеналин ва аденозин, бироз миқдор камфора ҳидли эфир мойи бор. Гуллаб турган ўсимликнинг ер устки қисмида 0,5% гача вербеналин бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан турли касалликларга даво қилишда кенг фойдаланилган: бош оғриғи, иситма, камқувватлик, камқонлик маҳалида, қорин санчиқларида қайнатмаси; жигар касалликларида, чипқон, фурункулез, плеврит, захм яралари, талоқ касалликларига даво қилишда ўсимликнинг суви ёки қайнатмаси ишлатилган (майда янчилган баргларини тухум оқи ва арпа унига қориб, малҳам қилиб қўйилган). Грецияда тизмагул одамни ҳар хил зарблар таъсирига берилмайдиган қилиб қўювчи муқаддас ўсимлик деб ҳисоблашган. Тизмагул сийдик ҳайдаш хоссасига ҳам эгадир.

Замонавий табобатда тизмагул барглари сувда қайнатиб олиниб, иссиқ ҳолда шишиб турган ва лат еган жойларга қўйилади, шунингдек, қўтир билан оғриган ва озғин болалар бу ўтдан тайёрланган қайнатмада чўмилтирилади. Тизмагул қайнатмаси турли яралар, жароҳатларга қўйиш, уларни чайиш учун ҳам ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Кечқурун 200 мл қайноқ сув солинган термосга 1 ош қошиқ ўт дамлаб қўйилади-да, эртасига шу дамламани 3 га бўлиб ҳар сафар овқатдан 20 минут илгари ичилади (суткали дозаси).

2. Қўйилаги таркибда аралашма тайёрланади: 10 г тизмагул, 5 г мойчечак, 10 г атиргул гулбарглари, 10 г эман пўстлоғи, 5 г зафар (шалфей) барглари, 10 г қирқбўғим ўти. Буни қайнатиб, яллиғланишга қарши ва жароҳатларни битирувчи восита тариқасида примочкалар кўринишида сиртга ишлатилади.

ТИКАН ДАРАХТ

(Гледичия обыкновенная)

Ботаник таърифи. Тикан дарахт шох-шаббаси сададек қалин бўлиб ўсадиган, бўйи 20—40 м гача борадиган катта дарахтдир. Барглари бандли, навбатма-навбат жойлашган жуфт патсимон, узунлиги 14—20 см га боради ва ундан ортади. Танаси ва шохлари узун-узун оддий ёки шохланган тиканлар билан қопланган. Гуллари — кўримсиз, яшилроқ тусда, хушбўй, узунлиги 8 см гача борадиган шингиллар ҳосил қилади. Мевалари қизғиш жигарранг тусда бўладиган, узунлиги 50 см га борадиган дуккаклардир. Уруғлари чўзиқ эллипсимон жигарранг, дуккакларининг уяларига жойлашган, узунлиги 12—15 мм.

Тикан дарахт май — июлда гуллайди, октябрь — ноябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Собиқ Иттифоқ Европа қисмининг жануби, Кавказ, Ўрта Осиёда боғ ва паркларга манзарали ўсимлик тариқасида экилади. Ватани шимолий Американинг шарқий қисми.

Ишлатиладиган органлари: барглари. Барглари баҳор кези эндиgina ёзилиб келаётган пайтларда териб олинади, кечки муддатларда териб олинadиган баргларида таъсир қилувчи моддаси бўлмайди.

Кимёвий таркиби. Тикан дарахтнинг ёш баргларида 1% атрофида триакантин алкалоиди бўлади. Гулларида 0,3% атрофида алкалондлар топилган, барглари билан меваларида 100 мг % дан 400 мг % гача аскорбинат кислота бор. Дуккакларида гликозидлардан эпикатехин, алмелин, фустин, физетин, сапонинлар топилган. Дуккак қўзгоқларида 2,6% антрагликозидлар, 3,1% ошловчи моддалар ва витамин К юқлари бор. Дукакларининг этдор пўстларида 29% гача қандлар бўлади. Тикан дарахт уруғларида гидролизланганда галактоза, маннозага парчаланadиган манногалактин деган углевод бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Қадимги Хитой табобатида тикан дарахтдан тайёрланган гален препаратлар

балғам кўчирувчи, яллиғланишга қарши, сийдик ҳайдовчи ва гижжа туширувчи восита тариқасида қўлланилган. Бу ўсимликнинг турли қисмларида тайёрланган препаратлар баъзи тери касалликларида, лимфа тугунлари силида сиртга ишлатилади. Маржон дарахтнинг баъзи бирлари бактерияларга қарши хоссаларга эгадир.

Замонавий табобатда шу ўсимликдан ажратиб олинган триакантин алкалоидининг қон босимини пасайтирувчи ва спазмларни бартараф этувчи таъсир кўрсатиши тажрибада аниқланган. Бу алкалоид ичак бронхлар ва юрак тож томирларининг силлиқ мускуллари спазминини анчагина сезиларли даражада камайтиради. Нафас марказини қўзғатадиган бўлиши билан папавериндан ажралиб туради. Ундан ташқари сапонинлардан триакантозиднинг аритмияларга қарши хоссаларга эга бўлиши, гистамин таъсирини кучайтириши ва коразолнинг заҳарли таъсирини сусайтириши аниқланган.

Тикан дарахт препаратлари меъда-ичак йўли касалликларида, спастик колитлар, сурункали холецистит ва бронхиал астмада спазмларни бартараф этувчи ва томирларни кенгайтирувчи восита тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1. Тикан дарахт мева ва уруғларидан тайёрланган порошок ва пилюлалар ҳар сафар 5—20 г миқдорида ичилади.

ТИЛЛАБОШ

(Золототысячник малый)

Ботаник таърифи. Бўйи — 40 см гача борадиган бир йиллик ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари оддий, яланғоч, тўрт қиррали, якка-якка, баъзан айрисимон шохлаб ўсади. Илдизёни барглари тўпбарг ҳосил қилади, тесқари тухумсимон, учки томонига қараб торайиб келган, яхлит. Тўпгуллари қалқонсимон, гуллариининг сони кам бўлиб, тахминан бир сатҳда туради. Чангчилари бешта, спиралга ўхшаб буралган чангдонлари бор. Уруғчисининг тугунчаси юқорироқ жойлашган. Меваси — цилиндрсимон аксари икки уяли кўсакча. Уруғлари кўп, майда-майда, нотўғри думалоқ шаклда, жигарранг тусда бўлади.

Июлдан бошлаб то кузгача гуллайверади, уруғлари августда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Кавказ, Украина, Белорусь, Россиянинг Оврупо қисми, Олтой ўлкасида

учрайди. Сув босадиган ўтлоқларда, дарё-сойларнинг буйларида, ўрмон четлари ва бўз ерларда ўсади.

Ишлатиладиган органи: ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмларида талайгина миқдорда — 1 фоиз атрофида алкалоидлар бор, буларнинг асосий қисми генцианиндир. Алкалоидлар билан бир қаторда бу ўсимлик таркибида генциопикрин, эритаурин ва эритроцентаурин бор. Унда олеанот ва аскорбинат кислоталар ҳам мавжуд.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликдан юракни қувватлайдиган дори тариқасида меъда-ичак йўли, жигар, буйрак касалликларида, шунингдек, одамни умуман қувватга киргаздиган восита тариқасида фойдаланилади. Уни ичкиликбозлик касаллигига даво қилиш учун ҳам ишлатилади (бу ўт одамнинг кўнглини ичкиликдан қайтиради).

Ибн Сино тиллабош ўтининг янги суви ёки ундан тайёрланган суюқ экстракти эскиб кетган жароҳатларни битиради ёки янги жароҳатларни тозалайди, деб ҳисоблаган. Оқма яраларга анча яхши даво бўлади. Ўт йўллари бўшалиб турншини енгиллаштиради, сийдик ҳайдайди, овқат ҳазмини яхшилайди, қон кетишини тўхтатади, гижжаларни туширади, ундан ҳуқна қилиш қуймиш нерви яллиғланишига даво бўлади.

Замонавий табобатда тиллабош ўсимлигининг таркибидаги ҳар хил кимёвий моддалар кўп қиррали терапевтик таъсир кўрсатиши аниқланган. Бу ўсимликнинг ҳазм системаси ишини яхшилаши тажрибаларда исбот этилган. Шу муносабат билан тиллабош препаратларини ҳар хил гастритлар, қабзиятлар маҳалида, ич дам бўлганида, буйрак, жигар, ўт йўллари касалликларида, юрак заифлиги пайтида аёлларда учрайдиган яллиғланиш касалликларида ишлатиш ўринлидир.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 10 г (2 ош қошиқ) тиллабош ўти сирланган идишга солиниб, устига 200 мл (1 стакан) қайноқ сув қўйилади-да, идишнинг қопқоғини ёлиб, бошқа идишга қайнаб турган сув ичига қўйиб 15 минут қайнатилади, камида 45 минут совитиб қўйилади, кейин сузиб олинади. Унинг устига қайнаган сув қўйиб, ҳажми 200 мл гача етказилади. Гипоацид гастрит овқат маҳалида овқатдан ярим соат илгари $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. 2 ош қошиқ ўт устига 500 мл миқдорида қайнаб турган сув қўйилиб, термосда 6 соат дамлаб қўйилади. Бу дамламани 3 га бўлиб овқатдан 20 минут илгари иссиқ ҳолида (бир кунда) ичилади.

3. Қуруқ ўтни майдалаб, кукун қилиб, овқатдан олдин 1—2 г дан ичилади.

4. 10 г миқдордаги ўт устига 200 мл 40° ли этил спирт қуйиб, 7 кун турғизиб қўйилади, сузиб олиниб, овқат олдидан 20—30 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

ТИРНОҚГУЛ

(Ноготки лекарственные, календула)

Ботаник таърифи. Бўйи — 50 см га борадиган бир йиллик ўсимлик. Илдизи — шохлайдиган ўқ илдиз, пояси тик ўсади, қаттиққина калта туклар билан қопланган. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, четлари майда тишли. Гуллари пояси ва шохларининг учки томонида жойлашган саватча кўринишида тўпгуллар ҳосил қилади. Мевалари — уруғли мева.

Июндан кеч кузгача гуллайди, июль охиридан бошлаб мевалари етилиб боради.

Географик тарқалиши. Бу ўсимликнинг ватани Жанубий ва Марказий Оврупо. Урта Осиёнинг барча республикаларида манзарали ва доривор ўсимлик тариқасида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: тўпгуллари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг гулларида каротин ва унга яқин турадиган бошқа моддалар, эфир мойлари, азотли шилимшиқ моддалар, қатронлар, органик кислоталар бор. Тирноқгулнинг ер устки қисмида календен деган аччиқ модда, ошловчи моддалар, три-терпендиоллар ва сапонинлар топилган. Уруғларида ёғли мой ва бир оз миқдорда алкалоидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Тирноқгулнинг жуда яхши шифобахш хоссалари борлиги, кўпгина дардларга даво бўлиб, кўнгилга ором бериши қадимги ҳакимларга ҳам маълум бўлган. Табиблар ундан сийдик ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган ва одамни терлатадиган дори сифатида фойдаланишган. Баданнинг доғ тушган жойлари, гуш касаллиги, мастит (сут бези яллиғланиши) га даво қилишда шу ўсимликдан фойдаланишган. Бундан ташқари, тирноқгулни гепатит, холецистит, яра касаллиги, гипертония, сийдик-тош касаллиги давосига ҳам ишлатишган. Томоқ оғриғи, тиш атрофидаги тўқималар касалликлари, оғиз еликишига даво қилиш учун тирноқгулдан тайёрланадиган ҳар хил дориларни буюришган. Ибн Сино ҳам тирноқгулни «кал» касаллиги, белангига

таво қилиш учун ишлатган, илон-чаён чаққан одамларга буюрган. Фарангистонда бу ўсимлик гулларида яра-жароҳатларни остирадиган, одамни терлатадиган восита тариқасида кенг фойдаланилади. Ҳинд табобатида уни одамни қувватга киргазиб, тетиклантирадиган дори сифатида буюрилади.

Замонавий табобатда тирноқгул препаратларининг марказий нерв системасини тинчлантириб, қон босимини пасайтириши, юрак иши маромини ўрнига келтириши, касаллик туғдирувчи кўпгина бактерияларга ҳалокатли таъсир кўрсатиши аниқланган. Бу препаратлардан жигар, талоқ, буйрак, меъда, ўт йўллари касалликлари, гипертония, атеросклероз, баъзи юрак касалликлари, климакста даво қилишда фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 чой қошиқ миқдордаги тирноқгул гуллари устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, 15 минут дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиб, ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Бу ўсимлик гулларида 2 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади ва 3—4 соат дамлаб қўйиб, кейин сузиб олинади. Овқат олдидан ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Ўсимликнинг майда янчилган гулларида 1 ош қошиғи устига 1 стакан ароқ қўйиб, 7 кун қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, 25—30 томчидан кунига 3 маҳал ичилади. Бу тинктуранинг 1 чой қошиғини 1 стакан қайнаган сувга аралаштириб, яра-жароҳатларни ювиш, чайиш учун ишлатиш ҳам мумкин.

4. Майда кукун қилиб янчилган ўсимлик гулларида 1 чой қошиқ миқдорда олиб, 15 г миқдордаги вазелинга обдон қориштирилади-да, баданнинг касал жойларига суртиш учун ишлатилади.

ТОҚ, УЗУМ

(Виноград культурный)

Ботаник таърифи. Чирмашиб ўсадиган ва бўйи 30—40 м га борадиган кўп йиллик ўсимлик. Ток зангининг пўстлоғи жигарранг тусда бўлиб, узун-узун тилишлар ҳолида пояларидан ажралиб чиқади. Новдалари сарғиш ёки қизғиш тусда бўғим-бўғим бўлиб ўсади. Барглари — одатда уч ёки беш бўлаккли ёки чуқур кесилган, бандли. Жингалаклари баргларига қарама-қарши жойлашган бўлиб, тармоқларга бўлиниб, ўсади.

Гуллари майда, кўримсиз, юмшоқ ёки қаттиқроқ бўладиган тўп гуллар ҳосил қилади. Мевалари сершира, шакли, ранги ва катта-кичиклиги ҳар хил ва одатда мумгубори билан қопланган бўлиб катта-кичик шингиллар ҳосил қилади. Меваларида 1 дан 7 гача уруғи бўлади, баъзи навлари уруғсиз мева тугади.

Май — июнда гуллайди, мевалари июль — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ток Урта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятлари, Жанубий Қозоғистон, Болгария, Украинада кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Ток мевалари яъни узумда 20%¹ инверт қанд ва 55% сахароза, флобафен ва галлат кислотадан иборат ошловчи моддалар (энотаннин), кверцетин, энин ва ҳар хил гликозидлар, 2,5% атрофида органик кислоталар (олма, май кислоталари) ва оксилат кислота билан салицилат кислота юқлари, В ва С витаминлари бор. Меваларининг пўстларидаги ошловчи ва бўёқ моддалари 3,4% гача боради. Уруғларида 20% гача қаттиқ мой, 8% гача ошловчи моддалар, ванилин, олма кислотаси билан протокатехинат кислота ва бошқа моддалар топилган. Ток баргларида 2% қанд, тадлайгина миқдорда витамин С, шунингдек, каротин инозити, кверцетин, бетаин, протокатехинат кислота бор. Илдизларида витамин С, алкалоидлар, гликозидлар, ошловчи моддалар бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида узум уруғлари қайнатма (1:10) кўринишида сийдик ҳайдовчи восита тариқасида қўлланилади. Узум ғўрасининг суви, нордон узум навлари стоматитлар, ангиналарда иштаҳа очувчи, иссиқни туширувчи восита тариқасида қўлланилса, майизидан сийдик ҳайдовчи ва енгил сурги тариқасида фойдаланилади. Мускуллар ва бўғимлар оғриғида овқат олдидан кунига 1—2 чой қошиқ миқдорида ош сирка ичиб туриш тавсия етилади.

Урта Осиё халқ табобатида ёш ток барглари ва новдаларидан гипертония касаллиги ва қандли диабетга даво қилиш учун фойдаланилади. Ток баргларидан дамлама ва порошокдан бадан терисидаги жароҳатларни, ангинада томоқни чайиш учун, шунингдек, қон оқшини тўхтатувчи восита тариқасида фойдаланилади.

Беморларни қувватга киргизиш учун меъда-ичак йўли касалликлари (гиперсекреция билан ўтадиган хроник гастритлар, спастик ва атоник қабзиятлар)да, плевритлар, сурункали бронхитлар, бронхиал астма, ўпка

сили, сурункали нефритлар, пиелонефритларда, камқонлик, подагра ва ҳар хил неврозлар пайтида қадимги ҳакимлар узум ейишни тавсия этишган. Ибн Сино буйрак, қовуқ яллиғланишида, ичак оғриғида, узум мевасини, кўз, қулоқ касалликларида ток баргларини; ичбуруғда барглари сувини, тери касалликларида поясининг кулини ишлатган. Кузда ток кесилганида оқиб чиқадиган суви яъни токнинг кўз ёши буйрак ва қовуқдаги тошларни майдалайди. Сўгалларни йўқотишга, қонтолашлар пайдо бўлганида ёрдам беради. Узум мевалари ва баргларининг сувидан қон туфлашда, бавосил, тираки, гепатитларда фойдаланилади.

Замонавий табобатда узум мевалари ёки суви юрак жигар, буйрак, ўпка касалликлари, подагра, камқонликда, шунингдек, инфекциян касалликлар билан оғриқ ўтилганидан кейин, организмни қувватга киргишиш ҳазм системаси ишини аслига келтириш, чанқоқни қолдириш ва пешобни кучайтириш учун ишлатилади. Узум организмдан сийдик кислота ажралиб чиқишини кучайтиради ва шу сабабдан сийдик-тош касаллиги ва подаграда фойдали, деб ҳисобланади. Қон босимини ўрнига келтириш ва юрак-томирлар системаси, кўрув органишидаги ўзгаришларни бартараф этиш учун узумнинг ўзи ва суви фойда бериши аниқланган. Қандли диабет меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигида организмда йирингли жараёнлар кечаётганда беморга узум буюриб бўлмайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 40—50 г ток барглари устига 500 мл қайноқ сув қуйилиб, паст оловда 10—15 минут қайнатилади, кейин дамлаб қўйилади-да, сузиб олиниб, қандли диабет ёки гипертония касаллигига даво қилиш учун овқат олдидан ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майиздан қайнатма тайёрлаш усули: 100 г майиз янчилиб, устига 200 мл сув қуйилади-да, 10 минут қайнатилади, суви сузиб олиниб, унга таъмига қараб лимон кислота қўшилади ва овқат олдидан ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ТОТУМ, ТУТУМ

(Сумах дубильный)

Ботаник таърифи. Бўйи — 1—3 м гача борадиган сийрак шохли бута ёки кичикроқ дарахт. Катта тупларининг пўстлоғи жигаррангсимон тусда, ёш новда, ниҳол

лари кулранг ёки сарғиш-жигарранг, қалин туклар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тоқ патсимон. Устки томони тўқ яшил, пастки томони деярли кулранг, калта туклар билан қопланган. Гуллари — майда, яшироқ-оқ рангда, анча йирик рўваклар ҳосил қилади. Меваси — думалоқ ёки буйраксимон да, накли қизил мева.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари сентябрь — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон, Кавказ ва Қримда очиқ ёнбағирларда, қуруқ қоялар орасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барглари.

Кимёвий таркиби. Тотум баргларида анчагина ошловчи моддалар, флавоноидлар, бир оз миқдор эфир мойлари, аскорбинат кислота бор. Мевалари нўстидан ошловчи моддалар ва олма кислота ажратиб олинган. Ошловчи моддаларининг таркибида 15 фоизгача танин бор. Гуллаш даврида баргларида 20,9 фоизгача танин ва 4,8 фоиз атрофида галлат кислота бўлади. Тотумда бўладиган флавоноидлардан мирецитрин, кварцетин ва буларнинг гликозидлари, авикулярин ва бошқалар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимликнинг меваларидан одамни умуман қувватга киргизадиган, чанқовни босиб, иссиқни туширадиган, захарлар кучини қирқадиган, меъдани мустаҳкамлайдиган «нордон ичимлик» тайёрланади. Баргларида тайёрланган дамламани эса бадан териси ва шиллиқ пардалардаги яра, жароҳатларни ювиш, чайиш учун ишлатилади. Тожикистонда бу ўсимлик баргларида тайёрланган қайнатмани ичбуруғ ва ангина маҳалида, иссиқни туширадиган дори тариқасида берилади. Уруғларидан тайёрланган дамба ярали колит давосига, чанқоқни босиш ва иштаҳа очиш учун ишлатилади, қовурилиб, талқон қилинган уруғлари ичкетар, вабо давосига буюрилади. Тотумнинг бундай шифобахш таъсири унда бўладиган ошловчи модда — танингагина боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки бошқа бир қанча моддаларга ҳам боғлиқдир.

Гомеопатияда тотум баргларида тайёрланган тинктурани тошмали терлама, ичкетар, ревматизм, подагра, фалажлар вақтида ишлатилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратлар ўт пуфаги ва меъда-ичак йўли касалликларида, қон кетаётган маҳалларда, ревматизм,

подагра ва фалажлар пайтида яллиғланишга қарши шунингдек, иссиқни туширадиган восита тариқасида ишлатилади. Тотум барглари танин олиш учун саноат хом ашёси бўлиб ҳисобланади. Танин, таннальбин ва тансал меъда-ичак йўли ва қовуқ касалликларида буриштирувчи восита сифатида, алкалоидлар, оғир металллар билан заҳарланиш пайтида зиддизаҳар тариқасида, шунингдек, қон тўхтатувчи, дезинфекцияловчи восита ўрнида ишлатилади.

Дамламаси, қайнатмаси ва спиртда тайёрланган экстракти эндигина бошланиб келаётган қандли диабетга даво қилиш учун буюрилади.

ТОШ ВАЛЕРИАНА

(Каменная валериана, патриния средняя)

Ботаник таърифи. Бўйи 50 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси анча йирик, илдизи деярли шохланмайди, йўғонлиги 3 см гача боради, синими деярли кулранг. Поялари бир нечта бўлиб, жуда қалта туклар билан қопланган, 2—5 жуфт барг чиқаради. Барглари қарама-қарши жойлашган, кулранг-яшил тусда бўлиб, узунлиги 15 см гача ва эни 5 см гача боради; илдиз ёни барглари бандли, поясидагилари бандсиз бўлади. Гуллари тўпгул ҳолида пояларининг учидан чиқади, гултожиси оч сариқ, қўнғироқ шаклли бўлади, узунлиги 4—6 мм келади. Мевалари — узунлиги 4 мм келадиган, майин тук билан қопланган уруғ.

Июнь — июлда гуллайди, июль — августда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўт Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон ва Олтойда қоятошлар, тошли ёнбағирлар, тоғ сойларининг қуриб қолган шағал тошли ўзаклари, тоғолди даштларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизпоялари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Бу ўтнинг илдизларида сапонинлар, ошловчи моддалар, эфир мойи, азотли асослар, пектин, қанд моддалари, органик кислоталар ва бошқа бирикмалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўтнинг илдизпоялари ва илдизларидан тайёрланадиган гален препаратлар валериана билан бир қаторда турли неврозларда ишлатилади. Ўт таркибида сапонинлар бўлганлигидан у тўқималарни таъсирлантириш ва қон ҳужайраларини (эри-

троцитларни) емириш хусусиятига эга. Фармакологик таъсири жиҳатидан шифобахш валерианага ўхшаб кетади, лекин унга қараганда 1,5 барабар заҳарлироқ.

ТОҒЖУМРУТ, ИТЖУМРУТ

(крушина, слабительная, жостер слабительный)

Тоғжумрут — бўйи 3 м гача борадиган икки паллали бута ёки кичикроқ дарахт. Пояларидан одатда учи тиканли бўладиган шохлар чиқади. Барглари бандли, қарама-қарши жойлашган, тухумсимон учи ўткирлашиб келган, асоси понасимон. Бир жинсли гуллари майда, сарғиш яшил, барг қўлтиқларидан чиқадиган калта ярим соябон ҳосил қилади. Меваси — тўрт уяли, шарсимон данакли мева. Данаклари (уруғлари) тухумсимон шаклда, тўқ қўнғир рангда бўлади.

Май — июнда гуллайди, июль — августда мева тугади.

Географик тарқалиши. Тоғжумрут Урта Осиёнинг жануби шарқидаги тоғли жойларда учрайди, тоғ ён бағирларида арчазор ва ёнғоқзорларда, буталар орасида, тоғ сойлари ўзанлари бўйлаб ўсади. Собиқ Иттифоқ Европа қисми дашт ва ўрмон минтақасида, Фарбий Сибирда, Кавказда ва Қозоғистонда ҳам учрайди. Даштларда, бутазорлар орасида ўрмон четларида ўсади, баъзан чангалзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, илдизлари ва барглари.

Кимёвий таркиби. Меваларининг таркибида антразин унумлари бор: ралнокартин (глюкофрангулин) аглюкон, франгулаэмодин, гексоза ва рамнозадан иборат: рамноксантин (франгулин, франгулозид) франгулаэмодин билан рамноза бирикмасидир, бундан ташқари меваларида гиостерин, гексоза ва пентозалар, флавоноидлар ҳам бор. Танаси ва шохларининг пўстлоғида рамникозид, рамнартикозид ва бошқалар бўлади. Баргларида 3 фоиз атрофида аскорбинат кислота топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида тоғжумрут меваларидан тайёрланган қайнатма ва дамламаларидан майин сурги тариқасида фойдаланилади (атоник ва спастик қабзиятлар пайтида). Меваларидан тайёрланган гален препаратлари бактерияга қарши таъсир кўрсатади. Россия халқ табобатида бу ўсимликдан тайёрланган препаратлардан ракка қарши дори ўрнида

ҳам ишлатилади. Ғарбий Европа мамлакатларининг халқ табобатида истисқо, подагра, сурункали тери касалликлари, гастритлар, ичак атонияси, бавосил, гепатит, шамоллаш касалликлари ва бошқа дардларда тоғжумрут мевалари қўлланилади.

Замонавий табобатда тоғжумрут илдизлари ва баргларидан тайёрланадиган гален препаратларини гастрит, энтероколит сингари меъда-ичак касалликларида иччи жойига келтирадиган, буриштирадиган дори тариқасида ишлатилади; шохларидан тайёрланадиган қайнатмаси гипоацид гастрит, меъда-яра касаллигида буюрилади, жароҳатларни битирувчи восита тариқасида компресслар қўринишида суртиш учун ишлатилади.

Тоғжумрут мевалари Давлат фармакопоеясига киритилган. Қайнатма ва дамламалари асосан йўғон ичакка таъсир кўрсатиб, ичилганидан 10—14 соат кейин иччи яхши юриштиради. Сурги таъсири жиҳатидан мевалари пўстлоғига қараганда кучлироқ ҳисобланади. Тоғжумрут сурункали, атоник ва спастик қабзиятларга, тўғри ичак ёриқларига даво қилиш учун ишлатиладиган ҳар хил мураккаб йиғма дорилар таркибига киради. Спиртда тайёрланган экстракт—тинктураси ревматизмда ҳам қўлланилади.

П. И. Иброҳимов маълумотларига қараганда тоғжумрутининг етилган мевалари иситма туширадиган ва умуман қувватга киргизадиган хоссаларга эгадир, шохлари билан пўстлоғи эса яхшигина сурги ўрнини босади.

Э. Г. Ковалева маълумотларига қараганда тоғжумрут мевалари сурги бўлишидан ташқари, сийдик ҳайдаш хоссасига эгадир. Шу муносабат билан бу олим тоғжумрут меваларини сийдик ҳайдайдиган ва сурги дори тариқасида ишлатишни тавсия этади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 20 г (икки ош қошиқ) миқдоридagi тоғжумрут меваларини сирланган идишга солиб, устига 200 мл (бир стакан) қайноқ сув қуйилади-да, идишнинг қопқоғини беркитиб, уни бошқа идишда қайнаб турган сувга 30 минут қўйиб қайнатилади, кейин олиб совитилади. Совиган қайнатманинг устига қайнаган сув қуйиб ҳажми 200 мл гача етказилади. Мудом қабзият бўлиб юрилган маҳалда кечаси ётиш олдидан $\frac{1}{2}$ стакандан ичилади.

2. Бир ош қошиқ меваларининг устига қайнаган совуқ сув қуйилиб 12 соат қўйиб қўйилади-да кейин сузиб олинади. Эрталаб ва кечқурун $\frac{1}{2}$ стакандан ичилади.

3. Тоғжумрут суюқ экстрактини кечаси бир чой қошиқдан ичиб ётилади.

ТОҒОЛЧА

(Алича)

Ботаник таърифи. Аксари кўп танали бўлиб ўсадиган дарахт ёки бута, бўйи 5—10 м га боради. Шох-шаббаси ёйирилиб ўсади, шохлари сертикан. Барглари эллипссимон ёки тухумсимон шаклда бўлиб, узунлиги 2—10 см, эни 2—4 см келади, баргларининг четлари майда тишчали, барглари учи ўткирлашиб келган бўлиб, устки томони яланғоч, пастки томони малла ранг, калта туклар билан қопланган, узунлиги 2,5 см гача борадиган бандлари бор. Гуллари якка бўлади, оқ ёки оқиш пушти рангда. Мевалари думалоқ, чўзиқ ёки сал ясси тортган, қизил пушти, тўқ бинафша, яшил ёки қора рангда. Эти аксари нордон гоҳида ширин-нордон.

Апрелда гуллайди, мевалари июнь-июль ойларида те-риб олинади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиё, Кавказда кенг тарқалган.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, барглари, гуллари ва тоғолча пўстлоғидан йиғиб олинadиган елими.

Кимёвий таркиби. Тоғолча меваларининг этида 9,94 фонзгача қандлар, жумладан 1,4 фонз глюкоза, 6,09 фонз фруктоза, шунингдек 3,12—7,5 фонз органик кислоталар (олма-лимон кислоталари), 16 мг гача витамин С, 2,8 мг гача провитамин А, пектинлар, ошловчи моддалар, минераллар, ёғли мой бор.

Халқ табobati билан илмий табobatда барглари ва гулларидан тайёрланган дамлама енгил сурги тариқасида, меваларидан тайёрланган қайнатма (компот) гипoaцит гастрит, сурункали қабзият маҳалларида иштаҳани очиш ва овқат ҳазмини яхшилаш, шунингдек юқори нафас йўлларининг яллиғланиш касалликларида балғам кўчирувчи дори тариқасида қўлланилади. Елими ҳам балғам кўчирадиган восита тариқасида ишлатилади. Тоғолча пўстлоғи ва илдизларидан тайёрланган дамлама ва қайнатмалардан терлатадиган, иссиқни туширадиган ва яллиғланишга қарши восита тариқасида фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритилган тоғолча гуллари ёки баргларида 1 ош қошиғи устига 200 мл қайнаган сув солиниб, 15 минут давомида қайнатилади-да, кейин сузиб олинади. Хроник колит маҳалида овқатдан олдин $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 5—6 ош қошиқ тоғолча мевалари қоқиси устига 600 мл қайноқ сув қуйиб, термосда 4—6 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, иштаҳа очиш учун овқат олдидан 1 стакандан ичилади.

ТОҒ РАЙҲОН

(Душица мелкоцветная)

Ботаник таърифи. Тоғ райҳон — кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари сертармоқ, бир нечта поя чиқаради. Поялари сершоҳ бўлиб, тик ўсади, тўрт қиррали, майда туклар билан қопланган бўлади, бўйи 60 см гача боради. Барглари қарама-қарши жойлашган, гухумсимон шаклда, яхлит бандли. Баргларининг устки томони тўқ яшил, пастки томони кулранг яшил тусда. Гуллари майда, оч пушти рангда, қалқонсимон каллакка ўхшаш тўп гуллар ҳосил қилади. Меваси тухумсимон шаклда бўладиган, тўқ қўнғир тусли тўртқўшалоқ ёнфоқча.

Июнь — августда гуллайди, июль — сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон, шунингдек Жанубий Қозоғистонда учрайди. Қоя тошлар бағрида ва шағал тошли ерларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Усимлик гулга кирган маҳалда териб олинadиган ўти.

Кимёвий таркиби. Тоғ райҳон ўтида 0,6% эфир мойи, уруғларида 25% гача ёғли мой, шунингдек 10,7% қатрон моддалар, 0,7% тритерпен кислоталар, 1,35% кумаринлар, 11,0 6% полифенол бирикмалар, 3,2% флавоноидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида тоғ райҳон қайнатмаси ва дамламалари подаграда бўғим оғриқларига даво қилиш учун, нафас органларининг яллиғланиш касалликларида, шунингдек ҳар хил неврозларда тинчлантирувчи восита тариқасида, иштаҳа очиш учун қўлланилади; йирингли яраларни, чипқонларни чайиш, ювиш учун ишлатилади.

Ю. Н. Нуралиев маълумотларига қараганда, тоғ райҳон ўтининг гален препаратлари Тожикистон халқ табобатида турли органларнинг яллиғланиш касалликлари (холециститлар, гастритлар, ярали колит, қорин дам бўлиши, бронхитлар, зотилжам, сийдик-тош касаллиги) га даво қилиш учун, шунингдек ангина, стоматит-

лар, ларингитларда оғиз-томоқни чайиш учун кўп ишлатилади.

Замонавий табобатда тоғ райхон ўтидан йўталга, талвасаларга қарши, спазмларни бартараф этадиган, яллиғланишни камайтирадиган, овқат ҳазмини яхшилайдиган восита сифатида кенг фойдаланилади. Тоғ райхоннинг меъда безлари ишини кучайтириши, ўт ҳосил бўлишини кўпайтириши, шунингдек ўтдаги холестерин миқдорини камайтириши тажриба текширишларида аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ тоғ райхон ўти устига қайнаб турган 400 мл сув қуйилиб, 20—30 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинадидан, ўт ҳайдовчи восита тариқасида овқатдан олдин 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 марта ичилади.

2. 3 л сувга 300 г тоғ райхон ўтини солиб, паст оловда 30 минут қайнатилади, сузиб олиниб, ванна учун ишлатиладиган сувга қўшилади.

3. 2 ош қошиқ тоғ райхон ўти устига қайнаб турган 300 мл сув қуйиб, 3—4 соат дамлаб қўйилади, сузиб олинадидан, қуёнчиқ касаллигида уни 3 га бўлиб ичилади. Даво курси 3 йил.

ТОҒ ҚУДУСИ

(Чистець буквицветный)

Ботаник таърифи. Бўйи 100 см га ҳам борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари — ингичка. Поялари анча йўғон бўлиб ўсади, пастки томони туклар билан қопланган. Барглари чўзинчоқ тухумсимон-наштарсимон шаклда, пастки баргларининг анча узун бандлари бор, учки барглари деярли бандсиз. Гуллари пояларининг учидан чиқади, қирмизи-қизил ёки пушти — бинафша рангда бўлиб, узунлиги 1,5—2 см га боради, бошоқсимон зич тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — бўйлама эгатчалари бўладиган уч қиррали ёнғоқча.

Июнь — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Тяньшань ва Помир — Олтой тоғларининг шарқий қисмида кўп ўсади, Ўзбекистонда Тошкент вилоятида учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг гуллаб турган даврида йиғиб олинадиган ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида эфир мойи, стахидрин, бетоницин ва турицин деган алкалоидлар, қат-

рон моддалар, флавор гликозидлар, аскорбинат кислота, антоцианлар, органик кислоталар, кальций тузлари, қандсимон моддалар бор. Унинг Қирғизистон ва Ўзбекистонда ўсадиган хиллари таркибидаги моддаларининг миқдори жиҳатидан бир-биридан сал фарқ қилади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ таъбатида бу ўтдан тайёрланган гален препаратлар ҳар хил сабабларга кўра бачадондан қон кетганида, юрак-томирлар етишмовчилиги, гипертония касаллигининг бошланғич даврида ва юрак ҳамда мияда қон айланишини яхшилаш учун ишлатилади. Туғруқдан кейин бачадоннинг аслига келишини тезлаштириш, узилган ҳайз маромини ўрнига келтириб, шунингдек жигар функциясини жонлантириш учун ҳам унинг ўтидан тайёрланган дамламалар буюрилади. Бу дамламалардан тинчлантирадиган, қон босимини туширадиган восита сифатида фойдаланилади ва уларни яра ҳамда жароҳатларни ювиш учун ҳам ишлатилади.

Замонавий таъбатда бу ўсимликдан тайёрланган препаратларининг қон тўхтатадиган ва бачадоннинг ҳаракат функциясини жонлантирадиган хоссаси борлиги исбот этилган. Айни вақтда улар сезиларли даражада тинчлантирадиган, қон босимини туширадиган ва талвасаларга қарши таъсир ҳам кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган ўтдан 1 чой қошиқ миқдорида олиб, устига қайнаб турган 2 стакан сув қуйилади-да, идишнинг қопқоғини беркитиб, совугунича дамлаб қўйилади ва кейин сузиб олинади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майда тўғралган ўт устига 9 ҳисса 40% ли спирт ((ёки ароқ) қўйиб, ҳар кун вақти-вақти билан чайқатиб турган ҳолда 7 кун қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, бу экстрактни 20—25 томчидан кунига 3 маҳал ичилади. Бундай экстрактни дорихоналар ҳам тайёрлаб бериши мумкин.

ТУЛҚИ ПЕЧАК, МИНГБОШ

(Вьюнок шерстистый, тысячеголовник)

Ботаник таърифи. Қалта-қалта тук билан қопланган, бўйи 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик; жуда сершоҳ бўлиб ўсиши туфайли, шаклан шарга ўхшаб кетади. Илдизи — йўғон, ерга чуқур тушиб

борадиган ўқ илдиз. Барглари навбатма-навбат жойлашган, тук билан қопланган кулрангнамо, эллипсимон ёки чўзиқ наштарсимон. Гуллари узун-узун бандли тўп гуллар ҳосил қилади. Гул косачаси кичкина; гултожиси воронкасимон оқ, пушти ёки қизил. Меваси тухумсимон ёки эллипсимон бир уруғли чаноқча.

Мингбош заҳарли ўсимликдир.

Май—июнда гуллайди, июнь — сентябрда мева туғади.

Географик тарқалиши. Мингбош Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистон ва Қозоғистон жанубида учрайди. Тоғларнинг пастки минтақаси, тоғ олди жойларда, баланд қирлар ва текисликларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми, ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида ҳар хил алкалондлар жумладан конвольамин бор, илдизларидаги алкалондларидан конвольвин ва конвольамин ҳамда икки хил асос ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Тожикистон халқ табиотида мингбош ўтидан тайёрланган дамлама ва қайнатма талвасага қарши, оғриқни қолдирадиган жароҳат битишини тезлаштирадиган восита тариқасида, шунингдек сил ва бронхиал астма касалликларида ишлатилади.

Мингбош алкалондлари конвольвин ва конвольамин жуда ҳам заҳарли модда бўлганлигидан замонавий табобатда ишлатилмайди, лекин уларнинг унумлари — конвокаин ва пропатин оғриқни қолдирувчи кучли восита сифатида коканн ўрнида, тропатин эса паркинсон касаллиги, спастик парезлар, фалажлар ва скелет мускулларининг тонуси кучайиб кетадиган бошқа касалликларда холинolitik модда тариқасида қўлланилади. Тропатин силлиқ мускуллари тонуси кучайиб кетадиган касалликлар (бронхиал астма, сийдик-тош ва ўт-тош касалликлари, яра касалликлари) да ва бола тушиш хавфи туғилиши пайтида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритилган мингбош илдизларини майда янчиб, кунига 1 г дан ичилади.

2. Спиртда тайёрланган тинктурасидан фойдаланилади. Бунинг учун 2 қисм минбош гуллари ёки ўтини 4 қисм спирт ёки араққа солиб, икки ҳафта қўйиб қўйилади, кейин докадан сузилиб шиша идишга қўйиб олинади. Шу тинктуранинг 1 ош қошигининг $\frac{1}{2}$ стакан қайнаган сувга солиб, жароҳатларга примочка ва компресслар тарзида ишлатилади.

ТУЛКИҚУЙРУҚ

(Прангос обыкновенный)

Ботаник таърифи. Бўйи 1 м гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизлари йўғон-йўғон, цилиндрсимон. Поялари — кўп, тўғри бўлиб ўсади, кўп қиррали. Барглари бандсиз, навбатма-навбат жойлашган, ўткир учли, патсимон. Гуллари — сариқ соябонсимон. Мевалари икки уруғли мева.

Май — июнда гуллайди, июнь — июлда уруғлари етилади.

Географик тарқалиши. Тулкиқуйруқ Урта Осиёнинг тоғли районларида ўсади. Баъзи жойларда кўм-кўк ўтзорлар ҳосил қилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизи ва ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг илдизларида кумаринлар, эфир мойлари, қатронлар, ошловчи моддалар бор. Ўти ва баргларида эфир мойлари, алкалоидлар, кумаринлар бўлади, эфир мойларининг таркибига мирцен, камфара, борнеол, пинен ва бошқа моддалар кирди.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимлик илдизларидан тайёрланган қайнатма халқ табобатида қўтирга ва одам ҳамда уй ҳайвонларининг соч ва жунлари тўкилишига қарши қадимдан ишлатилиб келинади. Илдизларининг ҳиди омбор каламушлари ва сичқонларини чўчитади.

Баъзи табибларнинг фикрига қараганда, тулкиқуйруқ яра ва жароҳатларга ҳам даво бўлади, чаканда мойи билан аралаштириб ишлатилса, қизилўнгач ракида наф беради.

Замонавий табобатда тулкиқуйруқнинг таъсир қилувчи асосий моддаси кана ва ҳашаротларни ўлдириш хоссасига эга бўлган қатрон эканлиги аниқланган. Шунинг учун илдизларидан тайёрланган дамлама ва қайнатмаларни қўтир касаллигига даво қилиш учун ишлатиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ош қошиқ оқ каррак ўти сувини тулкиқуйруқ илдизларидан тайёрланган 2 ош қошиқ аччиқ қайнатма билан кунига 3—4 маҳал ичилади (меъда ракида).

2. Қизилўнгач ракида 0,5 стакан чаканда ёки сариқ чой мойини овқатдан 40 минут олдин кунига 3 маҳал тулкиқуйруқ илдизларидан аччиқ қилиб тайёрланган $\frac{1}{4}$ стакан қайнатма билан ичилади.

3. Тулкиқуйруқдан аччиқ қилиб қайнатма тайёрлаш йўли мана бундай: бу ўтнинг илдизларидан 5 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 1000 мл қайноқ сув қуйналади, уни идиши билан қайнаб турган сувга қўйиб, 35 минут қайнатилади, кейин совугунча дамлаб қўйилади ва сузиб олинади.

ТУРП

(Редька посевная, огородная)

Ботаник таърифи. Илдизмевали, қаттиқ тукли, бўйи 90 см гача борадиган бир йиллик ёки икки йиллик ўтсимон ўсимлик; икки тури редиска ва турп экилади. Редиска илдизмевалари майдароқ, ўзига хос ўткир таъмли, қизил ёки оқ рангли бўлса, турп илдизмевалари анча йирик, тўқ яшил ҳатто қорамтир рангда, жуда ўткир мазали бўлади. Илдизи йўғон, этдор, дуксимон ёки шолғомсимон. Пояси тик ўсиб, бир талай оқ, пушти ёки бинафша рангли гул новдалар чиқаради. Пастки илдизёни барглари лирасимон, бандли; усткилари майдароқ, деярли яхлит, навбатма-навбат жойлашган. Мевалари — қора рангли думалоқ уруғлари бўладиган қўзоқлар.

Апрель — майда гуллайди, мевалари май — июнда етилади.

Географик тарқалиши. Чекка Шимол ва чўлларни ҳисобга олмаганда кўп жойларда экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизмевалари.

Кимёвий таркиби. Турп илдизмеваларида углеводлар, гликозидлар, азотли экстрактив моддалар, ёғлар, фитонцидлар, витамин С, В₁ ва А, минерал тузлар олтингугурт, хлор, йод, бром бирикмалари, ферментлар ва бактерияларни ўлдирадиган модда лизоцим бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида турп сувини бўғим оғриқлари, ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида сийдик ҳайдайдиган ва тошларни эритадиган восита сифатида, шунингдек бронхитлар, кўкйўтал, ўпка сили ва қон туфлаш маҳалида, қандли диабетда буюрилади. Турп суви ва майда қирилган этини йирингли яралар ва жароҳатлар давосига ишлатилади. Радикулит, миозит, невралгияда янги турп суви оғриб турган жойларга суртилади ва компресс қилиб қўйилади, турпнинг уруғлари ва илдизларидан спиртда тайёрланган тинктурани бадан терисидаги доғларни йўқотиш учун ишлатилади. Қадимги ҳакимлар турп сувини асалга

таралаштириб, бундан асабларни зўриқишдан сақлаш учун фойдаланишган.

Замонавий табобатда парҳез таомларга қўшимча қилиб бериладиган ҳар хил салатлар тайёрлашда кўп ишлатилади. Турпда бўладиган олтингугуртли эфир мойи меъда безларини таъсирлаб, ундан меъда шираси ажралишини кучайтиради, меъда ва ичак ишини жонлантириб, овқат ҳазмини ва тўқималарнинг озикланишини яхшилайд. Турпдан жигарда ўт ҳосил бўлиши ва унинг ичакка чиқишини кучайтирадиган восита тариқасида ҳам фойдаланилади, чунки турпнинг сезиларли даражада ўт ҳайдовчи хоссалари борлиги аниқланган. Шунинг учун ҳам баъзан турп холециститлар маҳалида ва ўт-тош касаллигининг олдини олиш учун ишлатилади. Турп, таркибида тегишли моддалар бўлганлигидан, жигарнинг ёғ босишига йўл қўймайдиган фосфолипидлар ҳосил бўлишини кўпайтиради. Турпда жигар функциясига яхши таъсир кўрсатадиган витаминлар, хусусан витамин С бўлганлигидан, турп сувини жигар циррозлари ва гепатитларда ҳам буюрилади. Кардионеврозлар ва аритмиялар билан оғриган касалларга даво қилишда ҳам бир қадар яхши натижалар олинган.

Баъзи тери касалликларига даво қилишда турп сувини пахтага шимдириб, баданга қўйилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Каттагина турп этидан ўйиб олинади-да, ўрнига асал ёки шакар солиб, 4—5 соат иссиқ жойга қўйиб қўйилади, чиққан сувини қўйиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Турп сувига 2—3 ҳисса қайнаган сув қўшиб, кечаси ётиш олдидан $\frac{1}{2}$ стакандан ичилади.

ТУХУМАК

(Софора японская)

Ботаник таърифи. Бўйи — 20 м гача борадиган катта дарахт, оқ акацияга ўхшаб кетади, танасининг пўстлоғи сал-пал ёрилган, шохлари яшил тусли силлиқ бўлади. Барглари — тоқ патсимон, калта бандли, барг япроқлари чўзинчоқ эллипссимон шаклда. Тўғри ўсадиган, узунлиги 35 см гача борадиган рўваксимон тўпгуллар чиқаради, гуллари сарғиш рангда, кўп бўлади, аксари солиниб туради. Меваси — 8 та уруғи бўладиган этдор яланғоч дуккак.

Июнь — июлда гуллайди, август — сентябрда мевалари етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Шимолий Кавказ, Қрим, Украинанинг жанубида ариқ, каналларнинг бўйлари, боғлар ва кўчаларга манзарали дарахт тариқасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: гуллари (шоналари), барглари ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Тухумак баргларида 17, шоналарида 30 фоизгача рутин, шунингдек сафорин, кварцетин, рамноза, амилоза топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида тухумак меваларидан тайёрланган тинктурани гипертония, меъданинг яра касаллиги, ичбуруғ, паропроктатитда овқатдан олдин кунга 3 маҳал 50 томчидан ичиш буюрилади. Бундан ташқари, шу тинктурани турли йирингли жароҳатлар ва яраларга даво қилиш учун сиртга ҳам ишлатилади.

Тухумак ўсимлигида анчагина рутин бўлганлигидан, замонавий табобатда ундан марказий нерв системаси, юрак, кўз тўр пардасига қон қуйилиш ҳолларининг олдини олиш ва буларга даво қилиш учун кенг фойдаланилади, уни гипертония, атеросклероз, диабетда ҳам ишлатилади. Рутин қил томирлар, яъни капиллярларнинг ўтказувчанлиги ва мўртлигини камайтиради. Тухумак тинктураси қон ивишини тезлаштиради. Ҳозир ундан кўпдан бери битмай келаётган яралар, куюк яралар давоси учун сиртга ишлатиладиган «Софорин» деган препарат ишлаб чиқарилади.

Тухумак меваларида стафилококклар, стрептококклар, ичак таёқчаларига худди антибиотик сингари таъсир ўтказадиган модда борлиги аниқланган, баргларида писталарга қарши таъсир қиладиган модда топилган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган тухумак меваларидан 40—50 г миқдоридан олиб, устига 500 мл ароқ қуйилади-да, вақт-вақти билан аралаштириб турган ҳолда уй ҳароратида 10—15 кун сақланади. Кейин сузиб олиб, гипертония касаллигида 15—20 кун давомида овқатдан 15 минут илгари 20—30 томчидан кунга 3 маҳал ичилади.

2. Қуритилган тухумак мевалари ва шоналаридан 2 ош қошиқ миқдоридан олиб, устига 400 мл қайноқ сув қуйилади-да, 15 минут қайнатилади, кейин 1 соат дамлаб қўйилиб, сузиб олинади. Овқатдан олдин $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ стакандан кунга 3 маҳал ичилади.

УКРОП

(Укроп огородный, аптечный)

Ботаник таърифи. Бу ўсимликнинг кимиёвий таркиби ва фармакологик хоссалари жиҳатидан бир-бирига жуда яқин турадиган икки тури элма укроп (шивит) ва дорихона укропи бор. Элма укроп бўйи 80—100 см га борадиган бир йиллик ўсимлик бўлиб, ўзига хос хушбўй ҳиди бор. Дорихона укропи аксари икки йиллик бўлиб, бўйи 180 см гача боради. Бу ўсимликларнинг илдизи дуксимон, сарғишроқ рангда бўлиб, бир оз шохлайди. Барглари — навбатма-навбат жойлашган патсимон қирқилган, пастки барглари бандли, усткилари аксари калта бандли ёки бандсиз. Гуллари майда-майда бўлиб, сариқ рангда, соябонсимон бир қадар йирик тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси — чўзинчоқ шаклда бўладиган оч жигарранг ёки кулрангсимон икки уруғли мева.

Июль — августда гуллайди, мевалари сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимликлар ёввойи ҳолда Ўрта Осиёнинг баъзи жойларида учрайди. Асосан қуруқ ва тошлоқ жойларда, йўллар четида ўсади. Маданий хиллари Ўрта Осиё республикалари ва бошқа жойларда кўп экилади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликларнинг деярли ҳамма қисмларида эфир мойлари бор. Уруғларида 20 фоизга қадар мой бўлади. Бундан ташқари бу ўсимликларда аскорбинат кислота, каротин ва флавоноидлар, кверцетин, изорамнетин ва кемферол бор. Поя ва баргларида витамин В₆, В₁, В₂, пантотенат кислота, бир оз миқдорда қанд моддалари, азотли моддалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида овқат ҳазми бузилганида, нафас йўллари, жигар, буйрак, қовуқ касалликларида, шунингдек эмизикли аёлларнинг сутини кўпайтириш учун укроп уруғидан кукун, дамлама ва қайнатма ҳолида фойдаланилади. Ўрта Осиё халқ табобатида укроп уруғини қорин дам бўлганида, иштаҳа пасайганида, қорин оғриғи, ўт-тош ва сийдик-тош касалликларида анча кўп ишлатилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, қорин дам бўлганда, ҳиқичоқ тутаётганда анча ёрдам беради, ел ва сийдик ҳайдаш хоссасига эга бўлиб, кўнгил айнаётган маҳалда, юрак ўйнаётганда ҳам наф беради.

Замонавий табобатда бу ўсимликлардан тайёрланган гален препаратларининг ҳам йўлидаги безлар ишини

кучайтириб, ўт ва сийдик ҳайдайдиган таъсир кўрсатиши, ичаклар ишини жойига келтириб, мускулларнинг тортишиб қисқариб туришини бартараф этиши аниқланган. Укроп томирлар мускулларини ҳам бўшаштирадиган ва сийдик ҳайдайдиган бўлгани учун баъзи олимлар уни гипертония касаллиги ва атеросклероз давосига ишлатишни тавсия этадилар.

Чиндан ҳам, укроп дамламаси вена томиридан юборилганда қон босимини тушириб, чарчаган юрак ишини кучайтириши, ичакларни бўшаштириши ва сийдик чиқишини кўпайтириши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда аниқланган.

Экма укроп уруғлари ва булардан олинган анетин препарати юрак-тож томирлари, меъда-ичак йўли, ўт пуфаги, сийдик йўллари силлиқ мускулларини бўшаштиради, шу муносабат билан юрак тож томирлари ва бошқа томирларни кенгайтириб, оғриқларни бир қадар камайтиради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуруқ экма укроп ўтидан 10 (1 ош қошиқ) миқдорда олиб, устига 500 мл қайноқ сув қўйилади-да, дамлаб қўйилади, совуғанидан кейин сузиб олиб, қабзият маҳалида ёки ич дам бўлганда овқат олдиан ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. 10 г миқдоридаги укроп уруғини сирланган идишга солиб, устига 200 мл (1 стакан) қайнаб турган сув қўйилади-да, идиш қопқоғини ёпиб, уни қайнаб турган сувга 15 минут солиб турилади, уй ҳароратида 45 минут давомида совутилади-да, кейин сузиб олиб, суюқлик ҳажминини қайнаган сув билан 200 мл га етказилади. Балғам кўчирадиган ва ел ҳайдайдиган восита тариқасида илиқ ҳолида $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. 2 чой қошиқ укроп уруғини термосга солиб, устига 200 мл қайноқ сув қўйилади-да, кечаси билан қолдириб қўйилади. Эртасига шу дамламанинг ҳаммасини овқатдан олдин 3 га бўлиб ичилади.

4. 1 г миқдориди (пичоқ учиди) олинган укроп уруғини овқатдан 20 минут илгари кунига 3 маҳал сув билан ичилади.

5. Қорин дам бўлганда, айниқса, болаларга, 1 чой қошиқдан укроп суви (дорихона укропи мойининг 0,1% ли эритмаси) буюрилади.

УЧМА ҚҰЙТИКАН

(Рогоголовник пряморогий)

Ботаник таърифи. Учма қўйतिकан — бўйи 7 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизининг ёнларидан узун бандли барглари чиқаради, пояси тўғри ўсади. Гуллари майда, сариқ, якка-якка бўлиб, поясининг учидан чиқади. Мевалари — поясининг учидан бўладиган бир уруғли мева.

Март — апрелда гуллайди, мевалари апрель — майда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиё, Кавказ, Ғарбий Сибирь ва бошқа жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: гуллаб турган даврида йиғиб олинган ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликда 14,8 фоизгача қанд моддалар, 1,78 фоиз атрофида қатронлар, шунингдек, бир мунча миқдор ҳар хил кислоталар, каротин, анемонин ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимликдан жароҳатлар, чипқонлар, лат еган жойларга, гуш касаллиги ва бошқа тери касалликларига даво қилиш учун халқ табобатида қадимдан фойдаланилади.

Замонавий табобатда терининг йирингли касалликлари, чипқонларга қарши яхшигина таъсир кўрсатиши аниқланган, шунинг учун турли яра-жароҳатларга даво қилишда қуруқ ўтидан ҳамда тоза ҳолдаги анемониндан тайёрланган суртмаси, шунингдек, янги ўтидан тайёрланган экстрактидан фойдаланилади. Бу препаратлар яра ва жароҳатларнинг йирингдан тезроқ тозаланиб, тезроқ эт олиши ва битиб кетишига ёрдам беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 2 ош қошиқ миқдоридаги ўт устига 1 стакан қайноқ сув солиб, 5 минут қайнатилади, кейин 4 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Яра-жароҳатларни ювиш, уларга компресс қилиш учун ишлатилади.

ХАНТАЛ, ХАРТАЛ

(Горчица карепская, горчица сизая)

Ботаник таърифи. Хантал — бўйи 50 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик, илдизи ўқ илдиш, пояси тик ўсадиган тармоқланадиган, туксиз. Пастки,

барглари навбатма-навбат жойлашган, бандли, пояси-дан юқори кўтарилиб борган сайин барглари кичрайиб боради. Тўп гули шингилсимон, гул тожлари тилларанг тусда, гулкосача барглари ёнга қараб туради. Меваси — ингичка қўзоқча, уруғлари майда шарсимон, кулранг қора, жигарранг ёки оч сариқ тусда. Май ойида гул-лайди, мевалари июнь — августда етилади.

Географик тарқалиши. Қирғизистон, Қуйи Волга бўйи ва Шимолий Кавказда экилади.

Ишлатиладиган органлари: уруғи.

Кимёвий таркиби. Уруғида глюкоза аллилхантал мойи ва нордон калий сульфатга парчаланадиган гликозид,— синигрин бор. Бундан ташқари хантал уруғларида 47% гача қуриб қолмайдиган мой бўлади, бу мой таркибига эрунат, олеинат, линолат, линоленат кислоталар ва бошқа кислоталар киради. Фермент билан ишланган уруғларидан хантал мойи олинади (2,9% гача), бу мойда 40% гача аллилхантал мойи, 50% коротонилхантал мойи, шунингдек цианаллил диметилсульфит ва водород сульфид юқлари бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида хантал барглари кукуни одам заҳарланганда зидди заҳар тарикасида ишлатилади, меъда-ичак йўли касалликлари, меъда раки, нафас органлари касалликларида хантал баргларида тайёрланган қайнатма ва дамламалар буюрилади.

Замонавий табобатда ханталнинг фақат уруғларидан фойдаланилади. Баъзи мамлакатлардагина айрим навларининг барглари қўлланилади. Хантал меъда шираси ишини кучайтириб, иштаҳани очади, яллиғланишга қарши антисептик таъсир кўрсатади. Ички органларнинг турли касалликларида ханталдан тайёрланадиган горчичниклар ва хантал спирти кўп ишлатилади. Бу препаратлар қўйилган жойига рефлектор йўл билан таъсир кўрсатиб, касал органларнинг қон билан таъминланишини яхшилади. Нерв системасининг трофик функциясини яхшилади. Хантал спирти радикулит, ревматизм, невралгиялар, миозитлар, шамоллаш касалликларида қўлланилади. Горчичниклари гипертония кризларида, инсульт хавфи пайдо бўлганида, бронхитлар, пневмонияларда ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Хантал кукуни илиқ сув билан суюқ хамир ҳолига келгунича қорштирилади. Қоғоз латта устига юпқа қилиб сурти-

либ, беморнинг баданига 10—15 минутга қўйиб қўйилади. Бу вақтда бемор адёлга ўралиб ётиши керак.

2. Хантал ванналарини қилиш учун икки ош қошиқ хантал кукунига 10 л иссиқ сув солинади.

3. Компресс қилиш учун бир чой қошиқ хантал кукуни 1 стакан илиқ сувга қориштирилади ва унга дока ҳўллаб касал жойга 5—10 минут қўйиб қўйилади.

ХАПРИ, ҚИСРОҚ

(Перовская норичниколистая)

Ботаник таърифи. Кучли ҳиди бўладиган, бўйи 120 см гача борадиган заҳарли ўсимлик. Бир йиллик шохлари тўрт қиррали. Барглари тухумсимон ёки чўзинчоқ шаклда, йирик, тишли, пояларида қарама-қарши жойлашган. Гуллари кўк рангда бўлиб, гул барглари 5 та. Мевалари тухумсимон.

Июнь — июлда гуллайди, июль — августда мевалари етилади.

Бу ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли.

Географик тарқалиши. Хапри Урта Осиёнинг тоғолди минтақасида ва тоғларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг гуллаб турган пайтида териб олиннадиган ер устки қисми.

Қимёвий таркиби. Усимликнинг ер устки қисмида: камфен билан цинеолдан иборат эфир мойи, борнеол билан сирка кислота бирикмаси (эфери), кариофиллен ва бошқа бирикмалар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобати билан замонавий табобатда бу ўсимликнинг ер устки қисмларидан тайёрланган қайнатма қўтир ва бошқа тери касалликларига даво қилиш учун ишлатилади. Бу ўсимликнинг спирт ва сувдаги тинктуралари қўшиб тайёрланган суртма дориларнинг яра ва жароҳатларни битирадиган, бактерияларни ўлдирадиган таъсири борлиги аниқланган.

ХЕРНИАРИЯ

(Грыжник голый)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик ўсимлик. Илдизи — ёғочдек қаттиқ ўқ илдиз. Пояси ер бағирлаб ўсади, жуда сершоҳ бўлади. Барглари қарама-қарши жойлашган, эллипссимон ёки тухумсимон; гуллари майда,

оқиш, кўримсиз, коптокчалар кўринишидаги барг қўлтиқларидан чиқади. Меваси — очилмайдиган бир уруғли ёнғоқча.

Июндан то кузгача гуллаб мева тугаверади.

Географик тарқалиши. Собиқ Иттифоқ Европа қисмининг чекка шимолдан ташқари ҳамма районларида, Урта Осиё, Жанубий Қозоғистон, Кавказ, Олтойда тарқалган. Асосан қумли тупроқларда, далалар, бўз ерларда, йўллар четида ва 800—2400 м гача баландликдаги сой ёқаларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида 12% гача тритерпен сапонинлар, тритерпен гликозидлар, В ва С глаброзид, кумаринлар, флавоноидлар, эфир мойлари, алкалоидлар юқи ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида бу ўт юрак касалликларида, ревматизм, артритларда, баданга шиш келган вақтларда, нафас система-си ва қовуқнинг яллиғланиш касалликларида сийдик ҳайдайдиган, ўт ҳайдайдиган, шунингдек буриштирадиган восита тариқасида қўлланилади. Бу ўсимликнинг қайнатмасидан белорус халқ табобатида сариқ касаллиги, қорин оғриғи, чурра касаллигида, қон сийиш вақтида фойдаланилади. Болаларда учрайдиган гуш касаллиги, диатезларда болалар шу ўт қайнатмасида чўмилтирилади.

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг сийдик ҳайдаш, бир қадар ўт ҳайдаш хоссаси борлиги, спазмларни бартараф этиб, яллиғланишга, бактерияларга қарши таъсир кўрсатиши аниқланган. Қовуқ яллиғланганида ва буйрак билан қовуқда тош бўлганида бу ўт айниқса, яхши наф беради. Шу муносабат билан буйрак жомлари ва сийдик йўллари яллиғланганида, буйрак санчиғи вақтида, шунингдек буйрак ва қовуқдан тошлар, қумларни тушириш учун қайнатмасини ичиш буюрилади. Оғир жисмоний ишдан кейин мускуллар оғриб турган маҳалларда 10% ли дамламасидан 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиб туриш тавсия этилади. Диспенсия пайтида, ичак бураб оғриб турган маҳалларда яллиғланишга қарши антисептик восита тариқасида ўтининг дамламаси ва иллизининг қайнатмаси буюрилади. Истерия, қуёнчиқ касалликларида уруғи ва ўтидан тайёрланган дамламаси тинчлантирувчи восита тариқасида ишлатилади. Буғлаб, юмшатиш билан барглари баданнинг лат еган жойларига, оғриб турган бўғимларга қўйилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган 1 ош қошиқ ўти устига бир стакан қайноқ сув солиб, батамом совугунича дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқатдан олдин 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Ер устки қисмларидан олинган янги сувини овқатдан илгари, 2—3 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Бир ош қошиқ херниария ўти ва бир ош қошиқ барглари устига 200 мл қайноқ сув қуйиб, 10 минут қайнатилади-да, қайнатмани совугунича дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

ХУРМО

(Хурма)

Ботаник таърифи. Бўйи 16 м гача борадиган тропик ва субтропик дарахт ёки бута. Барглари чўзинчоқ, яхлит бўлиб, тўқ яшил рангда. Гуллари икки уйли, жуда майда, мевалари чўзинчоқ, думалоқ, сарғиш-қовоқранг тусда, пишганида кўпинча қораяди. Етилмаган, ғўра мевалари сариқ рангда, қаттиққина бўлиб, оғизни буриштирадиган маза беради.

Июнь — июлда гуллайдди, мевалари октябрь — декабрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиё республикаларида экилади, баъзи жойларда ёввойи ҳолда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: мевалари.

Кимёвий таркиби. Хурмо меваларида 25 фоизгача қанд моддалари, 1,5 фоиз протеинлар, 0,85 фоиз ёғлар, шунингдек олма кислота, витамин С, пектин, танин, бир қанча микроэлементлар бор. Меваларида гликозидлар, флавоноидлар ҳам топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида хўрмони, айниқса, юқумли касалликлардан кейин заифлашиб қолган кишиларга, камқонлик маҳалида буюрилади, шунингдек гипертония касаллигининг давосига ишлатилади. Йирингли яралар, чипқонлар ва ҳасмолга даво қилиш учун хурмо мевасини пўсти билан бирга қўйилади.

Ибн Сино қони камайиб, заифлашиб қолган одамларга хурмо истеъмол қилиб туришни буюрган. Камқон бўлиб, қувватдан кетган одамларга, шунингдек меъданичак йўлининг инфекцияга боғлиқ бўлмаган яллиғла-

ниш касалликларида хурмонинг наф бериши замонавий табобатда ҳам аниқланган. Уни 15—20 донадан кунига 3 маҳал еб туриш мумкин.

ЧАҚАМИҒ

(Подмаренник настоящий, медовая трава)

Ботаник таърифи. Сершоҳ илдизпоя ва ингичка-ингичка поялар чиқарадиган, бўйи 120 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Барглари учи ўткир, тор наштарсимон, 8—12 донадан тўп-тўп бўлиб чиқади. Гуллари майда, сариқ, узун-узун рўвакларга тўпланган.

Июнь — августда гуллайди.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик деярли ҳамма ерда учрайди.

Ишлатиладиган органлари: гуллаб турган даврида йиғиб олинадиган ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида галиозин, рубиадин ва аспирозид деган триоксиантрагликозидлар, эфир мойи юқлари, ошловчи ва бўёқ моддалар ҳамда сут ивишига сабаб бўладиган модда бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Янги йиғиб олинган чақамиғ ўтидан тайёрланган дамламани халқ табобатида қон тўхтатадиган, тинчлантирадиган, оғриқни қолдирадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ичиш ва сиртга ишлатиш учун буюрилади. Бу ўтнинг ачиқ қилиб дамланган дамламаси ва янги олинган сувини истерия, невротенияда, болаларда бўладиган талвасалар («шайтонлаш» маҳали)да, жигар касалликларида ичиш ва бурун қонағанида бурунга қўйиш учун тавсия этилади, гуллари кукун қилиб, кўпдан бери битмай келаётган яра-жароҳатларга сепилади.

Замонавий табобатда чақамиғдан юрак ва буйрак касалликлари муносабати билан баданга шиш келганида сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ревматизм, турли тери касалликларида фойдаланиш тавсия этилади. Қайнатмалари бадандаги чипқон, ширинча яраларини ювиш, чайиш, шуниингдек, уларга ванна қилиш учун ишлатилади. Илдизларидан тайёрланган қайнатмани пневмония, эндометритларда буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган ўтдан 40 г миқдорда олиб, устига 1 л сув қуйилади, паст оловда 15 минут қайнатилади, сузиб олинади-да, $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Янги ўтдан сиқиб олинган сувини 3—4 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Майда тўғралган 1 ош қошиқ чакамиғ ўти устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, 5—6 соат дамлаб қўйилади, овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

ЧАКАНДА, МАЙМУНЖИЙДА

(Облепиха крушиновидная)

Ботаник таърифи. Чаканда ёки маймунжийда — бўйи 4—6 м гача борадиган, пўстлоғи қўнғир тусда бўладиган сершоҳ бута ёки дарахт. Новдалари тангача ва туклар билан қопланган бўлганидан аввалига кумушранг бўлиб кўзга ташланади, кейинчалик зангсимонқўнғир тусга киради, тиканлари ҳам бўлади. Барглари — навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, узунлиги 6—8 см гача боради. Барг япроғи устки томонидан сал кулранг аралаш тўқ яшил, пастки томонидан сарғиш. Гуллари бир жинсли, икки уйли, калта бандлари бўлади. Меваси — узунлиги 1 см гача борадиган, зарғалдоқ ёки қизғиш тусда бўладиган, сершира, хушбўй данакли мева. Данаги — силлиқ, узунасига кетган эгатчаси бор.

Барг ёзмасидан олдин ёки барг ёзиши билан бир вақтда апрель-май ойларида гуллайди, мевалари август охирлари ва октябрь бошларида етилади ва келаси йил баҳоргача ўсимликда тураверади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёдаги ҳамма республикаларда, Қозоғистоннинг жанубий томонларида, шунингдек Кавказ, Олтой, Байкал орти ва бошқа жойларда учрайди. Тўқайлар, дарё водийлари, сойлар четларида ўсади. Қимматли сервитамин ва манзарали ўсимлик тариқасида, дарё соҳиллари ва жар ёқаларини мустаҳкамлаш учун экилади.

Уруғидан кўпайиши билан бир қаторда пайванд йўли билан ҳам яхши кўпаяди.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва уруғи; уруғидан мой олинади.

Кимёвий таркиби. Чаканда мевалари кўпгина витаминларга бой бўладиган хом ашё қаторига киради. Уларда талайгина миқдорда каротин, витамин Е, С, В₁, В₂, фолат кислота бор. Мевасининг этида қанд мод-

далари, органик кислоталар, кверцетин, изорамнетин ошловчи моддалар уруғларида витаминларга бой бўладиган мой бор. Баргларида ҳам ошловчи моддалар, витамин С, шунингдек, полифеноллар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Чаканда мевалари хали табобатида яра-жароҳатларни битирадиган, оғриқ қолдирадиган, лавша, яъни цинга касаллигига даво бўладиган восита тариқасида қадимдан ишлатилиб келинади. Урта Осиёда бўғим оғриқларида баданнинг касал жойларига чаканда барглари қўйиш тавсия этилади, бу ўсимликнинг мевалари, гулларини куюк яралар билан ётоқ яралар, колит, меъда ва ўн икки бармоқ ичак касаллиги давосига ишлатилади. Чакандадан томоқ оғриғи, тиш оғриғига, тиш атрофидаги тўқималар яллиғланиши (периодонтит) га даво қилишда ҳам фойдаланилади. Барглари ва ёш новдаларидан тайёрланган экстрактлари ичкетар маҳалида ичиш учун буюрилади.

Гастритлар, гепатитлар, бронхит, зотилжамга ва терининг йирингли касалликларига даво қилишда қадимги табибларнинг чаканда барглари ва меваларидан дори тайёрлашгани маълум. Бундан ташқари, чакандадан қон тўхтатадиган восита тариқасида ҳам фойдаланишган.

Замонавий табобатда чаканда мойининг яра-жароҳатлар битиб кетишига ёрдам бериши, бактерияларга қарши таъсир кўрсатиб, кўпгина микробларнинг ўсишини тўхтатиб қўйиши аниқланган. Алкоголь ва углерод тетрахлорид таъсирида пайдо бўлган гепатитларда чаканда мойининг анча наф бериши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда исботланган. Бу мой склерозга қарши таъсир кўрсатиш хусусиятига ҳам эга.

Чаканданинг ёш новдалари ва баргларида спиртда тайёрланган экстракт ҳамда ундан олинган «гиппофаин» деган препаратнинг баъзи турдаги хавфли ўсма-ларнинг ўсишини секинлаштириб қўйиши тажрибаларда маълум бўлди. «Гиппофаин» қон босимини пасайтириш хусусиятига ҳам эгадир. Чаканда мойининг зарарланган тўқималар эт олиб, битишини тезлаштириши, яллиғланишга қарши ва оғриқсизлантирувчи таъсир кўрсатиши клиника синовларида аниқланган. Бу препаратдан тери касалликлари клиникаси, стоматология, офтальмологиядан ҳам кенг фойдаланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Чаканда меваларини ювиб тозалаб, ҳўллигича, қоқи қилиб ейлади, булардан компотлар, мурабболар тайёрланади (сервита-мин масаллиқ тариқасида).

2. Чаканда мойи меъда ва ўн икки бармоқ ичакнинг яра касаллигига 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

ЧЕРКЕЗ

(Черкез, солянка Рихтера)

Ботаник таърифи. Бўйи 5 м гача борадиган, ихчам шох-шаббали бута ёки дарахт, новдалари тик юқорига қараб ўсади. Қари тупи ва шохларининг пўстлоғи — оч кулранг тусда, эгилувчан, бир йиллик ингичка шохларининг пўстлоғи — сутдек оқ. Барглари навбатма-навбат жойлашган, узунлиги 9 см гача ва қалинлиги 2 мм гача боради, этдор, оқ туклар билан қопланган. Гуллари гулён барг қўлтиқларидан биттадан чиқади, диаметри 4 мм ча келади, гул қўрғони оддий, қўнғир рангда. Меваси диаметри 20 мм гача борадиган думалоқ ёнғоқча.

Май ойининг охирларидан ноябргача гуллайди, мевалари июлда етила бошлайди.

Географик тарқалиши. Черкез Қорақум, Қизилқум чўлларинда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва гуллари.

Кимёвий таркиби. Мевалари, гуллари ва баргларида 1,6 фонзгача сальсолин, 1,4 фонз атрофида сальсолидин алкалоидлари ва бошқа алкалоидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Тожикистон халқ табобатида черкез ўсимлигидан оғриқ қолдирадиган, гижжа туширадиган, юрак ишини қувватлайдиган восита тариқасида фойдаланилади. Туркменистонда бу ўсимликнинг ер устки қисмларидан тайёрланган дамлама қон босимини тушириш ва бош оғриғини қолдириш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда сальсолин ва сальсолидин алкалоидларининг қон томирларини кенгайтириб, қон босимини бир қадар пасайтириши, марказий нерв системасига умуман тинчлантирувчи таъсир кўрсатиши аниқланган. Шуниси қизиқки, черкез тинктураси қон босимини пасайтирувчи таъсири жиҳатидан олганда, сальсолин ва сальсолидин алкалоидларига қараганда 10—15 баравар кучли бўлади.

Бу препаратларнинг қон ивиш жараёнини тезлаштира олиши аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 1. Майда тўғралган 20 г миқдордаги черкез гуллари ва мевалари устига

100 г 70% ли спирт қуйиб, 7 кун қўйиб қўйилади. Кейин 40—50 томчидан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

ЧОЙ

(Чай)

Ботаник таърифи. Чой бўйи 3 м гача борадиган бута ёки 10—12 м бўлиб ўсадиган дарахтдир. Барглари навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, терисимон, ялтироқ, учига томон торайиб келган эллипс шаклида, устки томони аксари тўқ яшил рангда, пастки томони очроқ тусда, узунлиги 7 см гача ва диаметри 4 см гача боради. Чой ўсимлигининг териб олинадиган асосий маҳсули бир йиллик новдасининг куртагидан эндигина чиққан учки икки-уч баргидир, флеш деб шуни айтилади. Гуллари — бандли, гул барглари сарғиш аралаш оқ рангда. Меваси — уч палла чаноқ бўлиб очиладиган кўсакча, уруғлари думалоқ шаклда, кулранг-жигарранг тусда, ялтироқ.

Августдан кеч кузгача гуллайди; мевалари октябрь—декабрда етилади.

Географик тарқалиши. Ватани Осиё; Хитой, Ҳиндистон, Вьетнам ва Жанубий-Шарқий Осиёнинг бошқа жойларида. Шунингдек, Грузия, Озарбайжон, Қраснодар ўлкасида экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва шохлари, булардан кофеин олинади.

Кимёвий таркиби. Чой баргида анчагина миқдорда ошловчи моддалар, жумладан эрийдиган ва эримайдиган ошловчи моддалар бор. Эрийдиган ошловчи моддалари жуда мураккаб полифеноллар билан катехинлар ва танидлар аралашмасидан иборат. Бундан ташқари, чой баргларида алкалоидлар: кофеин, теофиллин, теобромин, ксантин, гипоксантин, параксантин, метилксантин, изотин, шунингдек фосфорорганик бирикмалар: лецитин, аденин, цитозин, темир ва марганецли нуклеопротендлар; витамин С, В₁, В₂, К, никотинат ва пантотенат кислоталар, эфир мойлари бор. Чой ўсимлигининг танаси, илдизлари ва уруғларида стероид сапонинлар топилган, уруғларида 35 фоизгача мой, 3,2 фоиз атрофида крахмал, оқсиллар ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида чойдан одам ақлий ва жисмоний жиҳатдан чарчаганда умумий қувватга киргазадиган, кишини тетиклантирадиган во-

сита тариқасида фойдаланилади. Уни заҳарлар кучини кесадиган, иссиқни туширадиган, сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган восита тариқасида турли юқумли касалликларда, шунингдек гипертонияда бужурилади. Ичбуруғ касаллигида чой анча наф беради. Чойни олма сиркаси ёки бир оз миқдор асал билан ичилса, бўғим оғриқлари, миозитлар, ларингитларга ҳам дуруст даво бўлади.

Чой чарчоқни ёзиб, организм иш қобилиятини кўтарадиган восита сифатида қадимдан ишлатилиб келинади. Меъда-ичак, жигар, буйрак касалликлари ва бошқа бир қанча дардларга даво қилиш учун чойдан фойдаланилади. Қадимги ҳакимларнинг фикрига қараганда, чой меъда, юракни бақувват қилиб, марказий нерв системасини қўзғатади, чанқоқни босиб, истисқо, сариқ касаллиги ва бошқа дардларга ҳам даво бўлади.

Замонавий таъбиотда чойнинг марказий нерв системасини қўзғатиши аниқланган, бу унинг таркибида бўладиган кофеин моддасига кўп даражада боғлиқ. Чой кишининг ақлий ва жисмоний иш қобилиятини ошириб, юрак ишини кучайтиради, бош мия, юрак, жигар ва буйрак томирларини кенгайтиради. Чой таркибидаги теofilлин сийдик ҳайдаш хоссасига эга бўлиб, юрак фаолиятини жонлантиради, бронхларни кенгайтиради. Кўк чой микробларга қарши таъсир ҳам кўрсатади, чанқоқни яхшироқ босади. Бронхиал астма, стенокардия гипертония кризларида ва қон димланиб қоладиган маҳалларда теofilлин эфедрин билан бирга қўшиб ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули. 100 г миқдоридagi қуруқ кўк чой устига 2 л қайноқ сув қуйиб, 20—30 минут дамлаб қўйилади-да, кейин дам-бадам аралаштириб туриб, 1 соат қайнатилади. Сўнгра икки қават докадан ўтказиб сузиб олинади, шамаси устига яна 1 л қайноқ сув қуйиб, 40 минут қайнатилади, кейин буни ҳам докадан ўтказиб сузиб олинади. Сузиб олинган бу қайнатмаларни аралаштириб, шишаларга қуйиб олинади-да, стерилланади. Тайёр бўлган бу препаратни музлатгичда ярим йил давомида, уй ҳароратида эса 3 ойгача сақлаб қўйса бўлади.

Уни овқатдан 20 минут илгари 1—2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичиш учун бужурилади. Ичбуруғ касаллигининг оғир хилларида бу препаратни ҳуқна — клизма қилиб ишлатиш мумкин.

ШАФТОЛИ

(Персик обыкновенный)

Ботаник таърифи. Шохлари ёйилиб ўсадиган, бўйи 8 м гача борадиган дарахт. Танаси ва қари шохларининг пўстлоғи қизғиш-жигарранг, ғадир-будир, тангачали; қари шохлари осилиб тушади, ёш новдалари ингичка, яланғоч, ялтироқ. Барглари навбатма-навбат жойлашган, наштарсимон шаклда бўлиб, узунлиги 18 см гача боради, четлари аррасимон қирқилган, тишли. Шафтоли барг чиқармасдан олдин ёки барг чиқариш билан бир вақтда гуллайди, гуллари кўп, деярли бандсиз, гултожи пушти, қизил ёки оқ рангда, беш баргли. Мевалари тухумсимон ёки думалоқ шаклда, ҳар хил катталиқда, сершира, эти оқ, сариқ, қовоқранг, гоҳо қизғиш, хушбўй, ширин ёки нордон-ширин. Данаги қаттиқ, йирик, этидан осон ажралади ёки унга ёпишиб кетган, мағзи аччиқ, гоҳида ширин, бодом ҳидли бўлади.

Март — апрелда гуллайди, июнь — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Шафтоли барча Урта Осиё республикаларида кенг тарқалган бўлиб, экиладиган навлари ҳам жуда кўп. Қрим, Молдова, Кавказда ва бошқа жанубий районларда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: барглари, гуллари, мевалари ва мағзи, мағзидан мой олинади.

Кимёвий таркиби. Мағзида талайгина миқдорда қотмайдиган ёғли мой, амигдалин деган гликозид, бир оз миқдор эфир мойлари, ферментлар ва бошқа моддалар; мевасининг этида каротиноидлар, анчагина аскорбинат кислота (витамин С), қандлар, олма, май, лимон кислота ва бошқа органик кислоталар; пўстлоғида флавоноидлар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида шафтоли янги баргларининг суви ва қайнатмаси ревматизм, бош оғриғи ва меъда-ичак касалликларига даво қилишда фойдаланилади. Экзема (гуш касаллиги) да барглари-дан тайёрланган қайнатмадан касал жойга иссиқ ванна қилиш тавсия этилади, гулларини эса сурғи ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида буюрилади. Ибн Сино қабзнят маҳалида ва иштаҳани очиш учун шафтоли буюрган, бош ва қулоқ оғриғида мойини ишлатган. Янги барглари, гулларининг сувидан эса гижжаларга қарши ва яра-жароҳатларни битирадиган восита тариқасида фойдаланган

Мевалари сийдик ҳайдайдиган восита сифатида буюрилади, мағзи эса балғам кўчирувчи дори тайёрлашда ишлатилади.

Замонавий табобатда шафтоли мағзидан тайёрланган препаратларнинг гижжаларга қарши таъсир кўрсатиши аниқланган. Шафтоли мойи бодом мойи ўрнига босади ва суртма дорилар тайёрлаш учун асос сифатида ишлатилади. Мевалари таркибидаги органик кислоталар ва эфир мойи меъдадан шира ажралишини кучайтиради ва овқат ҳазмини яхшилайти. Гипохром анемияда шафтоли анча наф беради. Юрагининг ишида камчиликлари бор одамларга фойда қилади, чунки шафтоли меваларида калий тузлари бор. Бироқ, шафтолида анчагина қанд моддалари бўлганлиги учун шафтолини диабет билан оғриган ва семириб кетган одамларга буюриб бўлмайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1. стакан шафтоли қоқини термосга солиб, устидан 1000 мл қайноқ сув қуйилади-да, кечаси билан қолдириб қўйилади. Қабзият маҳалида ҳар кун эрталаб 1 стакандан илиқ ҳолда ичилади.

2. Майда тўғралган 1 стакан шафтоли барглари устига 200 мл қайноқ сув қуйиб, бир оз қайнатилади. Сузиб олиниб, ундан гуш касаллигида кунига 2 марта иссиқ ванна қилинади.

ШЕРОЛҒИН

(Полынь эстрагон, тархун)

Ботаник таърифи. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари кўп, тўғри бўлиб ўсади, учки қисмидан шохлайди, сарғиш ёки қизғиш тусда, одатда туксиз бўлади, бўйи 125 см гача боради. Барглари — чўзиқ-наштарсимон шаклда, яхлит, тук билан қопланган. Гуллари — оч сариқ ёки сал қизғиш рангда, осилиб турадиган тўпгуллар ҳосил қилади. Уруғлари майда, тўқ жигарранг.

Июнда гуллаб, сентябрда уруғлари етилади.

Географик тарқалиши. Ватани — Монголия. Ўзбекистон, Тожикистон, Қирғизистонда ёввойи ҳолда учрайди. Тоғ ёнбағирларида, тоғлар яқинидаги яйловларда, бўш ерларда, ариқ-сойлар бўйида ўсади, баъзан яйловларда жуда кўпайиб, чангалзорлар ҳам ҳосил қилади. Кавказ-орти, Ўрта Осиёда экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: ўти ва илдизи.

Кимёвий таркиби. Гуллаб турган ўти таркибида эфир

мойи, каротин, витамин С ва алкалоидлар юқи бор; баргларида ҳам каротин топилган. Урта Осиёдаги турларидан олинган эфир мойида сабинен, мирцен, секвитерпен бирикмалар ва қатрон моддалар бор. Бошқа турларининг эфир мойи таркибига эстерагол (метилхавинол) мирцен, арпабодиён ва сирка альдегидлари киради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида шеролин ўти овқат ҳазмини яхшилаб, иштаҳани очадиган, ел ҳайдайдиган восита тариқасида, гипоацид гастритда, шунингдек, истисқо ва лавшада ишлатилади, кукун қилиниб, стоматитлар маҳалида оғизга сепилади. Тожикистон халқ табобатида бу ўсимликдан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар сурункали холецистит, буйрак-тош касаллигига даво қилиш учун ишлатилади.

Ибн Сино фикрига қараганда, бу ўсимлик намни қочириб, совутади, нафасни енгиллаштириб, уйқуни яхшилайдди.

Сиркада тайёрланган дамламаси тиш оғриғига яхши даво бўлади. Асал билан аралаштириб истеъмол қилинса, иссиқни туширадиган таъсир кўрсатади ва тўрт кунлик иситма тутишининг олдини олади.

Замонавий табобатда шеролинни ҳазм йўлининг ишини яхшилайдиган восита тариқасида ишлатиш тавсия этилади. Илдизларидан спиртда тайёрланган экстрактлари (тинктураси) тинчлантирадиган, талвасага қарши восита сифатида қўлланилади. Суюқ экстрактининг сурункали гастрит билан оғриган касалларга фойда бериши аниқланган.

Ўзбекистонда ўсадиган шеролиннинг гижжаларга қарши таъсир кўрсатиши тажрибалардан маълум.

ШИЛДИРБОШ

(Сферофиза солонцовая)

Ботаник таърифи. Шилдирбош — бўйи 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси — узун, ер тагида вегетатив йўл билан кўпайишга хизмат қиладиган бир талай илдизлар ҳосил қилади. Поялари тўғри ўсади, сийрак, калта туклар билан қопланган. Барглари навбатма-навбат жойлашган, калта бандли, узунлиги 10 см гача боради. Гуллари калта бандли, узунлиги 10 см гача борадиган шингиллар ҳосил қилади. Гултожи — капалакнусха, қизил-ғиштранг тусда.

Меваси — чўзинчоқ ёки думалоқ шаклли, оч тусли очилмайди дуккак. Уруғлари — майда, думалоқ-буйраксимон, яланғоч, хира жигарранг тусда.

Апрель — майда гуллайди, мевалари июнь — августда етилади.

Шилдирбош заҳарли ўсимликдир.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёнинг текислик ва тоғ олди районларида, гоҳи Доғистонда, Ғарбий Сибирнинг Иртиш олди районлари ва Байкал ортида кенг тарқалган. Ярим саҳро ва саҳро минтақаларида, тўқайларда ўсади, пахтазорлар ва ариқ бўйларида ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисмлари (ўти), бу ўт сферофизин деган алкалоид олиш учун хом ашё бўлиб хизмат қилади.

Кимёвий таркиби. Бу ўт таркибида 0,4 фоиз чамаси турли алкалоидлар бор. Шуларнинг энг муҳими табобат амалиётида ишлатиладиган сферофизиндир.

Таъсири ва ишлатилиши. Замонавий табобатда сферофизин алкалоиди (бензоат тузи) туғруқ фаолияти сустлигида, қон кетиб қолган маҳалларда, чилла давридаги бачадон атониясида, шунингдек, гипертония касаллигида ишлатилади.

Сферофизиннинг бачадон силлиқ мускуллари кучини ошириб, унинг бир маромда қисқариб боришига сабаб бўлиши ҳайвонлар устидаги тажрибаларда аниқланган. Бачадон мускулларига кўрсатадиган таъсири жиҳатидан сферофизин қорамиз препаратига ўхшаб кетади, лекин камроқ заҳарли бўлиши ва ҳомилага ножўя таъсир кўрсатмаслиги билан ундан ажралиб туради. Сферофизин қон босимини узоқ муддат пасайтириб туриш хусусиятига ҳам эга.

Сферозиннинг бензоат тузи кукун ва ампулаларга солинган 1% ли эртма кўринишида дорихоналарда сотилади.

ШОТАРА

(Дымянка вайяна лекарственная)

Ботаник таърифи. Бўйи 35 см гача борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тагидан поялар чиқаради, поялари ингичка ариқчали бўлиб, ёйилиб ўсадиган шохчалар беради. Барглари патсимон қирқилган. Гуллари пушти — бинафшаранг тусда бўлиб, бир талай

қалин шингиллар ҳосил қилади. Меваси — икки гомонидан сал қисилиб келган думалоқ шаклдаги бир уруғли кўк ёнғоқча.

Март — июнда гуллайди, меваси май — июлда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Туркменистон, Қирғизистон, Тожикистон, Ўзбекистоннинг ҳамма жонлараридаги экинлар ичида, боғлар ва бўз ерларда бегона ўт тариқасида учрайди, Кавказ, собиқ Иттифоқнинг Европа қисмида ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Шотара ўтида 0,7% гача алкалоидлар, 3,1% гача қанд моддалари, 4% гача қатрон моддалари, бўёқ ва бошқа моддалар, эфир мойи, витамин С, К бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ўрта Осиё халқ табобатида шотара ўтидан қонни тозалаб, сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган, йўталга қарши, иситмага қарши ва сурги восита тариқасида фойдаланилади. Ўтининг қайнатмаси ва сувини меъда яраси касаллиги, гастритлар, гепатитлар, сариқ касаллиги, бавосил, гипертонияда берилди. Ундан тайёрланадиган гален препаратлари қўтир, эшакем, темиратки маҳалларида, ўтининг суви эса қон тўхтатувчи восита тариқасида ишлатилади. Болгария халқ табобатида бу ўтни сариқ касаллиги, бавосил, темиратки пайтида бадан ва юзга ҳуснбузар тошганда, шунингдек, сийдик ҳайдайдиган ва терлатадиган восита тариқасида ишлатиш тавсия этилади.

Замонавий табобатда шотара ўтидан тайёрланган дамлама ва унинг суви меъда-ичак йўли ишини маромга солиб, ўт ҳосил бўлишини кучайтириши, антисептик ва яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши ва сурги ўрнини босиши тажрибада аниқланган. Бу ўт алкалоидлари тажриба итларида юзага келтирилган гипертонияда қон босимини туширади. Алкалоидларидан протопин қон босимини пасайтириб, юрак иши маромини тўғрилайди (аритмияни бартараф этади), шунинг учун юрак-томирлар касалликларида қўлланилади.

Шотара спазмларни бартараф этадиган ва оғриқ қолдирадиган хоссаларга эга бўлганидан жигар ва ўт пуфаги касалликларида, қабзият маҳалида, меъданинг яра касаллиги ва ел юришмай; қорин дам бўлиб турган маҳалларда қўлланилади.

Шотара умуман қувватга киргизадиган шифобахш ўт тариқасида ҳам маълум. Уни оғир касалликлардан ке-

җин, бронхоэктазлар вақтида, бронхит, сил касаллиги, миокардитлар ва юрак порокларида ҳам буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 чой қошиқ майда тўғралган ўт устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, 6—7 соат дамлаб қўйилади-да сузиб олинади. Ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган 1 ош қошиқ шотара ўти устига 200 мл иссиқ сув қўйилиб, 1—2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, овқатдан илгари 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

3. 2 ош қошиқ ўтни термосдаги 500 мл қайнаган сувга солиб дамланади-да, шу дамламани 3 га бўлиб, овқатдан 20—30 минут илгари ичилади.

4. Янги шотара ўтидан олинган 20 мл миқдордаги суви 200 мл қатиқ зардобига аралаштирилади, овқатдан олдин ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

5. Янги шотара сувини овқатдан олдин 30—40 томчида кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

6. 1 қисм янги шотара сувини 4 қисм вазелин ёки ёғ билан аралаштириб, тери касалликларида ишлатилади.

Бу ўсимлик заҳарли эканлигини унутмаслик керак.

ШОҲ ТУТ

(Шелковица черная)

Ботаник таърифи. Шоҳ тут бўйи 10—35 м га борадиган дарахт бўлиб, танасининг пўстлоғида ёриқлари бор. Барглари навбатма-навбат жойлашган, юраксимон ёки думалоқ-тухумсимон, яхлит ёки бўлакларга бўлинган, тишли, икки томони гадир-будир. Уруғчи бошоқчалари деярли бандсиз бўлиб, кейинчалик қора рангли меваларга айланади.

Баҳорда — апрель ойи ўрталарида гуллайдн, мевалари июнь охирларидан то кеч кузгача етилиб бораверади.

Географик тарқалиши. Шоҳ тут Урта Осиёнинг ҳамма республикалари, Кавказ ва бошқа жойларда қадимдан экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, илдиз ва танасининг пўстлоғи, мевалари.

Кимёвий таркиби. Танасининг пўстлоғи, ёғочи ва баргларида ошловчи ва бўёқ моддалар (морин деган пигмент) бор. Баргларида талайгина миқдорда витамин С бўлади. Меваси кўнгилочар ширин мазали, сер-

сув бўлиб, унда 12 фоизча қанд моддалари, эркин ҳолдаги олма ва лимон кислоталари, елим моддаси, бир оз оқсил, темир, гликозидлар, холин, бўёқ моддалари, пектин ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Оснѐда шоҳ тут мевалари жилонжийда билан биргаликда скарлатина ва дифтерия касалликларида қўлланилади, шунингдек сийдик ҳайдайдиган ва чанқоқни яхши босадиган восита тариқасида ишлатилади, иситма вақтида, гипертония ва қандли диабетда ҳам буюрилади. Оғиздаги яра-чақаларга даво қилиш учун оғизни шоҳ тут меваларидан тайёрланган қайнатма билан чайилади. Бундан ташқари, қуритилган пўстлоғини янчиб, кунжут мойига қориштирилади-да, бадандаги яра-жароҳатлар, қўтир бўлган жойларга малҳам қилиб қўйилади, бундай жойларга шоҳ тутнинг янги баргларини ҳам қўйиш мумкин. Шоҳ тут мевалари ҳўллигича ва қоқи ҳолида истеъмол қилинади.

Ибн Сино шоҳ тут баргларини томоқ оғриғига, ҳўл меваларни ва буларнинг сувини оғиз ва томоқдаги ўсмаларга, ичбуруққа даво қилиш учун ишлатган, сийдик ҳайдайдиган, заҳарлар кучини кесадиган восита тариқасида буюрган. Унинг фикрича, баргларидан эзиб олинган сув (25 г миқдориди) қорақурт чаққан одамларга яхши даво бўлади. Шоҳ тут, қора анжир баргларини ёмғир сувида қайнатиб, кейин шу сувга бош ювилса, соч қораяди. Ибн Сино маълумотларига қараганда, шоҳ тут мевасининг суви ёки қоқиси оғизда ўсмалар пайдо бўлишига йўл қўймайди, барглари эса астма ва ангинага даво бўлади.

ЭМАН ЕҚИ БОЛУТ

(Дуб обыкновенный, дуб черешчатый)

Ботаник таърифи. Бўйи 50 м гача борадиган катта дарахт. Ёш новдалари гунгурт-қўнғир тусда бўлиб, вақт ўтиши билан кумушсимон кулранг тусга киради, қари шохлари кулранг-қўнғир тусли, чуқур-чуқур ариқчали бўлиб қолади. Барглари — навбатма-навбат жойлашган калта бандли, узунлиги 7—15 см, асосида қулоқчалари бор. Гуллари бир жинсли, бир паллали. Меваси қўнғир-сариқ тусли ёнғоқ (чўчқа ёнғоқ), узунлиги 1,5—3,5 см келади. 40—60 йиллик пайтидан бошлаб, барг ёзилиши билан бир вақтда, апрель-май ойида гуллайди;

мевалари сентябрь—октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Асосан собиқ Иттифоқнинг Европа қисмида ўсади. Ўрта Осиёнинг барча жумҳуриятларида учрайди. Аралаш ўрмонлар, япроқ баргли ўрмонлар минтақасида ўсади, эманзор ўрмонлар ҳосил қилади. Шаҳар ва боғларда манзарали ўсимлик тариқасида ҳам ўстирилади.

Ишлатиладиган органлари. Ёш тана ва шохларининг пўстлоғи. Эман пўстлоғи танасида сув юрабошлайдиган даврда йиғиб олинади, бу — тахминан куртакларининг ёзилиш вақтига тўғри келади. Баъзан ёнғоқларидан ҳам фойдаланилади.

Кимёвий таркиби. Эман пўстлоғида ошловчи моддалар (20%), галлат ва элагат кислоталар (1,6%), пентозанлар (14%), пектинлар (6%), кверцетин, қанд ва ёғли мой (5%) бор. Баргларида кверцетин, кверцитрин, ошловчи моддалар ва пентозанлар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Эман пўстлоғидан тайёрланган қайнатма, дамлама ва бошқа гален препаратлар яллиғланишга, бактерияларга қарши таъсирга, буриштирувчи хоссаларга эга.

Эман пўстлоғи стоматитлар, гингивитлар, ларингитлар, тонзиллитлар, гастритлар, энтеритлар, колитлар, гепатохолециститларда, сийдик йўллариининг яллиғланиш касалликлари, қон кетар пайтлари (меъда, бавосил тугунлари, бачадондан қон кетаётгани) да, шунингдек бадан терисида йирингли яралар бўлганида, оёқ терлайдиган маҳалларда дерматовенерологияда ва турли гинекологик касалликларга даво қилиш учун гинекологияда ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Сирли идишга 2 ош қошиқ (20 г) миқдоридаги эман пўстлоғи солинади, устига қайнаб турган 200 мл сув қўйилиб, бошқа идишда қайнаб турган сувда 30 минут давомида қайнатилади, кейин олиниб 10 минут совутиб қўйилади, докада сузиб олинади-да, қайнатма устига қайнаган сув қўйилиб, ҳажми 200 мл гача етказилади. Оғиз бўшлиғи, ҳалқум, ҳиқилдоқнинг яллиғланиш касалликларида оғиз-томоқни кунига 5—6 марта чайиб туриш учун ишлатилади.

2. Ёш эман шохларининг пўстлоғини майдалаб, ундан 1 чой қошиқ миқдорида олинади-да, устига қайнаб турган 200 мл сув қўйилади, 8 соат дамлаб қўйилиб, докада сузиб олинади ва овқатдан олдин ярим стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш буюрилади.

3. 1 чой қошиқ майдаланган меваси — чўчқа ёнғоқ

устига қайнаб турган бир стакан сув қуйиб қўйилади ва совуганидан кейин сузиб олинади. Ярим стакандан кунга 2—3 маҳал ичиш буюрилади.

ЭРМОН, ШУВОҚ

(Полынь горькая)

Ботаник таърифи. Бўйи 150 см гача борадиган, кулранг-кумушсимон тусда бўладиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик, ўзига хос кучли ҳиди бор. Илдизпояси калта, шохланадиган ўқилдиз чиқаради. Поялари тўғри ўсиб, устки қисмидан шохланади. Илдизёни барглари бандли, учбурчак-думалоқ шаклда, патсимон қирқилган. Тўпгуллари — солиниб турадиган, думалоқ шаклли саватчалар, гуллари майда, сариқ. Мевалари — учи ўткирлашиб келган қўнғир рангли чўзинчоқ уруғли.

Май ойдан бошлаб гуллайти, мевалари июль — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистон, Қирғизистон, Туркменистон, Жанубий Қозоғистоннинг кўп жойларида яйловлар, ўтлоқлар, тўқайлар, ўрмон четлари, ёнбағирларда, шунингдек ариқ-сойлар бўйларида, йўл четлари ва деворлар тагида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўти, гуллаб турган устки қисми, илдизёни ва пастки барглари.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ўти ва баргларида 2 фонзга қадар эфир мойи, флавоноидлар (артемитин ва бошқалар), органик кислоталар, каротин, витамин С, ошловчи моддалар ва бошқа моддалар бор. Эфир мойининг таркибига тўйинган спирт, углеводородлар, секвитерпен лактонлар ва секвитерпен гвайаноидлар кирилади. Барглари ва пояларида бўладиган абсинтин ва анабсинтин деган моддалар бу ўсимликка хос тахир маза беради, унинг яллиғланиш ва микробларга қарши таъсири ҳам шу моддаларга боғлиқ.

Ўзбекистонда ўсадиган эрмоннинг ер устки қисмидан арабсин деган янги алкалоид модда ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида эрмон ўти қайнатмаси овқат ҳазми бузилганида, жигар, меъда, талоқ, ўт пуфаги касалликлари, бавосил, безгакда даво учун, шунингдек иштаҳани очиш, уйқунни жойига келтириш учун ичтилади, уни гижжа ҳайдайдиган, яражароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Ибн Сино эрмон қайнатмасини эски кўз касалликларига даво қилиш, ҳайзни аслига келтириш учун ишлаган. Утидан сиқиб олинган сувни эса, сариқ касаллиги ва истисқода, иштаҳани очиш учун буюрган.

Бу ўсимликдан тайёрланган гален препаратлар юқори нафас йўллари катари, камқонлик, ревматизм, гепатит, бронхиал астма сингари касалликларда, уйқусизликда ишлатилади, шунингдек, умуман қувватга киргизадиган дори сифатида ҳам буюрилади.

Замонавий табобатда эрмон ўсимлигининг гален препаратлари меъда-ичак йўли ишини жонлантириб, ўт ажраллигини ва меъда ости бези функциясини кучайтириши, овқат ҳазмини анча яхшилаши аниқланган. Унинг таркибидаги алкалоид ва бошқа фаол моддалар бактерия ва замбуруғларни ўлдириб, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатади, абсинтин эса иммунитетни жонлантириш хоссасига ҳам эга. Эрмон таркибида бўладиган эфир мойи фармакологик хоссалари жиҳатидан камфорага яқин туради, марказий нерв системасини қўзғатиб, юрак ишини жойинга келтиради.

Қизил шувоқ деган турининг эфир мойи ва 10% ли қайнатмаси кучли сийдик ҳайдовчи таъсирга эга. Бу, ўсимликдан артемизол деган препарат олинган. Уни буйрак санчиқларида оғриқ қолдирадиган восита тариқасида кўп ишлатилади. Бу препарат спазмларни бартараф этадиган ва сийдик ҳайдайдиган таъсирга эга. Уни 4 томчидан 15 томчигача миқдорда бир бўлак қандга томнизиб, тил тагига ташланади. Даво курси 10—20 кун.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Ўсимликнинг қуритилган ер устки қисмларини майда эзиб, 1 ош қошиғи устига 500 мл қайноқ сув қуйилади-да, 4—6 соат дамлаб қўйилади кейин сузиб олиниб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 30 г миқдоридиган эрмон илдизлари устига 500 мл оқ мусаллас қуйиб, 1 минут қайнатилади, совигунча дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади, 3 ош қошиқдан наҳорга ичилади (бунга асал қўшиб ичиш ҳам мумкин).

3. 2 чой қошиқ эрмон ўтини термосга солиб, утидан 300 мл қайноқ сув қуйилади-да, буни эртасига 3 қисмга бўлиб, овқатдан бир ярим соат илгари ичилади. Даво курси 2—3 ҳафта.

4. 2 чой қошиқ эрмон ўти устига 200 мл миқдорда қайнаб турган сув қуйиб, 4 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, овқатдан олдин $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ЯЛПИЗ

(Мята перечная)

Ботаник таърифи. Бўйи — 30 см дан 100 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Ўзига хос ўткир ҳиди бор, барглари чайнаб кўрилганида оғизни совутиб кўйгандек бўлиб туюлади. Илдизпояси сершоҳ, ер тагида ён томонга қараб кетган шохлар чиқаради. Илдизлари ингичка, попук илдиз, илдизпоясининг бўғимларидан чиқади. Поялари энг тагидан бошлаб кучли шохланади, яланғоч ёки сийрак калта тукли бўлади. Барглари калта бандли, чўзинчоқ-тухумсимон шаклда, четлари тишли, узунлиги 8 см ва энг 2 см гача боради. Гуллари пушти ёки оч бинафша рангда, майда-майда бўлиб, тўпгуллар ҳосил қилади. Мевалари — тўрт қўшалоқ ёнғоқча.

Июнь — августда гуллайди, сентябрь — октябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Ёввойи ҳолда ялпизнинг ҳар хил турлари учрайди, шулардан дала ялпиз билан осие ялпизи Ўрта Осиёдаги ҳамма республикаларда кенг тарқалган. Ялпиз Украина, Белорусь, Молдова, Шимоллий Кавказ, Тожикистонда кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва тўпгуллари.

Кимёвий таркиби. Ялпиз баргларида анчагина эфир мойлари, жумладан ментол, шунингдек дипептан, фелландрен, цинеол, пулегон, ментофуран, ментол билан сирка ва валерианат кислота эфирлари, каротин, гесперидин, бетаин, уросолат ва олеонат кислоталар бор. Баргларида флавоноидлар ҳам топилган.

Осиё ялпизидан камроқ миқдорда бўладиган эфир мойларидан ташқари ошловчи моддалар, витамин С, катехинлар ҳам топилган. Ёввойи ялпиз баргларида ментол деярли бўлмайди.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида юқори нафас йўлларининг ўткир ва сурункали касалликларида кўп ишлатилади. Гален препаратлари тинчлантирувчи, ўт ва сийдик ҳайдовчи, яллиғланишга қарши, оғриқ қолдирадиган, антисептик, терлатадиган, ел ҳайдайдиган, ич суришини тўхтатадиган хоссаларга эга.

Иби Сино фикрига қараганда, бош оғриғи, кўнгил айнаши ва қайт қилиш вақтида, ҳиқичоқ тутганида, сарик касаллиги, юрак ва ҳазм органлари иши бузилганида ялпиз наф беради. Ялпиз уруғи иссиқлик бўлиб, тананинг ичкарисидаги шираларни тортиб олади ва шу,

тарғқа одамни терлатады. Ялпиз уруғини май (шароб) га солиб қайнатиб ёки анжир билан қўшиб ичилса, балгам анча юмшайди, лат еган жойларга боғлам қилиб қўйилса, қонталашларни йўқотади.

Одам эти увишиб, қалтираганида, уни чаён чақиб олганида, мускуллари лат еганида ялпиз қайнатмасини ичиш буюрилади. Ундан ванна қилиш учун ҳам фойдаланилади.

Замонавий табобатда ялпиз препаратлари меъданичак оғриқларида, қорин дам бўлганида, кўнгил айнаб, қушиш вақтида, холецистит, ўт-тош касаллиги ва гепатитларда қўлланилади. Юқори нафас органларининг яллиғланиш касалликлари (ларингит, трахеит, бронхит) да ҳам улар кўп ишлатилади, ментолнинг спиртдаги 2% ли эритмаси ёки мойдаги 10% -ли эмульсияси эса мигрен, невралгияларда баданга суртилади. Ментол ичилганида рефлектор йўли билан юрак тож томirlарини кенгайтиради (валидол, корвалол, валокордин таркибида ментол бор). Ментол йўталга қарши таблеткалар (пектусин) таркибига ҳам киради.

Ялпиз препаратлари кашиллярларда қон айланиши ва ичак ҳаракатларини, ҳазм безлари ишини кучайтиради, ўт ва сийдик ажралишини кўпайтиради. Ялпиз баргларида ментол бўлганлигидан, у микробларга қарши ҳам таъспр кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 2 ош қошиқ ялпиз барглари устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, 20 минут дамлаб қўйилади-да, сузиб олинади. Овқатдан 15 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 15 г ялпиз барглари, 2 г учбарг, 15 г бўйимодарон гуллари, 15 г укроп уруғи, 30 г далачой ўтидан иборат йиғмадан 2 ош қошиқ олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади. Шу дамламани майда хўплам қилиб иссиқ ҳолда кун давомида ичилади. Бундай дамлама тинчлантирадиган, оғриқ қолдирадиган, иштаҳани очадиган, шунингдек талвасаларга қарши хоссаларга эгадир.

3. 20 г дан майда тўғралган ялпиз барглари, валериана илдизлари ва 10 г фенхель меваларидан иборат аралашмадан 1 чой қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб дамланади, ел ҳайдайдиган восита тариқасида эрталаб ва кечқурун 2 ош қошиқдан ичилади.

ЯНТОҚ

(Колючка верблюжья)

Ботаник таърифи. Янтоқ бўйи 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимликдир. Илдизи кучли ривожланган, пояси тик ўсади ва унда бир талай тиканлари бўлади, поясининг пастки қисми ёғочланиб боради. Поясининг пастки қисмида жойлашган тиканлари қаттиқ ва калта бўлса, учки қисмида жойлашган тиканлари узун ва юмшоқ бўлади. Барглари наштарсимон, қисқа бандли бўлиб, пояларидан навбатма-навбат жой олган. Гуллари капалаксимон, бинафша ранг, оч пушти ёки қизил.

Май — сентябрда гуллайди, мевалари август — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Янтоқ Урта Осиёнинг ҳамма республикалари, Кавказ, собиқ Иттифоқнинг Европа қисми, Ғарбий Сибирда тарқалган.

Ишлатиладиган органлари. Илдизи ва ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимлик таркибида 0,8% эфир мойи, стероидлар бор. Илдизларида 0,19% атрофида алкалоидлар, витамин С, 0,19% кумаринлар, 3,9% ошловчи моддалар бўлади. Ер устки қисмида эфир мойидан ташқари органик кислоталар, каучук, алкалоидлар, В группа витаминлари, шунингдек, витамин К, каротин, ошловчи моддалар, катехинлар, флавоноидлар бор. Шохлари ва тиканларида витамин С, К, кумаринлар, ошловчи моддалар, баргларида рутин, гулларида эфир мойлари, меваларида ошловчи моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида янтоқ илдизларидан қайнатма кўринишида бавосил, ичбуруғ, жигар касалликлари, меъда ярасига даво қилиш учун ва ўт ҳайдовчи, сийдик ҳайдовчи ҳамда сурги тариқасида фойдаланилади. Ер устки қисми гален препаратлари кўринишида колитлар, гастритлар, меъда яра касаллиги, ичбуруғ, бурун-ҳалқум касалликлари, ангина, йирингли отитларда, ўт ҳайдовчи, чанқоқни қолдирувчи, буриштирувчи восита сифатида шунингдек, бачадон бўйни эрозиялари, қўл-оёқлар гуш касаллигига даво қилиш учун ишлатилади. Дамламасидан жароҳатларни битишига ёрдам берадиган восита тариқасида ва бавосилда ванна кўринишида тавсия қилинади. Бундан ташқари сурги дори, сийдик ҳайдайдиган, иссиқ туширадиган восита сифатида болаларга ҳам берилади. Урта

Осиё ва Озарбайжонда гулларидан чанқоқни қолдириб, тер чиқишини камайтирадиган восита тариқасида чой қилиб ишлатилади. Абу Али Ибн Сино янтоқнинг ер устки қисмида тайёрланган қайнатмасидан терлатувчи, йўталга қарши ва сурги воситасида фойдаланишни тавсия этади.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан тайёрланган қайнатма ва дамламанинг терлатадиган, қон кетишини тўхтатадиган, яллиғланишга қарши, бактериостатик, сийдик ва ўт ҳайдайдиган, ични юмшатадиган, жароҳатлар битишини тўхтатадиган, бурштирадиган таъсири борлиги аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янчилган 1 ош қошиқ янтоқ илдизини термосга солиб, устига қаттиқ қайнаб турган 300 мл сув қўйилади ва 2—3 соат дамлаб қўйилади. Сузиб олиниб, 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Майда янчилган янтоқ ўтидан 2 чой қошиқ миқдориди термосга солиб, устидан қаттиқ қайнаб турган 200 мл сув қўйилади-да, 2—3 соат дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиниб, 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ЎРИҚ

(Абрикос обыкновенный)

Ботаник таърифи. Баландлиги 5—10 м ва бундан кўра кўпроққа борадиган дарахт бўлиб, танасининг диаметри 25—30 см келади. Барглари йирик бўлиб, узунлиги 6—9 см, шакли турлича, аксари сербарг тухумсимон. Март — апрель ойларида гуллайди. Гуллари якка-якка, оқ ёки пушти, мевалари июнь—июль — августда пишади, одатда ширин бўлади, ёввойи ҳолда ўсувчи ўрик мевалари эса, дағал толали бўлиб, таъми тахир. Дорига ишлатиш учун данакларидан фойдаланилади. Мағзи ясси, кўпинча ширин, баъзан аччиқ бўлади. Йиғиладиган даври июнь — июль.

Географик тарқалиши. Маданий ўрик Урта Осиё жумҳуриялари жанубий Украина, Кавказ, Қримда ўсади. Ёввойи ҳолда Урта Осиёда, Тянь-Шанда, Доғистоннинг тоғли жойларида учрайди. Асосан тоғларнинг қуруқ ён бағирларида, денгиз сатҳидан 1500 м гача келадиган баландликларда ҳам ўсади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари, данаклари, елими.

Кимёвий таркиби. Урта Осиёда ўсадиган туршакбон ўриклардаги углеводлар миқдори 79% га етади, буларнинг 49% гача қисми сахарозага тўғри келади. Таркибидagi витамин А жиҳатидан ўрик исмалоқ ва тухум сариғидан қолишмайди, лекин витамин С ўриқда камроқ бўлади. Урик мағзида 30—40% ёғ бор, овқатга ишлатса бўладиган ўрик мойи шу мағзидан олинади. Меваларида ҳар хил кислоталар (олма, лимон кислоталари), 20% дан ортиқроқ оқсиллар, 1% гача ошловчи моддалар, минерал тузлар, микроэлементлар, флаванонидлар (кверцетин, изокверцетин) бор. Урик мағзида амигдалин деган гликозид бўлади. Урик елимида галактоза, арабиноза, глюкуронат кислота бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ўрик табиий ҳолда ва қуритилган мевалари — баргаги, туршагидан тайёрланган қайнатма ҳолида сийдик ҳайдовчи, қон босимини туширувчи, қонга қон қўшувчи, ел ҳайдовчи восита тариқасида кўп ишлатилади, меъда-ичак касалликларида (қабзнят, гастритларда), сарнқликда кам тавсия этилади. Урикнинг янги баргларида стоматитда, тиш оғриқларида, тишларни тозалашда мағизларидан эса гижжага қарши дори тариқасида фойдаланилади. Хитой халқ табобатида мағзидан тайёрланган эмульсия йўтал, ҳиқичоқ тутадиган маҳалларда тинчлантирувчи восита тариқасида, бронхит, трахент, ларингит, кўк йўтал ва нефрит сингари касалликларда бошқа доривор ўсимликлар билан биргаликда ишлатилади. Урик мевасининг эти юзни офтоб олганида (ўрик мевасини эзиб, юзга суртилади), қабзнят маҳалларида ва оғиздан қўланса ҳид келадиган пайтларда яхши ёрдам беради.

Замонавий табобатда ўрик меваларини сийдик ҳайдовчи моддалар ва юрак гликозидлари ичилгандан кейин ҳамда миокард инфаркти пайтида пайдо бўладиган аритмияларда ишлатиш тавсия этилади. Урик меваларининг шифобахш хусусияти таркибида кўп миқдор витаминлар, каротин, микроэлементлар, минерал тузлар ва бошқа моддалар борлигига боғлиқ. 100 г миқдоридаги ўрик камқонлик касаллиги пайтида қон яратиш жараёнига худди 40 мг темир ёки 250 г янги жигар билан бирдек таъсир кўрсатиши аниқланган. Урик меваларида 305 мг % гача калий тузлари бўлганлигидан (қуритилган меваларида бу тузлар миқдори 1717 мг % гача боради) юрак ишининг мароми бузилган касалларга баргак яхши даво бўлади. Хўл ўрик мевалари эса гиповитаминоз ва авитаминоз пайтларида болаларга

бериш учун тавсия этилади. Урик суви ва баргак ҳомиладор аёлларга ҳам фойдалидир. Аччиқ ўрик мағзидан ҳам аччиқ бодом суви тайёрлаш мумкин.

Урик мағзини 20 г дан ортиқ миқдорда истеъмол қилиш ярамайди. Одамларнинг кўп мағиз еб қўйиб захарланиб қолгани маълум.

Урик мойи баъзи дори моддалар (масалан камфора) ни эритувчи тариқасида, инъекцияга ишлатиладиган эритмалар тайёрлашда, шунингдек, суюқ суртма дорилар учун асос тариқасида қўлланилади.

Урик елими эмульсиялар тайёрлашда эмульгатор тариқасида, шунингдек ўраб олувчи восита сифатида ишлатилади.

Ишлатишга йўл қўймайдиган монеликлари. Урик мевасида қанд моддаси кўп бўлганлиги сабабли, қандли диабет касаллигида ундан парҳез қилиш керак. Ҳўл ўрик мевалари яра касаллиги ва ўткир гепатит билан оғриган беморларга ҳам тўғри келмайди. Урик еб, кейин совуқ сув ичиш ич суришига сабаб бўлади. Ел ҳайдайдиган хоссалари борлигидан, ўрик, айниқса ғўралари меъдаси сусайиб қолган кексаларга тавсия этилмайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усули.

1 кг туршак устига 2000 мл сув қуйилиб, паст оловда 1 соат давомида қайнатилади. Мана шу қайнатмани (компотни) 1 стакандан кунга 3 маҳал ичилади. Кечаси ётиш олдидан ичиб ётилса, айниқса, фойдали бўлади.

ҚАЛИН БАРГЛИ БЕРГЕНИЯ

(Бадан толстолистный)

Ботаник таърифи. Бўйи 50 см га борадиган кўп йиллик ўтсимон. Илдизпояси этдор. Йўғонлиги баъзан 35 см гача боради, жуда кўп тармоқланиб кетадиган, ер юзасига яқин жойлашадиган бир талай патак илдизлар чиқаради, булар ерга чуқур тушиб борадиган кучли илдиз ҳосил қилади. Поялари баргсиз. Илдиз олди барглари ҳам яланғоч, йирик, терисимон, тўқ яшил, кузга бориб қизил тусга киради, қор тагида қишлаб қолади. Гуллари оч пушти, ғуж тўпланган. Гул барглари 5 та, пушти, тухумсимон, узунлиги 10—12 мм келади. Меваси чокидан очиладиган чаноқ, уруғлари кўп, силлиқ, чўзинчоқ, деярли қора рангда бўлади.

Еш барглар чиқармасдан илгар: май — июлда гуллади; уруғлари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Олатов, Олтой, Байкалорти тоғларида, жануби-ғарбий Ёқутистонда учрайди. Яхши нам ўтиб турадиган қоя тошлар орасида ва ёриқларда, ўрмон минтақасининг устки қисмларида кўпроқ ўсади.

Ишлатиладиган органлари. Илдизпоялари ва илдизлари, булар июнь-июль ойларида тайёрланади.

Кимёвий таркиби. Барглари билан илдизпоясида галотанинлар гуруҳига мансуб ошловчи моддалар (илдизларида 27% гача) баргларида бундан ташқари 10% гача галлат кислота, 22% гача арбутин ва 4% гача эркин гидрохинон топилган. Илдизпояларида ошловчи моддалардан ташқари, изокумарин унуми, бергенин, шунингдек ҳали ўрганилмаган гликозид бор. Бошқа маълумотларга қаралганда бу ўсимликнинг илдизи билан илдизпояларида 23% гача таннидлар, 6% глюкоза, 1,6% сахароза, 4,5% бергенин, 8,5% гача декстрин, 4% гача полифеноллар бор. Бергения бутун ўсимликлар оламида арбутинга ҳаммадан бой бўлган бирдан бир ўсимликдир.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида илдизпояси ва баргларидан тайёрланган қайнатмани сил, ўткир ва хроник пневмониялар, ўпка қонаши, ўткир респиратор касалликлар, гриппоз ҳолатлари, кўкйўтал, ларингит, иситмалар, бўғимлар ревматизми, меъда-ичак касалликларига, порошогини эса гипоацит гастритларга даво қилиш учун ишлатиш тавсия этилади.

Замонавий табобатда ўсимликнинг суюқ экстракти томирларни мустаҳкамлаб, уларга торайтирувчи таъсир кўрсатиши, ичак перистальтикасини сусайтириб қўйиши тажрибаларда аниқланган. Ичбуруғ, ич терлама касалликларининг қўзғатувчисига, йиринг туғдирувчи бактерияларга ҳалокатли таъсир кўрсатади.

Бу ўсимликдан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар яллиғланишни сезиларли даражада қайтариш хусусиятига эга бўлиб, безлар секрециясини камайтиради, қилтомирлар деворини мустаҳкамлайди, қон кетиши ва бактериялар кўпайишини тўхтатиб қўяди.

Бергениянинг суюқ экстракти бачадон бўйни эрозиясига даво қилишлар, сульфаниламидлар, антибиотиклар билан биргаликда ичбуруғ касаллигида ва оғиз бўшлиғи шиллиқ пардасининг яллиғланиш касалликларига даво қилиш учун стоматологияда қўлланилади, шунингдек, ҳайз маҳалида кўп қон келадиган пайтларда, абортдан кейин қон келганда ҳам ишлатилади.

Бергения препаратларини илдизпояларидан сувда тайёрланган экстракт кўринишида колитлар, энтероколитларда, бачадон бўйни эрозиясига даво қилиш учун гинекологвяда, алкоғолдан одам бирдан заҳарланиб қолган маҳалларда ишлатишга рухсат берилган.

Бергения арбутин, танин, галлот кислота, гидрохинон олиш учун манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бергениянинг майдаланган илдизпояси ва илдизларидан 3 ош қошиқ олиб қайнаб турган сув қуйилади ва ярим қолгунча паст оловда қайнатилади. 20—30 томчидан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. Майдаланган илдизпояси ва илдизларидан 2 ош қошиқ (10 г) олиб устига 1 стакан қайнаб турган сув қуйилади. 20 минут давомда яна қайнатиб сузиб олинади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. 1 ош қошиқ суюқ бергения экстрактини қайнаган 1 л илиқ сувга аралаштириб, баданнинг касал жойларини ювиш, чайиш учун ишлатилади.

ҚАРИҚИЗ, ПАХМОҚ

(Лопух большой)

Ботаник таърифи. Бўйи — 180 см гача борадиган икки йиллик йирик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — ўқ илдиз, этдор, кам шохланади, бўйи 60 см гача боради, тик ўсадиган майда туклар билан қалин қопланган ноя чиқаради. Барглари — бандли, сербар тухумсимон шаклда, тишли. Пастки барглари йирик бўлиб, узунлиги 50 см гача боради. Гуллари — икки жинсли, бинафша ранг—қирмизи тусда, думалоқ саватчалар бўлиб тўпланган.

Июль — августда гуллайди, август — сентябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё, Украина, Беларусь ва Россиянинг Европа қисми, Кавказ, Сибирь, Узоқ Шарқ.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари (буларни сентябр — октябрда кавлаб олинади), барглари.

Кимёвий таркиби. Илдизларида полисахаридлар (инсулин), оқсил, эфир мойи, ёғсимон моддалар, стеаринат, пальмитинат кислоталар, шунингдек, ситостерин ва стигмастерин бор. Уруғларида арктинин гликозиди ва

глюкоза топилган; 20 фонзгача ёғли мой бўлади. Баргларида ошловчи моддалар, шилимшиқлар ва эфир мойи борлиги аниқланган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қариқиз илдизлари сийдик ва ўт тоши касалликлари, қандли диабет, подагра, ревматизм, бавосил, рахит, сурункали гуш касаллиги, меъданинг яра касаллиги, гастрит, энтероколитда қабзият маҳалида, симоб препаратлари билан заҳарланиш ҳолларида кенг қўлланилади. Янги барглари ярини йирингли яралар, ўсмалар давосига ишлатилади.

Хитой табобатида баданга шнш келган маҳалларда сийдик ҳайдайдиган восита сифатида қариқизнинг уруғлари ва ўтидан фойдаланилади.

Замонавий табобатда қариқиз илдизларидан тайёрланган гален препаратларининг энгилгина сийдик ҳайдайдиган, ўт ҳайдайдиган таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган. Улар меъда ости безида оқсилларнинг ҳазм бўлишида иштирок этадиган ферментлар ҳосил бўлишини кучайтиради, минераллар алмашинувини яхшилади. Бу ўсимликда полисахаридлар бўлганлигидан, жигарда гликоген тўпланиши кучаяди ва меъда ости безининг инсулин ҳосил қилиш функцияси яхшиланади. Қариқиз микробларга ҳам таъсир қилади, иссиқни туширади, баъзи ўсмаларнинг ўсишини тўхтатади. Илдизидан тайёрланган қайнатмаси диабетга бир қадар шифо бўлиши мумкин. Қариқиз четдан келтириладиган сарсопорилл илдизи ўрнини боса оладиган хом ашё бўлиб ҳисобланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Ўсимликнинг майда тўғралган илдизидан 1 ош қошиқ (10 г) олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 2 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 1 ош қошиқ қариқиз барглари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 1—2 соатдан кейин сузиб олинади ва овқатдан кейин ҳар $\frac{1}{2}$ —1 соатда 1 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади.

3. Худди шу дамламаларнинг ўзини ёки янги узиб олинган қариқиз барглари баданнинг шикастланган (қуйган, кесилган, тирналган) ёки яллиғланган жойларига қўйиш мумкин. Янги барглари бўлмаса, қуритиб қўйилган барглари олинган илиқ сувга бўктириб, кейин касал жойга қўйилади.

4. Янги ковлаб олинган қариқиз илдизларини майда тўғраб (75 г миқдорида) устига 200 г кунгабоқар ёки

пахта мойи қўйилади-да, иссиқ жойда бир кеча-кундуз турғизиб қўйилади, кейин паст оловга қўйиб, 15 минут қайнатилади ва сузиб олинади. Бу қайнатма касал жойга суртиш, докани ҳўллаб қўйиш учун ишлатилади.

5. Қарикиз илдизлари ёки барглари қайнаган сувга солиб тайёрланган дамламалар билан оғиз ва томоқни чайиб туриш ҳам мумкин.

ҚАШҚАР БЕДА, САРИҚ БЕДА

(Донник лекарственный)

Ботаник таърифи. Бўйи 50 см дан 200 см гача борадиган икки йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — оқиш рангда бўлиб, шохлаб борадиган ўқ илдиз. Поялари сершоҳ бўлиб, тик ўсади, бўйи 2 м гача боради. Барглари уч қўшалоқ, навбатма-навбат жойлашган, бандлари узун, чўзинчоқ-тухумсимон шаклда, четлари тишли. Гуллари майда, узунлиги 5—7 мм келади, сариқ рангда бўлиб, калта бандларида осилиб туради. Меваси икки паллали уруғ, шакли тухумсимон, қўнғир рангда, тумшукчаси бор.

Май ойидан сентябргача гуллайди, уруғлари июлдан то кеч кузгача етилаверади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг деярли барча жумҳуриятларида, Жанубий Қозоғистон, Фарбий Сибирь, собиқ Иттифоқ Европа қисмида учрайди. Бўз ерлар, ариқлар йўлларнинг четларида, ташландиқ жойлар, ўтлоқларда, сой бўйларида, боғларда ўсади, бетона ўт тариқасида экинлар орасида ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг баргли учки қисмлари ва ён поялари (ўти), булар ўсимлик гулга кирган вақтда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Қашқар беда ўтида, айниқса, гулларида хушбўй ҳидли модда — оксикорат кислота лактони — кумарин, кумарат кислота, меллиотин, меллиотонат кислота ва меллиотозид гликозиди бор. Унда дикумарол, эфир мойи, холин, шилимшиқлар, каротин, С, Е витаминлари ва бошқалар ҳам бўлади. Уруғларида 8,5% миқдорида ёғли мой, оқсил ва тригонеллин деган алкалоид топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қашқар беда дамламаси бронх-ўпка системаси касалликларида бўшаштирувчи, балғам кўчирувчи, уйқусизлик, неврастения, истерия, қуёнчиқ маҳалида тинчлантирувчи тариқасида, шунингдек қовуқ, буйрак, меъда шиллиқ

дардаси яллиғланиши, атеросклероз, гипертония, тромбозлар, миокард инфарктида қўлланилади. Бундан ташқари янги барглари майдалаб, чипқонларга, оғриб турган қулоқ, бўғимларга қўйилади. Йирингни тортиб олувчи ва эт битишини тезлаштирувчи восита тариқасида ҳам ишлатилади.

Замонавий табобатда қашқарбеданинг асосий таъсир қилувчи моддаси кумарин эканлиги аниқланган, бу модда марказий нерв системаси ишини сусайтириб, талваса, тортишишга қарши, ухлатадиган, қон ивишини сусайтирадиган буриштирадиган таъсир кўрсатади. Ўтидан тайёрланган экстракт сийдик ҳайдовчи ва бактерияларга қарши таъсир ўтказди, тажриба каламушлари жигарининг кичик бир қисми кесиб олиб ташланганидан кейин, унинг аслига келишини тезлаштиради. Озарбайжонда сутни кўпайтирадиган восита тариқасида тавсия этилади. Дамламаси ва қайнатмаси Болгарияда антикоагулянт ва фибринолитик дори сифатида буюрилади. Баргларида «Мелонцин» деган препарат олинган, у тўқималар ишини жонлантиришда алоэ экстрактидан икки барабар кучлироқ таъсир кўрсатади.

Қашқарбеда — захарли ўсимлик.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Сирли идишга қашқарбеданинг майдаланган ўтидан 2 ош қошиқ (10 г) солиниб, устига 200 мл қайноқ сув қўйилади ва идиш қопқоғи ёпилиб бошқа идишда қайнаб турган сувда 15 минут қайнатилади, кейин совутилади-да, докада сузиб олинади. Балғам кўчирадиган ва яллиғланишга қарши восита тариқасида $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. 2 чой қошиқ қашқарбеда ўтини термосга солиб, устига 300 мл қайноқ сув қўйилади-да, 4—5 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, овқатдан 30 минут илгари 100 мл дан кунига 3 маҳал ичилади.

3. 100 г майдаланган қашқарбеда ўтини термосга солиб, қайнаб турган сувдан 1000 мл қўйилади-да, 1 соат дамлаб қўйилади. Кейин сузиб олиниб, жароҳатларни ювиш учун ишлатилади.

ҚИЗИЛ ДУЛАНА, ЗАРДАК ДУЛАНА

(*Бояришник алтайский*)

Ботаник таърифи. Бута, гоҳо бўйи 5 м гача борадиган кичикроқ дарахт, шохлари бақувват, ялтираб туради, одатда узунлиги 2,4—4 см келадиган йўғон-йўғон.

тик тиканлар билан қўлланган бўлади. Барглари йирик тишли, бандли, тескари тухумсимон; гуллари оқ ёки пушти бўлиб, тўп гулларга тўпланган. Меваси резавор мевага ўхшайди, қизил, деярли шарсимон ёки эллипсимон шаклда, 3—4 та данакли бўлади.

Май — июнда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Дўлана Урта Осиёнинг ҳамма жумҳуриятларида, Сибирнинг ўрмон минтақаси, собиқ Иттифоқ Европа қисмининг шарқий районлари, Қрим, Кавказда учрайди. Урта Осиёда дала ён бағирларида, аксари ёнғоқзор, олмазор жойларда ва аралаш ўрмонларнинг майин тупроқли серунум қисмларида ҳамда тошлоқ жойларда ўсади. Ўзбекистонда дўлананинг 10 тури учрайди.

Ишлатиладиган органлари: барглари, гуллари ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Ўзбекистонда ўсадиган дўлана турларининг кимёвий таркиби ўрганилган эмас. Лекин Ю. Н. Нуралиевнинг маълумотларига қараганда (1988 й) афтидан Ўзбекистонда ўсадиган дўлана таркибида 3—14% қандлар, 4% оқсил моддалар, 2,5% флавоноидлар (буларнинг 40—50 фоизини гиперозид ташкил этади), 0,6—1,6% пектин моддалар, 0,3—0,9% органик кислоталар бор. Бундан ташқари 370 мг % атрофида витамин С, 250—500 мг % витамин Р, 30 мг % гача каротин, шунингдек сорбит, холин, флавоон гликозидлар, сапонинлар, фитостеридлар, ёғлар, мойлар, ошловчи моддалар, катехинлар, ацетилхолин ва бошқа моддалар топилган. Уруғларида ёғли мой, амигдалин гликозиди, баргларида фитонцидлар, илдизларида аконитин, гулларида флавоноидлар (кверцетин ва гиперозид), эфир мойи, ацетилхолин, кофеат ва хлорогенат, кислоталар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ таъбатида дўлана меваларини ичкетарда шифо берадиган ва иштаҳа очадиган восита тариқасида, шунингдек ревматизм, қуёнчиқ, гипертония, тахикардияда, юрак касалликлари туфайли баданга шиш келган маҳалларда ишлатилади. Гуллари, барглари, меваларидан Тожикистонда гипертония касаллиги ва қандли диабетда даво учун фойдаланилади (овқатдан кейин истеъмол қилиш буюрилади). Қадимги замон таъбатида дўланадан ич кетар, цистит, пайтида, бош оғриғи, иштаҳа йўқлигида фойдаланиш тавсия этилган. Қаттиқ ўсмаларни сўрдириб юбориш ва сарамас касаллигига даво қилиш учун дўлана ме-

валаридан сиртга қўйиладиган дори тайёрланган. Тибет ва монгол табобатида дўлана бош, курак оғриғига, жигар, қон касалликлари, холецистит ва гипертонияда даво қилиш учун ишлатилади.

Замонавий табобатда дўлананинг ҳамма турлари юрак қон-томирлар ва марказий нерв системаси, меъда-ичак йўли касалликларида наф бериши аниқланган. Препаратлари юрак заифлигида, ангионеврозларда, гипертония касаллигининг энди бошланиб келаётган пайтларида, уйқусизлик тахикардия билан ўтаётган гипертоноз атеросклерозда юракка қувват берадиган ва сут келтирадиган восита тариқасида буюрилади. Улар марказий нерв системаси қўзғалувчанлигини пасайтириб, юрак мускулига тонусини кўтарувчи таъсир кўрсатади, юракнинг тож томирлари ҳамда мия томирларида қон айланишини кучайтиради. Тахикардия ва аритмияни бартараф этиб, беморнинг умумий аҳволини яхшилайди. А. А. Любушин маълумотларига қараганда илдизлари ва баргларида тайёрланган дамламаси кичик дозаларда тажриба ўтказилаётган ҳайвонларга берилганда унинг марказий нерв системасига қўзғатувчи таъсир кўрсатган, катта дозаларда берилганда эса нафасни тўхтатиб қўйган. Усимликнинг гуллари билан мевалари қон томирлар ва капиллярлар ўтказувчанлигини камайтиради. Гуллари меваларидан кўра кучлироқ таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 16 г (1 ош қошиқ миқдоридagi) дўлана меваларини сирланган идишга солиб, устига қайнаб турган 200 л (1 стакан) сув қуйилади ва идиш қопқоғи беркитилиб, қайнаб турган сув устига қўйилади, 15 минут қайнатилади, уй ҳароратида 45 минут совитиб қўйилади. Сузиб олиниб, турпи сиқиб ташланади. Олинган дамлама устига унинг ҳажми 200 мл га етгунча қайнаган сув қўшилади. Юрак томир системаси иши бузилганда умумий кўтарувчи восита тариқасида овқатдан илгари $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ стакандан купига 2—3 маҳал ичилади.

2. 5 г (1 ош қошиқ) миқдордаги дўлана гуллари-ни сирланган идишга солиб, устига қайнаб турган 200 мл (1 стакан) сув қуйилади ва идиш қопқоғи беркитилиб, қайнаб турган сув устига қўйиб 15 минут қайнатилади кейин уй ҳароратида 15 минут совитилиб қўйилади-да, сузиб олинади. Дамлама ҳажми 200 мл га етгунча устига қайнаган сув қўшилади. Овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 марта ичилади.

3. Гўшт қиймалағичдан ўтказилган 100 г пишган

дўлана барглари устига 500 г арақ қўйилади-да, 3 кун давомида турғизиб қўйилади, сўнгра сузиб олиб, турпи ташлаб юборилади. 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Янги дўлана баргларининг сиқиб олинган сувини овқатдан кейин 10—20 томчидан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

5. 1 ош қошиқ дўлана гуллари ёки 2 ош қошиқ меваларини термосдаги 300 мл қайноқ сувга солиб дамлаб қўйилади ва овқатдан 30 минут илгари учга бўлиб ичилади (1 кунлик доза).

ҚИЗИЛ ТАСМА, БУРГУН, ҚУШТОРОН

(Горец птичий или спорыш, гусятник)

Ботаник таърифи. Қизил тасма ётиқ ҳолда ёки тик бўлиб ўсадиган, поясининг узунлиги 60 см га борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимликдир. Барглари — майда, эллипссимон, наштаарсимон ёки чизиқли. Гуллари — кўримсиз бўлиб, барг қўлтиқларидан 3—5 донадан чиқади, пушти ёки кўкимтир. Меваси — гулқўрғонига ўралиб турадиган тўқ қўнғир рангли, уч қиррали ёнғоқча. Қизил тасма майдан августгача гуллайди. Июнь — ноябрда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Қизил тасма собиқ Иттифоқнинг мўътадил иқлимли ва иссиқ минтақасида, жумладан бутун Урта Осиё ва Қозоғистонда, шунингдек шимолий ва жанубий ярим шарлардаги бошқа кўпгина мамлакатларда тарқалган. Йўл четларида, ташландиқ жойларда, далаларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ҳамма қисмлари (ўти).

Бу доривор ўсимлик эндигина гулга кирган ва поялари ҳали новда вақтида териб олинади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликда силикат кислота, флавоноидлар, эфир мойи ва ошловчи моддалар кўп. Қуруқ баргларида 4,9 мг % гача каротин, сапонинлар кумаринлар шилимшиқ моддалар, антрагликозидлар ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўтдан тайёрланган қайнатма ва дамламалар ичкетар (маҳал), да ични қотирадиган, ичак касалликлари, қорин оғриқлари (гастрит, яра касаллиги) да ични юмшатадиган восита тариқасида, шунингдек қон кетаётган, айниқса бачадондан қон кетаётган пайтларда, гипертония ва

оронх-упка касалликлари, кўкйўтал, силда ишлатилади. Бундан ташқари қизил тасма ўтининг гален препаратларидан жигар, буйрак, қовуқ касалликлари, сийдик тош ва ўт-тош касалликлари, подагра, полиартритда ҳам фойдаланилади.

Хитой табобатида шу ўтдан тайёрланадиган қайнатма ва дамламаларни касалликдан турган одамларга умуман қувватга киргизадиган дори тариқасида, шунингдек, нссиқни туширадиган, қон оқишини тўхтатадиган, яллиғланишни қайтарадиган, сийдик ҳайдайдиган ва тижжа туширадиган восита тариқасида буюрилади. Темиртки касаллиги ва болаларга тошма тошган маҳалларда шу ўтдан ванна қилиш тавсия этилади, янги тегиб олинган ўтнинг ўзи эса яра ва жароҳатларга қўйилади. Тибет табобатида қизил тасмани сероз артритлар, қон кетарлар, септикопиемияларда ишлатилади. Европа мамлакатларида экстракти ва дамламасидан яллиғланишни қайтарадиган ва қон оқишини қайтарадиган, сийдик ҳайдайдиган восита сифатида сил, бавосил, лавша, подагра, гипертония касалликларига даво қилиш учун фойдаланилади. Урта Осиёда бу ўт қуритилиб, чарчан пайтда тамаки қилиб чекилади.

Замонавий табобатда бу ўтда флавоноид гликозидлари борлиги туфайли яллиғланишга қарши таъсир кўрсатиши, буйрак, қовуқ ва ўт пуфагидаги тошларнинг тушиб кетишига ёрдам бериши аниқланган. Бу ўсимликнинг сув ва спиртда тайёрланган экстрактлари қон босимини пасайтириб, қон ивишини тезлаштиради, ўпкада ҳаво алмашинишни, пешобни кучайтиради, бачадон мускуллари тонусини оширади. Баргларининг суви сезиларли даражада фитонцид хоссаларга эга.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қизил тасма ўтидан 15 г (уч ош қошиқ) миқдоридан олиб сирланган идишга солинади ва устидан қайнаб турган 200 мл 1 стакан сув солинади-да, идиш қопқоғи беркитилиб, бошқа идишда қайнаб турган сув устида 15 минут қайнатилади. Кейин ундан олиб хона ҳароратида совитилади-да, сузгичдан ўтказиб, сиқиб олинади. Олинган дамлама устига қайнаган сув қўшиб ҳажми 200 мл гача етказилади. Буйрак ва қовуқ тошларига қарши овқатдан олдин $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. Тенг қисмларда олинган қизил тасма, сариқ чой, сабринжон, қончўп, қайин куртаклари, мойчечак, тирноқгул, зира гулларидан тайёрланган йиғманинг уч чой қошиғи устига 3 стакан сув қўйилиб, 10—15 минут қайнатилади-да кейин сузиб олинади. Ўт-ош касаллиги

(калькулёз холецистит), гепатохолецистит касалликларида 1—2 ой давомида овқатдан 1 соат илгари, ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади. Даво муддати 1—2 ой.

ҚИЗИЛЧА, ЗОҒАЗА

(Эфедра горная, хвойник хвощевой)

Ботаник таърифи. Шохлари қалин бўлиб, бўйи 1,5 м гача борадиган анча йирик бута ўсимлик. Танаси анча йўғон, шохларининг пўстлоғи кулранг тусда, улардан яшил рангда бўладиган хивичга ўхшаш силлиқ шохчалар чиқади. Барглари қарама-қарши жойлашган, аксари редуцияланиб кетган. Гуллари айрим жинсли майда гуллар бўлиб, шохларида худди бошоқчаларга ўхшаб туради. Меваси — бужурсимон мева. Уруғлари тўқ жигарранг тусда бўлиб, тухумсимон, учи ўткирлашиб келган.

Май — июнда гуллайди, июль — августда мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёдаги тоғларда, Шарқий Тянь-Шань, Хитой, Озарбайжон, Олтой, Жанубий Қозоғистон ва Доғистонда учрайди. Қуруқроқ бўладиган тошлоқ ёнбағирларда ўсади. Бу ўсимликнинг кимёвий таркиби ва ишлатиладиган ўрни жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган турлари ҳам бор.

Ишлатиладиган органлари: кўк шохчалари, булар асосан қишда териб олинди, шу даврда таркибида алкалоидлар кўпроқ бўлади.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг кўк шохчаларида алкалоидлар — эфедрин ва псевдоэфедрин, меваларида аскорбинат кислота, шунингдек ошловчи моддалар, пирокатехин ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўсимликнинг шохчаларидан тайёрланган дамлама халқ табобатида қўтир, безгак, ревматизм, юрак ва ўпка касалликлари, меъда яраси, бош оғриғи давосига ишлатилади. Иситма вақтида меваларидан мураббо тайёрлаб, терлатадиган восита тариқасида истеъмол қилинади.

Замонавий табобатда унинг кўк шохчаларидан олинган эфедрин хлорид бронхиал астма, бронхитлар, гипотония маҳалида ишлатилади, ундан қон оқишини тўхтатиш, заҳарлар кучини кесиш учун ҳам фойдаланилади. Эфедрин гидрохлориднинг нерв ва юрак томирлар системасини қувватлайдиган таъсир кўрсатиши

аниқланган. Баданга эшакем тошганида, тумов пайтида эфедрин гидрохлорид анча ёрдам беради.

Ҳаб дорилар кўринишида чиқариладиган эфедрин гидрохлорид таблеткалари 0,025—0,05 г дан кунига 2—3 маҳал ичилади. Унинг 5% ли эритмаси 1 мл дан тері остига ва вена томирига юборилади, шунингдек тумов ва ринит маҳалида 5 томчидан бурунга томизилади.

ҚИЗИЛЮГУРИК

(*Датиска коноплевая*)

Ботаник таърифи. Бўйи 2,5 м гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Поялари шохлаб, тик ўсади, барглари наштарсимон, ўткир учли, аррасимон тишли, патсимон, навбатма-навбат жойлашган. Гуллари майда, кўримсиз, бир жинсли. Меваси кўсакча.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиё ва Кавказнинг тоғли районларида, дарёлар бўйида учрайди. Шағал тошли ва қумли тупроқларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ер устки қисми (ўти), баъзан мевалари.

Кимёвий таркиби. Ер устки қисмида 6% гача флавоноидлар (датисцетин, галаггин, каннабин ва бошқалар), 4,5% гача органик кислоталар, 5% гача қандлар, 127 мг % гача витамин С ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида ични бўшаштирадиган ва қустирадиган кучли восита тариқасида ишлатилади. Ҳиндистонда илдизидан ревматизм, тиш оғриғи вақтида оғриқ қолдирадиган дори ўрнида, иссиқ туширадиган, сийдик ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган ва сурғи воситаси тариқасида фойдаланилади. Урта Осиё, Озарбайжон, Арманистонда қайнатмаси билан дамламаси кўп қустирадиган ва сурғи бўладиган восита сифатида қўлланилади.

Монголия табобатида поялари қуритилиб тери касалликларида ишлатилади, тўп гуллари эса дамлама кўринишида меъда ва тиш оғриғи маҳалида қўлланилади. Тожикистонда бу ўсимликдан қўтирга даво қилишда фойдаланилади.

Замонавий табобатда қизилюгурикнинг заҳарли эканлиги аниқланган. У рефлектор қўзғалувчанликни сусайтириб қўяди ва тажриба ҳайвонларининг оёқларини фалажлайди, граммулбат бактерияларга қарши таъ-

сир кўрсатади. Илдизларидан спиртта тайёрланган экстракти ўсмаларга қарши таъсир ўтказади.

Усимликнинг ер устки қисмидан олинган датискан препарати меъда-ичак йўлининг яллиғланиш касалликларида, меъданинг яра касаллигида ўт ҳайдайдиган, яллиғланишга қарши восита тариқасида қўлланилади.

ҚИЗИЛҚОН ЎТ

(Иван-чай, кипрей узколистый, копорский чай)

Ботаник таърифи. Қизилқон — бўйи 2 м гача борадиган кўп йиллик ўт. Барглари навбатма-навбат жойлашган, наштарсимон, учи ўткирлашиб келган, яхлит ёки четлари майда тишчали, устки томони тўқ яшил, пастки томони кулранг-яшил. Гуллари узун-узун шингиллар ҳосил қилади, йирик, бинафшаранг — қизил рангда бўлади. Мевалари — чўзиқ кўсакча, уруғлари ҳам чўзиқ.

Июнь ойининг охирларидан август ойининг ўртала-рига қадар гуллайди, мевалари августда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиё тоғларининг ўрта минтақасида ёнбағирлар ва далаларда, Кавказ, Сибирь, Узоқ Шарқда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барглари, гуллари, поялари ва илдизлари.

Кимёвий таркиби. Баргларида ошловчи моддалар, витамин С, каротин, флавонол ва антоциан бирикмалари, шилимшиқ моддалар, алкалоидлар, кверцетин, кемпферол ва бошқа моддалар, шунингдек, турли микроэлементлар (темир, никель, мис, марганец, титан, молибден ва бошқ.) бор. Илдизпоя ва илдизларида флавоноидлар топилган.

Таъсири ва ишлатилиши. Қизилқон ўтининг гален препаратларидан халқ табобатида сурункали гастритлар, меъданинг яра касаллиги ва бош оғриғига даво қилиш учун фойдаланилади. Барглари ва гулларидан тайёрланган дамламалар тонзиллитлар, стоматитлар ва сариқ касаллигида қўлланилади. Янги барг ва гулларини эзиб, қориштирилади-да, бадандаги жароҳатлар, чипқонлар ва оғриб турган бўғимларга малҳам қилиб қўйилади. Қуритилган барг ва гулларини кукун қилиб (сепиш учун), шунингдек ўтидан дамламалар тайёрлаб яра ва жароҳатларга, баданнинг куйган жойларига даво қилиш учун, ангина ва стоматитларда оғиз ва томоқни чайиш учун ишлатилади. Бу ўтдан ухлатадиган, тал-

васаларга қарши, ўсмаларга қарши ва оғриқни қолдирадиган восита тариқасида ҳам фойдаланилади. Тибет халқ табобатида бу ўт ухлатадиган дори сифатида манзур бўлган.

Замонавий табобатда қизилқон ўти дамламаси қон тўхтатадиган, яллиғланишга қарши таъсир кўрсатадиган, жароҳатларнинг битишини тезлаштирадиган ва юмшатадиган восита тариқасида ишлатилади. Бундан ташқари, бу ўт дамламалари ўраб олувчи ва тинчлантирувчи таъсирга эга.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қизилқон ўтининг қуруқ баргларида 1 ош қошиқ миқдори олиниб, устига 200 мл қайноқ сув қуйилади-да, бошқа идишдаги сув устида 15—20 минут қайнатилади, тиндириб қўйиб, сузиб олинади ва овқатдан 15—20 минут илгари 2 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

2. Ўтнинг гуллари билан бирга қайноқ буғга тутиб, намлаб, компресс қилиб қўйилади.

3. Барглари билан бирга олинган 100 г қизилқон ўти, 50 г кўк пиёз, 2 ош қошиқ қирилган хрен ва 20 г қаймоқ, $\frac{1}{4}$ лимонни қориштириб, салат тайёрланади, таъмига қараб туз сепиб ейилади.

4. 100 г қизилқон, 100 г қичитқон ўти, 100 г исмалоқ, 200 г картошка, 10 г сабзи, 40 г пиёз, 20 г маргарин, $\frac{1}{2}$ та тухум, 20 г қаймоқдан кўк шўрва тайёрланади. Кўкатларни қайноқ сувга солиб туз ва қалампир қўшилади-да, пишгунча қайнатилади.

ҚИРҚБЎҒИМ

(Хвоц полевой)

Ботаник таърифи. Спорали кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси узун, қўнғир-қора тусда бўлиб, ингичка-ингичка илдизлар чиқаради ва яккам-дуккам туганаклар ҳосил қилади. Поялари кўп шохланмайди, кулранг-пуштироқ рангда бўлади. Споралари етилиб, сочилиб кетганидан кейин спора ҳосил қилган поялари тез орада қуриб кетади, кейин бўғим-бўғим бўлиб, тўғри ўсадиган бўйи 50 см гача борадиган кўк поялари пайдо бўлади.

Споралари думалоқ шаклда, яшилроқ тусда бўлиб, апрель-май ойларида етилади.

Географик тарқалиши. Туркменистондан ташқари Ўрта Осиёнинг ҳамма жойларида сернам ўтлоқлар, буталар орасида, сой ва ариқларнинг бўйларида учрайди.

Ишлатиладиган органлари: вегетатив новдалари (ўти).

Кимёвий таркиби. Қирқбўғим ўтида сапонинлар, алкалоидлар, қатрон моддалари, аччиқ моддалар, органик кислоталар ва бошқа моддалар; бирмунча миқдор каротин, витамин С бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Қирқбўғим ўти қон кетишига қарши қадимдан ишлатилиб келади. Бачадондан қон кетаётган маҳалда, қон аралаш ичкетар пайтида, бавосил касаллигида ҳақимлар қирқбўғимдан тайёрланган дориларни буюришади. Бу ўсимлик ўпка сили, меъда-ичак касалликларига даво бўлади, қовуқ ва ўт пуфагидаги тошларни тушириш учун ёрдам беради, деб ҳисобланади.

Ибн Сино бу ўсимликнинг суви қон кетишига яхши даво бўлиб, яра ва жароҳатларнинг битиб кетишини тезлаштиради, жигар, меъда касалликларида фойда қилади, деб ҳисоблаган. Шаробга аралаштириб ичилса, қон аралаш ичкетарга яхши даво бўлади.

Замонавий табобатда қирқбўғимдан тайёрланган гален препаратларнинг сийдик ҳайдайдиган, қон тўхтатадиган, яллиғланишни босадиган, заҳарлар кучини кесадиган хоссаларга эга эканлиги, юрак ишини қувватлаб, яра-чақаларни битирадиган таъсир кўрсатиши аниқланган. Таркибидаги кислоталар қаторида бўладиган силикат кислота бириктирувчи тўқима ва шиллиқ пардалар, қон томirlлари деворларидаги моддалар алмашинувида, суяк тўқимасининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга. Бундан ташқари, силикат бирикмалар сийдикда сийдик тошларни пайдо бўлишига йўл қўймайдиган коллоидлар ҳосил қилади, ўпка силида ҳам фойда беради. Қирқбўғим сув-тузлар алмашинувини жойига келтириш, холестерин, шунингдек чиқинди моддаларни организмдан чиқариб ташлашни осонлаштиради.

Қирқбўғимни баъзи олимлар юқорида кўрсатилганлардан ташқари, гипертония касаллиги, атеросклерозда, қовуқ ва буйрак касалликлари, жигар ва ҳазм органлари касалликларида ҳам ишлатишни тавсия этадилар.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қирқбўғим ўтидан 4 ош қошиқ миқдорида олиб, устига 2 стакан сув қуйилади-да, 15 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, бу дамламани сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида илиқ ҳолида кун бўйи 3—4 га бўлиб ичилади.

2. 50 г миқдордаги қирқбўғим ўти устига 3 стакан совуқ сув қуйиб, бир кеча-кундуз қўйиб қўйилади, кейин сузиб олинади-да, яллиғланишга қарши восита

тариқасида чайиш, компресслар қўйиш ва ванна қилиш учун сиртга ишлатилади.

3. Қирққўғим ўтини эзиб, суви олинади-да, тўрт букланган докага томизиб, терининг йирингли касалликлар билан оғриган жойларига ҳар куни қўйиб турилади.

ҚИРҚҚУЛОҚ, ҚИЛДОРИ

(Папоротник мужской)

Ботаник таърифи. Спорали кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси йўғон, тушиб кетган қари барг бандларининг қолдиқлари ва зангсимон-қўнғир рангли тангачалар билан қопланган. Илдизлари ингичка, камроқ шохланади, қаттиқ, қўнғирроқ рангда бўлади. Барглари йирик-йирик, чўзинчоқ-эллипссимон шаклда, икки томонлама патсимон қирқилган.

Споралари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон тоғларининг ўрта минтақасида ва тоғ ўрмонларида одатда қоя тошлар ва дарахтлар соясида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдиз поялари.

Кимёвий таркиби. Қирққулоқ илдизпояларида флороглюцин унумлари — филиксонат кислота, флаваспидат кислота, аспидонол ва албаспидин, шунингдек эфир мойи, флавоноидлар, аччиқ моддалар, крахмал, қанд моддалари, ошловчи моддалар ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Қирққулоқнинг қайнатма ва дамламаларини Ибн Сино ҳам гижжага қарши дори сифатида кўп ишлатган. Бу препаратлар кўпгина гижжаларга қарши, чунончи, хўкиз, чўчқа солитерлари, қилбош гижжага қарши халқ табобатида ҳозир ҳам ишлатилади.

Замонавий табобатда флороглюциннинг совуқ қонли ҳайвонлар мускулларида ва иссиқ қонли ҳайвонларнинг марказий нерв системасига заҳарли таъсир кўрсатиши тажрибаларда аниқланган. Қирққулоқ препаратлари кичик дозаларда ҳам тасмасимон гижжаларга ҳалокатли таъсир ўтказиши.

Қирққулоқ препаратлари ичилганидан кейин меъданичак йўлида ҳалок бўлган ёки ҳолсизланиб қолган паразитларни чиқариб ташлаш учун туз сурғилар буюрилади.

Қирққулоқ препаратлари заҳарли, шунинг учун уларни жуда эҳтиёт бўлиб, врачнинг қаттиқ назорати остида

маълум бир схема бўйича ишлатиш керак. Қон айла-ниши етишмовчилиги, жигар, буйрак касалликлари, меъданинг яра касаллиги, ўткир ичак ва иситма касал-ликлари, камқонлик, сил, ҳомиладорлик маҳалида ва 2 ёшга тўлмаган болаларга қирққулоқ препаратларини буюриб бўлмайди.

Гижжаларни тушириш учун аксари қуюқ қирққулоқ экстрактдан фойдаланилади, уни гижжаларнинг тури-га қараб 1,5 г дан 7 г гача миқдорда 20—30 минут да-вомда ичилади.

ҚИЧИТҚИ УТ, ГАЗАНДА

(Крапива двудомная)

Ботаник таърифи. Узун-узун илдизпоялар чиқаради-ган, баданга тегса, қичиштирадиган кўп йиллик ўтси-мон ўсимлик. Пояси тик ўсиб, бўйи 120 см гача бора-ди. Барглари — қарама-қарши жойлашган, тухумсимон парракли, бандли, узунлиги 8—17 см. Гуллари майда, яшил, солиниб турадиган бошоқсимон тўпгулларга йи-ғилган. Меваси — тухумсимон шаклда, сарғиш-кулранг тусда бўладиган ёнғоқча, узунлиги 1,2—1,5 мм. Бу ўсим-ликнинг пояси ва барглари қичиштирадиган туклар би-лан қопланган. Одам бадани ва ҳайвонга текканида бу туклар терига ёпишиб қолиб, уни қаттиқ ачиштирадиган суюқлик — чумоли кислота ажратиб чиқаради.

Май ойидан то сентябргача гуллаб, мева тугади.

Географик тарқалиши. Қичитқи ўт Украина, Бело-русь ва Россиянинг Европа қисми, Кавказ ва Ғарбий Сибирнинг ҳамма жойларида тарқалган, Шарқий Си-бирь, Узоқ Шарқ ва Урта Осиёда ҳам учрайди. Таш-ландиқ жойларда, уйлар атрофида, бутазорлар ва жар-ликларда ўсади.

Қичитқи ўт баргларини гуллаб турган маҳалида те-риб олиш керак. Баргларни териш вақтида қўлқоп ки-йиб ишлаш ва қўлларни эҳтиёт қилиш лозим.

Ишлатиладиган органлари: барглари.

Кимёвий таркиби. Қичитқи ўтда витаминлар (вита-мин С, К, В, каротин), ошловчи моддалар, флавоноид-лар, алкалоидсимон моддалар, фитонцидлар, холин, чу-моли кислота эфир мойи, уртицин гликозиди кварцетин, гистамин, шунингдек, микроэлементлар — хром, марга-нец, темир, алюминий, ванадий ва бошқа моддалар бор. Уруғларида анчагина миқдорда ёғли мой бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осие халқ табобатида барглари қайнатма ва кукун ҳолида қон тўхтатадиган (бавосилда ва ичдан қон кетаётган маҳалларда), сийдик ҳайдайдиган, иситма туширадиган, балғам кўчирадиган ва томирларни торайтирадиган восита тариқасида, шунингдек, кўкйўтал, ревматизм, меъда-ичак йўллари касалликлари, гепатит, сил касаллиги, қандли диабетда ишлатилади. Туркманистонда бу ўсимликнинг илдишлари ва меваларидан ичкетарда фойдаланилади. Соч тўкилишига қарши бош қичитқи ўт барглари солинган сув билан ювилади. Ибн Сино қичитқи ўт баргларида қон тўхтатадиган ва сурги модда тариқасида фойдаланган. Меваларини эса миждоз сустлиги, бронхиал астма, қандли диабет, семизликда ишлатган. Буйрак, меъда, касалликлари, ичбуруғ, фурункулез, ревматизм, подагра, ўпка силида қичитқи ўт илдишларидан дори тайёрлаб берилади. Ёш қичитқи ўт ширасини ўт-тош ва буйрак-тош касалликларида ишлатилади. «Эскиб кетган» тош касалликларида қичитқи ўт илдиши ва уруғлари яхши даво бўлади, деб ҳисобланади.

Замонавий табобатда қичитқи ўт таркибидаги витаминлар, темир тузларининг қон яратиш функциясига жонлантирувчи таъсир кўрсатиши, ёғлар алмашинуви-ни аслига келтириши аниқланган. Қичитқи ўт препаратлари қон тўхтатувчи (витамин К), ўт ҳайдовчи, яллиғланишга қарши, бактерицид, яъни бактерияларни ўлдирадиган, томирларни торайтирадиган таъсир кўрсатади. Ўсимликдан тайёрланадиган гален препаратлар (экстрактлар, қайнатма, дамлама ва бошқалар) бачадон қисқаришларини жонлантириб, асосий алмашинувни кучайтиради, яра-жароҳатларнинг битишини тезлаштиради, юрак-томирлар системаси ва нафас марказининг фаолиятини кучайтиради. Барглари энтероколитлар, қандли диабет, қуёнчиқ, истерия касалликлари ва фалаж маҳалида тонусни кучайтирадиган, антисептик восита тариқасида қўлланилади. Баргларида тайёрланган дамлама, тинктура ва суюқ экстрактивнинг қондаги эритроцитлар, гемоглобин миқдорини кўпайтириши, бачадон томирлар силлиқ мускуллари тонусини кучайтириши, қон ивувчанлигини ўрнига келтириши, қондаги қанд миқдорини камайтириши тажриба йўли билан аниқланган. Шунинг учун уларни ўпка, бачадон, ичаклардан қон кетганида ва ҳайз функцияси бузилганида қон тўхтатувчи восита тариқасида буюрилади. Бундан ташқари, қичитқи ўт препаратлари гиповитаминозлар, гепатитлар, холециститлар, сурункали қабзият-

да ҳам ишлатилади. Баъзи Оврупа олимлари қичитқи ўтдан атеросклероз, ревматизм, циститга даво қилиш ва эмизикли оналар сутини кўпайтириш учун фойдаланишни маслаҳат беришади.

Қичитқи ўт препаратлари ҳид билиш органи ишнинг аслига келишига ёрдам беради. Ёш баргларининг сиқиб олинган сувини жигар, буйрак тошларида, ўпка касалликларида ичиш буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Янги сиқиб олинган ўсимлик сувини 1 чой қошиқдан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

2. 1 ош қошиқ қичитқи ўт барглари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 10 минут давомида қўйиб қўйилади, да, кейин сузиб олиб, 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади. Шу дамламани бош терисига суриб қўйиб, кейин ювиб ташлаш мумкин.

3. 1 ош қошиқ қичитқи ўт барглари ва худди шунча миқдорда итшумурт пўстлоғи олиниб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, қайнаб турган сув ичига идиши билан 15 минут қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиниб, бавосил касаллигида 1 стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

4. Қичитқи ўт уруғлари ва майда тўғралган илдизларидан 1 ош қошиқдан олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қуйилади-да, идиши билан қайноқ сув ичига қўйиб, идиш ичидаги сувнинг ярми буғланиб кетгунича қайнатилади. Сузиб олиниб, 3 ош қошиқдан кунига 4—5 маҳал ичиш учун буюрилади.

5. Ўсимликнинг майда янчилган уруғларини буйрак-тош касаллиги ва бронхитда 2—4 г дан кунига 3—4 маҳал ичиш учун берилади.

6. Бадан терисидан кўпдан бери битмай келаётган яраларга даво қилиш учун таркибида 10—20 фоиз қичитқи ўт барглари экстракти бўладиган суртма мойдан фойдаланилади.

ҚОВОҚ

(Тыква обыкновенная)

Ботаник таърифи. Илдиз системаси кучли бўлиб, чуқур тушиб борадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тагидан шохлаб, узунлиги 10 м гача борадиган палак ёзади. Палагида спирал бўлиб ўралиб кетган жингалаклари бўлади. Барглари — йирик, навбатманавбат жойлашган, юраксимон шаклда бўлиб, беш яд-

роққа бўлинган, тишли. Палаги ва барглари калта калта қаттиқ туклар билан қопланган. Гуллари — бир жинсли, бир йиллик бўлиб, диаметри 10 см атрофида, ҳидли, аксари сариқ рангли. Меваси думалоқ ёки чўзинчоқ шаклли бўлиб, диаметри 40 см гача боради, силлиқ, ичида аксари зарғалдоқ — сариқ рангли қаллингина эти бўлади, мева банди калта, бешқиррали, Уруғлари ясси эллипс шаклида, эндосперми йўқ.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши, Ўрта Осиёнинг барча республикаларида полиз экин тариқасида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: мевасининг эти ва уруғлари.

Кимёвий таркиби. Қовоқ уруғларида анчагина мой қатрон моддалар, органик кислоталар, витамин С, В₁, каротин ва бошқа моддалар этида бир мунча миқдор қанд моддаси, элатерицин, витамин А, С, В₁, В₂ лар, никотинат кислота ва каротиноидлар; баргларида аскорбинат кислота, гулларида флавоноидлар ва бошқалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Қовоқ уруғидан халқ табобатида сийдик-таносил органлари, буйраклар ва қовуқ касалликларига даво қилиш учун фойдаланилади. Қамқонлик, сил касалликлари, буйрак ва бошқа органлар касалликларида, хусусан, булар баданга шиш келиши билан бирга давом этиб келаётган бўлса, асалли сувга солиб қайнатилган қовоқ истеъмол қилиш фойдалидир. Хом қовоқ эти ёки пўсти арчилган қовоқ уруғларидан малҳам қилиб, баданидаги жароҳатлар, куюк яралар, сепкил ва ҳуснбузарларга қўйилади.

Ибн Сино қовоқдан тайёрланган қайнатмани йўтал ва кўкрак оғриғи, қовоқ сувини эса гул мойига қориштириб отит, ангина давосига ишлатишни тавсия этади. Қовоқ совуқлик бўлиб, одамнинг ҳовурини олади, сийдик ҳайдовчи, иссиқни пасайтирувчи таъсир кўрсатади. Лекин қадимги ҳакимларнинг фикрига қараганда, меъда касаллиги билан оғриган беморларга қовоқ буюриб бўлмайди.

Замонавий табобатда қовоқ мевасининг эти сийдик ва ўт ҳайдаш ҳамда ички юмшатиш хоссаларига эга эканлиги аниқланган. Қовоқ истеъмол қилиб турилса, қабзиятда ичак яхшироқ юришади, организмдан хлор тузлари кўпроқ чиқиб, пешоб кучаяди. Қовоқ палагидан тайёрланган қайнатма ҳам сийдик ҳайдаш хоссасига эга. Қовоқнинг қириб олинган сувини сийдик ҳайдайди.

ган, сурги восита тариқасида ишлатса бўлади. Жигар, буйрак касалликларида, юрак ва буйрак иши сусайиши муносабати билан баданга шиш келган ҳолларда, шунингдек атеросклероз, семизликда қовоқ истеъмол қилиб туриш анча фойдали.

Қовоқ уруғлари гижжа ҳайдайдиган анча кучли дори тариқасида қадимдан ишлатиб келинади. Тасмасимон ва думалоқ гижжаларга қовоқ уруғи жуда яхши кор қилади, таъсири гарчи қирққулоқ препаратларидан кўра сустроқ бўлса-да, лекин қовоқ уруғларининг заҳарли томони деярли йўқ.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Тозаланган 300 г (болаларга 75—100 г) миқдоридagi қовоқ уруғини ҳовончага кам-камдан солиб, майин қилиб янчилади. Кейин идишга олиниб, ҳовончани 3 ош қошиқ сув билан чайнлади-да, бу сувни ҳам қовоқ уруғи устига қўйилади, сўнгра унга 100 г асал қўшиб аралаштирилади. Тасмасимон гижжалардан халос бўлиш учун шу аралашманинг ҳаммасини наҳорга истеъмол қилинади-да, 3—4 минут ўтказиб туриб, устидан сурги ичилади, сўнгра ярим соатдан кейин клизма қилинади. Сурги ёки клизма таъсирида ич бўшаганидан кейин овқатланиш мумкин.

2. Хом қовоқ этининг қириб олинган суви катта ёшли одамларга кунига 2—3 стакандан ичиш буюрилади.

3. Қовоқни кунига 1—2 кг гача хом ҳолида, қайнатиб ёки кўрга пишириб (духовкага қўйиб) ейиш мумкин.

4. 20 г миқдоридagi кўк қовоқ пояси устига 2 стакан қайноқ сув қўйиб, 15 минут қайнатилади, совуганидан кейин сузиб олиб, қайнатмани ярим стакандан кунига 4 маҳал ичилади.

ҚОВУН

(Дыня обыкновенная)

Ботаник таърифи. Қовун пояси судралиб ўсадиган, бир йиллик ўсимлик. Барглари йирик, барг бандлари узун. Меваси думалоқ ёки узунчоқ шаклда бўладиган кўп уруғли мева. Навига қараб, қовун мевасининг оғирлиги 30 кг гача бориши мумкин.

Географик тарқалиши. Қовун Ўрта Осиё, Кавказ орти, Қозоғистон, Украина, Молдова, Волгабўйида экилади. Селекция йўли билан қовуннинг 100 дан ортиқ

ҳар хил навлари етиштирилган, булар мевасининг қанча вақтдан кейин пишиши, ҳосилдорлиги ва меваси билан бир-биридан фарқ қилади.

Ишлатиладиган органлари. Меваси, уруғлари.

Кимёвий таркиби: Қовун меваларида 16% гача қанд, 0,9% клетчатка, 0,2% гемицеллюлоза, 0,1 крахмал, 0,5% пектин моддалар, 0,1—0,15% органик кислоталар (лимон оксалат, олма кислоталари), турли витаминлар (витамин С, Е, В₆, В₁₅, В₁, В₂), макро- ва микроэлементлар (магний, фосфор, олтингугурт, хлор марганец, темир, мис, фтор, рух) бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида дармони қуриб қолган ва камқон касалларга қовун буюрилади. Гепатит билан оғриб ўтган ва ичи қабзият бўлиб юрадиган одамларга у фойдалидир. Юзга сепкил, ҳуснбузар тошганида, доғ тушганида кечаси ётиш олдидан юзга қалин қилиб эти қолдирилган қовун пўчоғи боғлаб қўйилади. Уруғларини ҳам янчилган ҳолда сувга яхши қориштириб, сепкил ва ҳуснбузарларни йўқотиш учун ишлатилади. Буйрак-тош касаллигида қовуннинг сувга қориштирилган ана шундай уруғини овқатдан олдин, ярим стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади. Ибн Сино буйрак ва қовуқдан майда тошларни тушириб юборади, деб ҳисоблайди. Сариқ касаллиги, истисқо, буйрак-тош касаллигида қовун фойда беради, деб ҳисобланади, у пешобни кучайтириб, одамни терлатади ҳам.

Замонавий табобатда қовунни одамга озик бўладиган уни умуман қувватга киргизадиган, сийдик ҳайдайдиган ва сурги восита тариқасида буюрилади. Қабзият, гепатитлар, атеросклероз, камқонлик ва бошқаларда қовун фойдалидир.

ҚОНЧУП

(Чистотел большой)

Ботаник таърифи. Бўйи — 100 см гача борадиган 1 п йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси тўғри ўсиб, устки лисмидан кўп шохлайди. Бу ўсимликнинг ҳамма қисмида сутга ўхшаган шираси бор. Илдизи калта илдизпояли бир тармоқлар чиқаради. Барглари навбатманавбат жойлашган, сербар тухумсимон шаклда устки барглари яшил, пасткилари кулрангроқ тусда; бандли; устки барглари деярли бандсиз. Гуллари поя ва шохларининг учидан чиқиб, соябонсимон тўпгуллар ҳосил қи

лади, гул бандларининг узунлиги 2,5 см гача боради. Мевалари 5 см ча узунликда бўладиган қўзоқсимон кўсакча, уруғлари тухумсимон шаклда.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Жанубий Тяньшаннинг жанубий қисмида учрайди, кўпинча боғлар, экинзорларда, турар жойлар яқинида бегона ўт бўлиб ўсади.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Бу ўсимликнинг ҳамма қисми алкалоидлар (хелидонин, хелэритрин, сангвинарин ва бошқалар), эфир мойлари, витамин С, каротин, органик кислоталар, флавоноидлар, сапонинлар ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қончўп ўтидан тайёрланган дамламадан жигар ва ўт йўллари-нинг яллиғланиш касалликларига, бу ўсимлик препаратларини қўшиб тайёрланган суртма доридан тери сили давосига ишлатиш учун фойдаланилган. Бу ўтнинг эзиб, олинган суви сўгаллар, қадоқларни йўқотиш учун ишлатилган. Ибн Сино қончўп ўти кукунини шаробга солиб дамлаб, тиш оғриғи, учуққа даво қилиш учун ишлатган, бунда қончўп ўти илдизини чайнашни ҳам тавсия этган, янги ўтнинг сувини олиб, кўз қувватини оширадиган, кўзга оқ тушишига даво бўладиган восита сифатида ишлатишни буюрган.

Замонавий табобатда бу ўсимликдан сувда тайёрланган экстрактнинг таъсирловчи хоссаларга эга эканлиги, ҳайвонларнинг териси остига юборилганида оғри-тиши, қонга юборилганида юрак уришларининг сони камайиб, нафас ҳаракатларининг чуқурлашувига сабаб бўлиши аниқланган. Қончўп ўт алкалоидлари оғриқни қолдиради, бактерияларга қарши таъсир кўрсатади ва марказий нерв системаси ишини сусайтиради. Гомохелидонин деган препарати худди папаверинга ўхшаб таъсир кўрсатади.

Қончўп ўтининг бронхиал астма, ревматизм оғриқлари, ҳиқилдоқ папиломатози, экзема, псориаз касалликларида бир қадар фойда қилиши аниқланган. Қончўп ўтининг сут шираси гепатит, холецистит, гастрит ва энтерит давосига ишлатиладиган бўлса, оғриқларни анча қолдиради. Бу ўсимликдан сариқ касаллиги, подагра, шунингдек сийдик ҳайдайдиган, сурги ва оғриқни қолдирадиган восита тариқасида фойдаланиш тавсия этилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қончўп ўтининг

сутсимон ширасидан 1 чой қошиқ миқдорда олиб, 200 мл миқдордаги қайнаган илиқ сувга яхшилаб аралаштирилади-да, шифокор кузатуви остида 1 ош қошиқдан кунга 3 маҳал ичилади.

Гуллари билан бирга майда тўғралган 4 ош қошиқ миқдордаги қончўп ўти ёпиқ идишда 6 стакан сувда 5 минут қайнатилади, 8 соат дамлаб қўйилади-да, сузиб олиб, ширинча ва тери касалликларида баданнинг зарарланган жойини ювиш ҳамда ванна қилиш учун ишлатилади.

3. Янги қончўп ўтидан олинган сутсимон шираси сўгал ва қадоқларни йўқотиш учун ишлатилади.

ҚОНЧУП, САНГВИЗОРБА

(Кровохлебка лекарственная)

Ботаник таърифи. Бўйи — 100 см гача борадиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизпояси йўғон, ёнламасига ўсади, ёғочсимон, узунлиги 12 см гача боради. Пояси ичи кавак, учки қисми сершоҳ, силлиқ, қиррали. Илдиз ёни барглари йирик, узун бандли, тоқ патсимон. Гуллари икки жинсли, қўнғир тусли пардасимон, сертук гул қўрғони бор. Мевалари майда, узунлиги 3—3,5 мм келади, жигарранг тусда, қуруқ, баъзан сохта мева деб аталади.

Июль — августда гуллайди, мевалари август — сентябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта Осиёнинг жанубий томонларида (Қирғизистон, Жанубий Қозоғистон), шунингдек Россиянинг Европа қисми, Узоқ Шарқда, Кавказ, Қримда учрайди. Буталар орасида, ўтлоқларда, боғларда, сой бўйлари, шунингдек, даштлар ва ботқоқликларнинг четларида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари билан бирга олинган илдизпоялари.

Кимёвий таркиби: Қончўп ўтнинг илдизпоялари ва илдизларида ошловчи моддалар, асосан пирогаллат гуруҳига кирадиган моддалар, сапонинлар, эфир мойлари, крахмал, баргларида эса витамин С бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Бу ўт халқ табобатида ичдан қон кетиб турган маҳалларда қон тўхтатадиган, жароҳатларни буриштириб, қуритадиган, оғриқ қолдирадиган восита тариқасида қадимдан қўлланилади.

Илдизпояси ва илдизларидан тайёрланган қайнатмаси ва суюқ экстракти турли меъда-ичак касалликла-

рида буриштирадиган, қон кетишини тўхтатадиган, яллиғланишга, шунингдек ракка қарши восита тариқасида ишлатилади.

Қончўп Фарбий Европа мамлакатларида яра-жароҳатларнинг битишни тезлаштирадиган, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида, шунингдек хавфли ўсмалар, флебитлар, тромбофлебитларда, Кавказда эса, сил касаллигида ишлатилади. Урта Осиёда гастритлар, энтеритлар, бавосил касаллигида бу ўсимликнинг қайнатмаларидан фойдаланилади. Сибирда нафас органларининг яллиғланиш касалликларида, ичбуруғда гулларининг қайнатмалари қўлланилади.

Бу ўтнинг буриштирадиган, яллиғланишга қарши ва қон тўхтатадиган таъсири, унинг таркибида анчагина кўп миқдорда ошловчи моддалар борлигига боғлиқ эканлиги замонавий таботатда аниқланган. Илдизларидан тайёрланган экстракти маҳаллий тарзда ишлатилганида томирларни торайтиради, ичак ҳаракатларини сусайтириб, бачадон мускулларини қисқартиради. Илдизларидан тайёрланган қайнатмаси ичиш учун ишлатилиши билан бир қаторда кўпдан бери битмай келаётган яра-жароҳатларга, куйган жойларга, стоматитлар, гингивит, ангина, вагинит, трихомонада колпитига даво қилишда чайиш, ювиш учун сиртга ҳам ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда янчилган илдизпоясидан 1—2 ош қошиқ миқдорда олиб, устига 400 мл қайноқ сув қуйилади-да, идиши билан сувга солиб, 30 минут қайнатилади, совитиб сузиб олинади. Ҳар 2 соатда 1 ош қошиқдан ичиб туриш учун буюрилади. Бу қайнатмани яра-чақаларни чайиш ва компресслар қўйиш учун сиртга ишлатиш ҳам мумкин.

2. Майда янчилган 6 г миқдоридagi илдизпояси устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, идиши билан сувга солиб, 30 минут давомида қайнатилади, совутиб, сузиб олинади. Лямблиоз холециститда ингичка зонд билан ҳар куни 100 мл дан ўн икки бармоқ ичакка юбориб турилади.

3. Майда янчилган илдизларидан 15—20 г миқдорда олиб, 200 мл миқдорда қайнатма тайёрланади ва 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

4. Дорихоналарда сотиладиган суюқ экстрактини 30 30 томчидан кунига 3 маҳал ичиб турилади.

ҚОРА АНДИЗ

(*Девясил высокий*)

Ботаник таърифи. Иўғон илдизпоя ва бўйи 1—2 м гача борадиган поя чиқариб ўсадиган кўп йиллик бўйдор ўсимлик. Барглари йирик, четлари нотекис тишли, устки томони яшил, пастки томони кулранг, бахмалдек юмшоқ, поя барглари чўзинчоқ ёки тухумсимон чўзинчоқ, йирик, кичрайиб, банди қисқариб боради, илдиз ёки барглари узун бандли, эллипссимон, чўзиқ. Гуллари шингиллар ёки рўвакларга тўпланган бўлиб, саватчалар ҳосил қилади, тилларанг сариқ рангда. Мевалари тўрт қиррали яланғоч уруғ доналаридан иборат.

Май-сентябрь ойларида гуллайди, август-октябрь ойларида мевалари етилади.

Географик тарқалиши. Ўрта ва Жануби шарқий Европа, Кичик Осиё; Қрим, Кавказ, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон, Олтойда ўсади. Европа, Япония, АҚШ да экилади.

Ишлатиладиган органлари: илдизпоялари ва илдизлари. Бу органлари куз ёки эрта баҳорда йиғиб олинади.

Кимёвий таркиби. Илдизпояси билан илдизларида кўп миқдор (44% гача) инулин бўлади, бундан ташқари уларда сапонинлар, аччиқ шилнмшиқ моддалар, эфир мойи, алантат кислота, алантат камфора, алкалоидлар (0,16%), сирка ва бензоат кислоталар бор. Қора андиз эфир мойлари алантолактон (геленин), изоаланталактон, дигидроалантолактондан иборат. Утида 0,14% алкалоидлар ва 3% гача эфир мойлари топилган; баргларида алантопикрин деган аччиқ модда ва фолат кислота бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Қора андиз илдизларидан тайёрланган порошоги, дамламаси ва қайнатмалари халқ табобатида сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган, балғам кўчирадиган, бактерияларга қарши таъсир кўрсатадиган, овқат ҳазмини яхшилайдиган восита тариқасида ишлатилади. Бундан ташқари улардан юрак ўйнаши, гипертония, нейродермит, қичима, қўтир, қуёнчиқ, неврозлар, подагра, артритда тинчлантирувчи восита тариқасида фойдаланилади. Уларни сил, нефрит бруцеллез, кўкйўтал, бронхиал астмада ҳам буюрилади.

Замонавий табобатда қора андиз илдизининг қайнатмаси нафас йўлларининг яллиғланиш касалликлари,

сил, қандли диабетда балғам кўчирувчи тариқасида ҳайдайдиган, балғам кўчирадиган, микробларга қарши қўлланилади. Бу ўсимликнинг сийдик ҳайдайдиган, ўт таъсири борлиги тажрибаларда аниқланган. Ундаги эфир мойида гижжаларга (аскарида, хўкиз ва чўчқа солитерига) қарши сантонинга қараганда 25 барабар кучли таъсир ўтказадиган аллантолактонлар бор. Қора андиз препарати бактерицид ва яллиғланишга қарши таъсирга эга, шунинг учун ундан меъда-ичак йўлининг, яллиғланиш касалликлари (гастритлар, энтеритлар, колитлар, гепатитлар, холециститлар, яра касаллиги), нафас органлари касалликлари (bronхитлар, трахеитлар, ларингитлар)да, қанд касаллиги, бавосилда ҳам кенг фойдаланилади. Қора андизнинг сариқ андиз ва чачалбош деган турлари бор, булар ҳам қора андиз билан бир хил таъсир кўрсатади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган қора андиз илдизлари ва илдиз пояларидан 16 г (бир ош қошиқ) миқдориди олиб, сирланган идишга солинади-да, устидан 200 мл сув қўйиб, идиш қопқоғини бекитиб қўйган ҳолда қайнаб турган сувда 30 минут қайнатилади (вақт-вақти билан аралаштириб туриб). Хона ҳароратида 10 минут совутилиб, сузиб олинади. Бу қайнатма устига қайнаган сув қўйиб, ҳажми 200 мл гача етказилади. Балғам кўчирадиган восита тариқасида овқатдан бир соат илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган илдизларидан 2 чой қошиқ миқдориди олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади-да, 8 соат давомида дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, овқатдан 20 минут олдин $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Майда тўғралган 100 г қора андиз илдизлари устига 1000 мл сув қўйиб, бошқа идишда қайнаб турган сув устида 15 минут қайнатилади. Обдон тинигунича турғизиб қўйиб, сузиб олинади. Касал жойларни чайиш ва сувнинг ичига солиб ўтириш (маҳаллий ванна) учун ишлатилади.

ҚОРА АРЧА, ҚИЗИЛ АРЧА

(Можжевельник зарафшанский)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси қалин бўлиб ўсадиган, бўйи 20 м га борадиган дарахт, гоҳида бута. Пўстлоғи қизғиш тусда, шохлари йўғон, учки шохлари

оч яшил ёки кулранг тусли. Барглари чўзиқ тухумсимон шаклда, ўткир. Мевалари калта бандли думалоқ бужурлар, етилмагани яшил, етилгани тўқ жигарранг тусда бўлади, кулранг ғубор билан қопланган, қаттиқ.

Географик тарқалиши. Қора арча Ўзбекистон, Қирғизистон, Тожикистон ҳамда Қозоғистоннинг Жамбул, Чимкент вилоятларидаги тоғ ёнбағирларида ўсади.

Май ойида гуллайдн, мевалари келаси йил кузда етилади.

Ишлатиладиган органлари: игна барглари, бужурлари.

Кимёвий таркиби. Новда ва шохларида 0,75 фоизга қадар эфир мойи, пўстлоғи, ёш новдалари ва етилмаган меваларида 8 фоизгача ошловчи моддалар, етилган меваларида 1,9 фоизгача қанд бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Урта Осиё халқ табобатида ревматизмга даво қилиш учун игнабарглари тутатиб қўйилади, кунжут мойига қориштирилган меваларидан қулоқ оғирлигига даво қилиш учун фойдаланилади, бош оғриғида ўсимлик баргларини кукун қилиб искалади. Бўғим касалликларида 300 г миқдоридagi ёш қора арча новдалари ва баргларидан 1 л сувда тайёрланган қайнатмага касал жойни солиб, ванна қилинади. Қора арчадан стоматитлар, ангина, гуш касаллигига даво қилиш учун ҳам фойдаланилади.

Ўткир буйрак касалликларида қора арча препаратларини буюриб бўлмайди. Бу ўсимлик заҳарли шунинг учун уни эҳтиёт бўлиб ишлатиш керак.

Замонавий табобатда қора арча меваларининг эфир мойи шиллиқ пардаларни таъсирлаб, меъда-ичак, буйрак ва бошқа органлар ишини кучайтириши аниқланган. Бундан ташқари, қора арча микробларга қарши, оғриқ қолдирадиган, ўт ҳайдайдиган таъсир ҳам кўрсатади. Мевалари буйрак касалликлари, гастритлар, гепатитлар, ўт-тош касаллиги, нафас органларининг яллиғланиш касалликларида, сийдик ҳайдайдиган, дезинфекциялайдиган восита тариқасида, ревматизм, дерматитлар, қўтир, темиртки ва бошқаларда оғриқ қолдирадиган ва чалғитадиган восита тариқасида (сиртга) ишлатилади. Эфир мойи бактериялар ўсишини тўхта-тиб, шикастланган тўқималарнинг аслига келишини тезлаштиради. Ҳозир тегишлича ишланган эфир мойининг канакунжут мойидаги 5% ли эритмаси йирингли ва кўпдан бери битмай келаётган яра-жароҳатларга қўйиш учун ишлатилади. Эфир мойининг спиртдаги

Эритмаси ревматизмда оғриқ қолдирадиган дори сифатида қўлланилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майдаланган қора арча меваларидан 1 чой қошиқ олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 45 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, сийдик ҳайдовчи восита сифатида 1 ош қошиқдан кунига 3—4 марта ичиш учун буюрилади.

2. 1 ош қошиқ миқдордаги қора арча меваси устига 2 стакан қайноқ сув қуйиб, 20 минут қайнатилади, кейин сузиб олиб, ўт ҳайдайдиган ва балғам кўчирадиган дори ўрнида 1 ош қошиқдан кунига 3 марта ичиш учун берилади.

3. Қуритилган қора арча меваларидан 100 г миқдорида олиб, 400 мл сувда юмшагунича қайнатилади, кейин сузиб олинади-да, унга шакар қўшилиб, сийдик ҳайдайдиган, аёллар сутини кўпайтирадиган восита тариқасида, шунингдек меъда-ичак йўли касалликларида овқатдан олдин 1 чой қошиқдан ичиш учун буюрилади.

4. Подагра ва ревматизмда ванна қилиш учун 200 г қуруқ қора арча мевалари 2 л сувда қайнатилади.

ҚОРА БУҒДОЙ

(Гречиха посевная)

Ботаник таърифи. Бўйи 70 см га борадиган, тик ўсадиган сершоҳ ўсимлик. Барглари сийракроқ, учи ўткирлашиб келган, юраксимон шаклда, майда-майда сўргичлар билан қопланган, сарғиш-яшил рангда, сал этдор, пасткилари узун бандли бўлади, энг учидагилари деярли бандсиз, барг пластинкасининг бўйи 2—6 см ва эни 1,5—5 см га беради. Гуллари — узун гул бандли бўлиб, шингиллар ҳосил қилади, ранги — қизил, пушти ёки оқ бўлади. Қора буғдойнинг узун устунчали ва калта устунчали гул чиқарадиган хиллари бор. Қизил гулли қора буғдой пушти ёки оқ гулли хилга қараганда серҳосилроқ бўлади.

Меваси иккала томонига ўткирлашиб келган уч қиррали жигарранг ёнғоқча. Уни тозалаб, қора буғдой ёрмаси олинади. Қора буғдой асал берадиган ўсимлик бўлиб ҳисобланади.

Июлда гуллайди, августда мева қилади.

Географик тарқалиши. Европанинг бутун ўрта минтақасида ва жанубий районларида тарқалган. Кўп жой-

ларда экилади, баъзи далаларда ва йўллар четида бегона ўт тариқасида ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўсимликнинг гуллаш вақтида йиғиб олинadиган ер устки қисми (ўти).

Кимёвий таркиби. Гуллаб турган даврида қора буғдой ўтида рутин деган гликозид, хлорогенат, галлат, протокатехинат ва кофеат кислоталар бўлади. Гуллари-дан фагопирин ажратиб олинган. Рутин, урутин, рутамин препаратлари ишлаб чиқариш учун қора буғдой барглари ва гуллари-дан фойдаланилади.

Таъсири ва ишлатилиши. Қора буғдой қайнатмаси ёки дамламаси халқ табобатида қуруқ йўталда балғам кўчирувчи восита тариқасида, атеросклерознинг олдини олиш ва унга даво қилиш учун ишлатилади. Янги териб олинган барглари йиринглаб турган яраларга қўйилади. Қуруқ қора буғдой уни болалар баданига сепилади.

Замонавий табобатда қора буғдойдан ҳар хил патологик ҳолатларда организмнинг ҳимояловчи-мослаштирувчи қобилиятини ошириш учун витаминли восита тариқасида, шунингдек қандли диабетда парҳез мақсадларида фойдаланилади. Бу ўсимликдан ажратиб олинган витамин Р — рутин нур касаллиги, ревматизм, гломерулонефрит, эндокардитда, кўз тўр пардасига қон қуйилган, баданда қонталашлар пайдо бўлган маҳалларда, шунингдек гипо- ва авитаминозларнинг олдини олиш, турли дорилар (салицилатлар, мишьякли препаратлар) таъсиридан томирлар зарарланишига йўл қўймаслик мақсадида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Бир ош қошиқ қора буғдой гуллари устига 2 стакан қайноқ сув қуйилиб, батамом совугунича дамлаб қўйилади-да, кейин сузиб олиниб, 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичилади.

2. 2 ош қошиқ қора буғдой гуллари устида қайнаб турган 1 л сув қуйилиб, 15—20 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, қуруқ йўтал вақтида ярим стакан-дан кунига 3—4 маҳал ичилади.

ҚОРА ЗИРА

(Тмин обыкновенный)

Ботаник таърифи. Қора зира бўйи 100 см гача борадиган, икки йиллик (гоҳи бир ёки кўп йиллик) ўтсимон ўсимлик. Илдизи этдор, дуксимон, узунлиги 10—20 см бўлади. Пояси — тўғри ўсади, сершоҳ. Барглари

навбатма-навбат жойлашган, бандли, пояснинг учига домон аста-секин камайиб боради. Барг япроги чўзинчоқ. Гуллари майда, гулкосчаси деярли сезилмайди, гултожиси беш баргли, оқ ёки пушти рангда, гуллари диаметри 8 см гача борадиган соябонсимон тўпгул ҳосил қилади. Меваси узунлиги 3—5 мм га борадиган чўзинчоқ ясси шаклдаги икки уруғли мева, жуда хушбўй ҳидли ва ўзига хос мазали икки нимтага бўлинади.

Июнь — июлда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё ва жанубий Қозғистондаги тоғларда, Сибирь ва Қавказ ҳамда бошқа жойларда учрайди. Украинада экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва улардан олинадиган эфир мойи.

Кимёвий таркиби. Қора зира меваларида 7 фозгача эфир мойи ва 22 фозгача ёғли мой бор, ёғнинг таркибида кўпгина миқдорда петрозелинат кислота, ошловчи моддалар бўлади. Қора зира эфир мойи меваларига жуда хушбўй ҳид бериб турадиган лимонен, карвакрол, карвон ва бошқа бирикмалардан иборат. Қора зира ўти ва гулларида кварцетин камферол, изорамнетин ва полиенлар ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида меваларидан сувда тайёрланган қайнатмаларини тинчлантирадиган, меъда ширасини кўпайтирадиган, балғам кўчирадиган, сийдик ва ел ҳайдайдиган ҳамда сурги восита тариқасида ишлатилади. Эмизикли аёлларга сутини кўпайтириш учун дамламаси буюрилади. Уруғлари ва ер устки қисмининг дамламаларини гастрит, қорин оғриғи, ичкетар маҳалида, камқонлик, холецистит касалликларида, қорин дам бўлган маҳалларда ишлатилади.

Ибн Сино қора зира овқат ҳазмини яхшилаб, қусишни тўхтатади, меваларининг қайнатмаси ичак оғриқларини бартараф этиб, сийдик ҳайдайди, дафна дарахти пўстлогининг қайнатмаси билан бирга ишлатилса, сийдик-тош касаллигида фойда қилади, деб ҳисоблаган.

Тибет ҳакимлари қора зира уруғларини одам заҳарланиб қолган маҳалларда, моддалар алмашинуви издан чиқиши билан ўтадиган касалликлар, неврозлар, кўз касалликлари, ўсмага қарши ишлатишадн. Хитой ва ҳинд табобатида қора зирани ҳазм органларининг турли касалликлари, сурункали холециститда, аёллар сутини кўпайтирадиган восита тариқасида буюрилади.

Замонавий табобатда қора зира уруғларидан сув ва мойда тайёрланган экстрактларнинг реффлектор йўл би-

Тан меъда-ичак йўли фаоллиятини кучайтириши тажрибаларда аниқланган. Бундан ташқари қора зира уруғлари сийдик ва ўт ҳайдайдиган, аёллар сутини кўпайтирадиган таъсир кўрсатади, балғам ва шилимшиқ кучишини осонлаштиради; қора зирадан олинадиган эфир мойи микробларга қарши таъсир қилади, оғриқни қолдирадиган, тортишиб, қисқариб турган мускулларни бўшаштирадиган хоссаларга эга, ҳазм йўли безлари ишини кучайтиради.

Қора зиранинг гален препаратларини овқат ҳазми бузилганида, қорин дам бўлганида, гепатит, холецистит, гастрит, панкреатит касалликлари ва нафас органлари хасталикларида, шунингдек, сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида ишлатилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қора зира уруғларидан 3 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 15 минут қайнатилади, кейин 10 минут дамлаб қўйиб, сузиб олинади. $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

2. 2 чой қошиқ миқдоридан қора зира уруғлари устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 30 минут қайнатилади-да, кейин сузиб олиниб, $\frac{1}{3}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Иштаҳа очиш учун пичоқ учидан зира уруғини олиб, овқатдан 1 соат олдин сув билан ичилади.

4. Овқат ҳазмини яхшилаш учун 1—2 томчи зира эфир мойини қандга томизиб, кунига 2—3 маҳал истеъмор қилинади.

5. 1 стакан суюқ қаймоққа 1 ош қошиқ зира уруғи солиб, 3 минут қайнатилади. Эмизикли аёллар сутини кўпайтириш учун 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш буюрилади.

ҚОРА ЗИРҚ

(Барбарис обыкновенный)

Ботаник таърифи. Баргини тўкадиган сертикан бута, бўйи 1,5—4 м га боради. Шохлари тўғри ўсади, узунлиги 1—2 см га борадиган тиканлари бор; ёш шохлари сарғиш, қишлаб чиққан шохлари кулранг тусда. Барглари навбатма-навбат жойлашган, эллипсимон, сал терисимон бўлиб, майда тишчали, узунлиги 10 см гача борадиган бандлари бор. Тўп гули оддий, 10—20 та гулдан ташкил топган бўлиб, мевалари етилганида осилиб туради. Гуллари оқиш сарғиш, исли, гулбанд.

лари бор. Меваси қора ёки қизил рангда бўладиган сал қуруқроқ, нордон резавор мева, узунлиги 1 см гача боради.

Май — июнда гуллайди. Мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Қрим, Кавказда, Урта Осиёнинг барча жумҳуриятларида, Приморье ўлкасида, Хабаровск ўлкасининг жанубий қисми, собиқ Иттифоқнинг Европа қисми марказий минтақаларида ўсади. Урмон четлари ва тоғдан тушиб келадиган сойларнинг бўйларида, кўпроқ тошлоқ жойларда ўсади. Экилади ҳам.

Ишлатиладиган органлари. Гуллаганидан кейин йиғиладиган барглари, мевалари, илдизлари.

Кимёвий таркиби. Кам ўрганиладиган ҳамма органларида алкалоидлар бор. Илдизларининг пўстлоғи билан баргларида бербери алкалоиди, пальметин, колумбамин, ятронин ва оксиакантин ажратиб олинган.

Таъсири ва ишлатилиши. Қора зирк мевалари халқ табобатида юракка қувват бериш учун, неврастенияда ишлатилади, шунингдек иссиқни туширадиган, чанқоқни қолдирадиган, диабет ва ич суришига қарши таъсир кўрсатадиган восита тариқасида фойдаланилади. Илдизларидан тайёрланган қайнатмаси ревматизм, сил, иситма, кўз касалликларида ичилади ва оғиз бўшлиғини чайиш учун ишлатилади. Бу қайнатмадан меъдаичак касалликлари (гастрит, колит)да шунингдек, шамоллашда терлатадиган восита тариқасида фойдаланилади. Гипертония, аёллар жинсий органлари касалликларида ҳам буюрилади.

Қора зирк илдизи билан пўстлоғи Болгарияда жигарнинг яллиғланиш касалликлари, ўт-тош касаллиги, сариклик, буйрак ва қовуқ яллиғланиши, подагра, ревматизм, радикулитда ишлатилади; баргларида тайёрланган қайнатмани меъда оғриқлари пайтида, қон кетишига қарши ичбуруғ, қизилча, скорбут ёки цингада берилади. Бундан ташқари барглари қайнатмасидан иссиқни туширадиган, тинчлантирадиган, микробларни ўлдирадиган восита тариқасида фойдаланилади.

Ҳиндистонда бу ўсимлик тинчлантирувчи, буриштирувчи ва сийдик ҳайдовчи восита сифатида ишлатилади.

Қора зирк халқ табобатида қадимдан яллиғланишга қарши, ўт ҳайдайдиган, шира ҳайдайдиган, заҳар кучини кеасдиган ва жароҳатлар битишини тезлаштирадиган восита тариқасида, шунингдек жигар, меъда, ичак касалликлари ва қон кетарлар (маҳали)да ишлатилиб

келади. Унинг ўт ҳайдовчи ва қон тўхтатувчи хоссаларини Ибн Сино кўрсатиб ўтган.

Замонавий табобатда қора зиркнинг ҳар хил препаратлари хроник гепатитларда, гепатохолециститда, ўттош касаллигида яллиғланишга қарши ва ўт ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилади.

Қора зирк препаратлари бачадон мускулларини қисқартириб, томирларини торайтириши, ўт пуфаги тонуси сусайишига сабаб бўлиб, ўтнинг яхшироқ чиқиб туришига, оғриқларнинг ҳамда яллиғланиш жараёнларининг камайишига олиб келиши тажрибада аниқланган. Берберин алкалоиди бактерияларга таъсир кўрсатади ва қон босимини пасайтириш хоссасига эга.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қора зирк меваларидан 200 мл сувга 2 ош қошиқ ҳисобида солиб, қайнатма тайёрланади. У 20—30 минут қайнатилганидан кейин дамлаб қўйилади-да, сўнгра сузиб олиниб, хроник холециститга даво қилиш учун овқатдан олдин 50—100 мл дан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. Қора зирк баргларида 1:10 нисбатда тайёрланган дамлама ўт ҳайдайдиган ва яллиғланишга қарши дори сифатида овқатдан олдин 1 ош қошиқдан кунига 3—4 маҳал ичилади.

3. Зирк пўстлоғи ёки ёш новдалари устига ботиб тургунча сув қўйилиб, 40—45 минут қайнатилади, кейин бу қайнатма тоза идишга қўйиб олиниб, тиндирилиб қўйилади. Сўнгра бу қайнатмани то қуюқ ёки қуруқ зирк экстракти ҳосил бўлгунча паст оловга қўйилиб яна қайнатилади. Синган суякларга даво қилиш учун, бўғим ва мускуллар оғриғида бу экстрактдан нўхатдек ёки буғдоё донидек миқдорда олиниб, кунига 2—3 марта ичилади.

4. Қора зирк баргларида 20% ли ёки 40% ли спиртдан тайёрланган тинктурани бачадон касалликларига қарши ва қон тўхтатувчи дори сифатида 30—40 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

5. Дорихоналарда берберин биосульфат қўшиб тайёрланган ҳаб дорилар (таблеткалар) сотилади, булар кунига 1 донадан 3 маҳал ичилади (таблетка таркибида 0,005 г берберин биосульфат бўлади).

ҚОРАТЕРАҚ, МИРЗАТЕРАҚ

(*Тополь черный, осокорь*)

Ботаник таърифи. Шох-шаббаси ёйилиб ёки сарвсимон сиқик бўлиб ўсадиган икки уйли дарахт, бўйи 30 м гача боради. Шохлари аксари яланғоч, кулранг-сарғиш тусда, ёш шохлари сал ёпишқоқ бўлади. Куртаклари тухумсимон шаклда, жуда ёпишқоқ. Барглари навбатманват жойлашган думалоқ ёки понасимон, узунлиги ва эни 8 см га, яхлит ёки япроқларга бўлинган, бандли, барг бандлари икки томонидан қисилган бўлиб, узунлиги 4 см га боради. Ёш новдаларининг барглари майда тишли ёки яхлит, икки томони яланғоч, бир оз ёпишқоқ. Гуллари майда, бир жинсли, кучалалар кўринишида бўладиган тўнгул ҳосил қилади, тўнгуллари, яъни кучалалари дарахт барг ёзмасидан илгари ҳосил бўлади. Меvasи — кўп уруғли яланғоч чапоқча.

Март — апрелда гуллаб, мева тугади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёнинг барча республикалари, Қозоғистон ва бошқа жойларда ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барг ёзадиган куртаклари.

Кимёвий таркиби. Терак куртакларида 0,7 фоизгача эфир мойи, аччиқ қатрон модда мум, гликозидлар (салицин, популин ва хризин), олма кислота, ошловчи моддалар ва бошқалар бор. Баргларида салицин деган гликозид, талайгина миқдорда аскорбинат кислота, каротин, эфир мойи топишган, пўстлоғида ошловчи моддалар, популин ва салицин гликозидлари бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида теракнинг янги баргларини яра-жароҳатларга, баданнинг қичишадиган жойларига қўйилади, баргларидан тайёрланган қайнатмани захм давосига буюрилади, пўстлоғининг қайнатмаларини эса иситма вақтида ичирилади. Терак барглари ва куртакларидан тайёрланган дамлама ва суртма дориларни куюк яралар, бавосил, подагра, ревматизм давосига ва сочларни ўстирадиган, юз рангини тиниқлаштирадиган восита тариқасида ишлатилади. Куртакларининг дамламаси иссиқни туширадиган ва тинчлантирадиган восита тариқасида қўлланилади.

Ибн Сино сиркага дамланган терак баргларини подагра касаллигида сиртга ишлатган, куртакларидан яра-жароҳатларга қўйиладиган «совутувчи малҳам» тайёрлаш учун фойдаланган. Терак куртакларидан тайёрланган дамламаларни ядлиғанишга қарши, иссиқни ту-

ширадиган, қон тўхтатадиган, сийдик ва тер ҳайдайди-ган восита тариқасида ишлатган.

Замонавий табобатда терак куртаклари қайнатмаси қон тўхтатувчи восита тариқасида, подагра, ревматизм касалликларида ишлатилади. Баргларида бўладиган фитонцид моддалар бактерияларга қарши сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Куртакларидан тайёрланган дамламани трихомонада колпитига ва простата бези яллиғланишига даво қилишда ишлатиб, дурустгина на-тижа олинган.

Жигар ва буйрак касалликларида терак гален пре-паратларини ишлатиб бўлмайди.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қуритиб, янчил-ган терак куртакларидан 2 чой қошиқ миқдоридан олиб, устига 200—300 миқдоридан қайнаб турган сув қуйила-ди-да, 15 минут дамлаб қўйиб, кейин сузиб олинади. $\frac{1}{4}$ стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади, бу дамламани сиртга ишлатиш ҳам мумкин.

2. 1 чой қошиқ миқдоридан терак куртаклари усти-га 100 мл ароқ (ёки 40% ли спирт) қуйиб, 7 кун қўйиб қўйилади. 20 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Бир қисм терак куртакларини 5 қисм ўсимлик мойига солиб, паст оловда 10 минут қайнатилади. 15 кун қўйиб қўйилади, кейин сузиб олиб, яра-жароҳатлар давосига сиртга ишлатилади.

ҚОРАҚИЗ, ИТТИКАНАК

(Череда трехраздельная, золотушная трава)

Ботаник таърифи. Бўйи 100 см ча бўлиб ўсадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик, кучли тармоқланадиган ўқ илдизи бор. Пояси тўғри ўсади, яланғоч ёки сийрак туклар билан қопланган, тагидан деярли шохлаб чи-қади. Шохлари қарама-қарши жойлашган. Барглари калта бандли, уч бўлак, четларида майда-майда тика-наксимон киприкчалари бор, шакли наштарсимон. Гул-лари пояларининг учларидан битта-биттадан ёки бир нечтадан чиқади, қўнғир-сарик рангда бўлади, сават-часимон тўпгуллар ҳосил қилади. Меваси чўзинчоқ тес-кари тухумсимон шаклда бўладиган уруғли мева.

Июндан сентябргача гуллайди, сентябрь охирларп-дан бошлаб мевалари етилиб боради.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Ўрта Осиёда кўп учрайди, ариқлар, сойлар, кўллар четларида, ботқоқ-

лик, сернам жойларда шолিপоялар чеккаларида, баъзан бегона ўт ҳолида экинзорлар орасида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва янги чиққан шохлари (ўти), булар ўсимлик гулга кириши олдидан ва гуллаш вақтида териб олинади.

Қимёвий таркиби. Қорақиз ўтида флавоноидлар, кумаринлар талайгина миқдорда витамин С, каротин, ошловчи моддалар, шилимшиқ, аччиқ моддалар, эфир мойларининг юқлари, марганец ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида бу ўсимлик қонни яхшигина тозалайдиган ва аллергияга қарши таъсир кўрсатадиган восита тариқасида қадимдан маълум. Шу ўтдан тайёрланган дамлама ва қайнатмалар ширинча, рахит, подаграда, жигар, талоқ, тери касалликларида ва раkning баъзи хилларида ишлатилади, сийдик ҳайдайдиган, иштаҳа очадиган, қон тўхтадиган ва терлатадиган восита тариқасида буюрилади.

Замонавий табобатда қорақиз ўтидан тайёрланган гален препаратларининг сийдик ҳайдайдиган, терлатадиган таъсир кўрсатиб, овқат ҳазмини яхшилаши, моддалар алмашинувини жойига келтириши аниқланган. Бу ўсимликда бўладиган полифеноллар бактерияларга кучли таъсир қилиш хоссасига эга, марганец ионлари эса қон яратиш жараёнлари, қон ивишига, ички секреция безлари фаолиятига таъсир ўтказди. Қорақиз ўтидан мойда тайёрланган экстрактдаги каротин яллиғланишга қарши ва яра-жароҳатларни тезроқ битирадиган хоссага эга.

Қорақиз ўти қайнатмасидан болалардаги тери касалликлари, ҳар хил диатезларга даво учун шифобахш ванналар қилинади. Шу ўтдан тайёрланган дамламани шамоллаш касалликларида терлатадиган, сийдик-таносил органларининг касалликларида эса сийдик ҳайдайдиган дори тариқасида буюрилади. Қорақиз қуюқ экстрактдан тайёрланган суртма дорини баданнинг касал жойига суртиш билан бир қаторда шу ўт дамламасини ичириб туриб, псориазга даво қилишда дурустгина натижалар олинган.

Қорақиз ўти препаратлари яра-жароҳатларнинг йирингдан тозаланиб, тезроқ битишига ёрдам беради.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Дорихоналарда сотиладиган 75 г ли қорақиз брикетларини ҳар бири 7,5 г дан келадиган ўн бўлакка бўлиб, бир бўлагини устига 1 стакан қайноқ сув қуйилади-да, 10 минут дамлаб қўйиб, кейин сузиб олинади. Эрталаб ва кечқурун 1 ош қошиқдан ичиш учун буюрилади. Шу дамламанинг ўзи-

ни ванна қилиш учун ишлатса ҳам бўлади (бола ванна-насиға 1 стакандан солиб).

2. Майда тўғралган қорақиз ўтидан 4 ош қошиқ миқдорида олиб, устиға 1 л миқдорида қайнаб турган сув қўйилади-да, тун бўйи дамлаб қўйилади кейин сузиб олинади-да, ярим стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

3. Майда тўғралган қорақиз ўтидан 20 г миқдорида олиб, сирланган идишға солинади-да, устиға 1 стакан сув қўйиб, идиш оғзи беркитилади ва идишни қайнаб турган сувға қўйиб, 15 минут қиздирилади, кейин 45 минут совутиб қўйилиб, сузиб олинади, устиға сув қўйиб, ҳажми 200 мл га етказилади. 1 ош қошиқдан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

4. Майда тўғралган қорақиз ўтидан 3 ош қошиқ олиб, устиға 2 стакан сув солинади-да, идиш қопқоғини беркитиб қўйиб, 10 минут қайнатилади. Бу қайнатмани юз ювиш ва баданнинг бошқа жойларини чайқаш учун ишлатилади.

5. 10 г қорақиз ўти, 5 г ёнғоқ барги, 20 г капалакгул ўти, 15 г қариқиз илдизи, 10 г қичитқон ўти, 10 г мингяпроқ гули, 10 г қора смородина барги, 15 г ертут баргини яхшилаб аралаштириб, ундан 20 г олинади ва устиға 1 л хом сув қўйиб, 10 минут қайнатилади. Соат сайин 30 г дан ичиш учун буюрилади. Тери касалликлари, ширинча ва рахитда эса болаларға 1 ош қошиқдан ичирилади.

ҚОРАҒАТ, ҚОРА СМОРОДИНА

(Смородина черная)

Ботаник таърифи. Қора смородина — сершоҳ бўлиб ўсадиган кўп йиллик бута, бўйи 2 м гача боради, новдаларп сарғиш-кулранг тусда. Пояларининг пўстлоғи — тўқ қўнғир ранг. Барглари навбатма-навбат жойлашган, бандли, ўзига хос хушбўй ҳиди бор. Гуллари бинафшаранг-қизил ёки пушти-кулранг тусда, солиниб турадиган шингиллар ҳосил қилади. Мевалари қора ёки тўқ бинафшаранг хушбўй резавор мева, уруғи кўп бўлади.

Май — июнда гуллайди, мевалари июль — августда етилади.

Географик тарқалиши. Тоғ дарёлари ва дараларида, айниқса, Иссиқкўл ва Ички Тяньшанда ёввойи ҳолда учрайди. Ўрта Осиёнинг барча республикаларида кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: барглари ва мевалари.

Кимёвий таркиби. Қорағат мевалари жуда қимматли сервитамин неъматдир. Унда С, В₁, В₆ ва Р витаминлари, каротин кўп. Меваларида анчагина қанд моддалари, органик кислоталар, шунингдек флавоноидлар ҳам бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қорағат меваларини қайнатиб, терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган ва ич суришини тўхтатадиган дори тариқасида ичиш тавсия этилади. Янги меваларидан олинган сувини меъда ва ўн икки бармоқ ичак яра касаллигида, гипоацид гастритлар, спастик колитларда буюрилади, юқори нафас йўллари касалликларида (томоқ касаллиги, кўкйўтал ва бошқаларда) асалга аралаштириб берилади.

Қандли диабет, ревматизм, подагра, лимфа безлари сили, цистит, буйрак-тош касаллиги, шамоллаш касалликларида, шунингдек сийдик ҳайдовчи восита тариқасида қорағат баргларини дамлаб, чой ўрнида ичиш буюрилади. Қорағат куртаклари билан меваларини мусалласга солиб, дамлаб ичилса, сурги бўлади, шакар сепиб ейилса, одам кўнгли очилиб, руҳи тетиклашади. Жигар касалликлари, бавосил, аёллар касалликлари, буқоқда қорағат гулларида тайёрланган қайнатма ҳам буюрилади.

Замонавий табобатда қорағат барглари ва меваларининг яллиғланишга қарши; терлатадиган, сийдик ҳайдайдиган, ич суришини тўхтатадиган (ошловчи моддалари борлиги учун) таъсир кўрсатиши, шунингдек пектинлари шилимшиқ ҳосил қилиб, сурги ўрнини босиши аниқланган. Қорағат баргларида тайёрланган дамлама организмдан ортиқча урат ва оксалат кислоталар чиқиб кетишига ёрдам беради, деб ҳисобланади. Қорағат юрак-томирлар системаси, меъда-ичак йўли ишини жонлантириб, организмнинг ҳимоя кучларини оширади, капиллярлар ўтказувчанлигини камайтириб, марказий нерв системасидаги қўзғалниш жараёнларини сусайтиради. Қорағат барглари ва мевалари чой қилиб дамлаб ичиладиган турли йиғмалар таркибига киради. Қорағатни турли инфекциялар касалликлар вақтида, меъда яра касаллигидан соғайиб келаётган кишиларга, гипоацид гастритлар, гипертония касаллигида кўп буюрилади (меваларини 100 г дан ҳўллигича ейиш тавсия этилади).

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Қорағат меваларидан 3 ош қошиқ (15 г) миқдориди олиб, сирланган идишга солинади-да, устига қайнаб турган 200 г (1 ста-

кан) сув қўйилади, илдиш қопқоғини беркитиб, уни қайнаб турган сувга қўйилади. 15 минут қайнатилади, кейин сувдан олиниб, камида 45 минут совитиб қўйилади, сузиб олиниб, ҳажми қайнаган сув қўшиб 200 мл га етказилади. Сервитами дори тариқасида 1/2 стакандан кунига 2—3 маҳал ичилади.

2. Майда тўғралган қорағат баргларида 2—3 ош қошиқ олиб, устига қайнаб турган 500 мл сув қўйилади. Батамом совугандан кейин сузиб олинади. 1/2 стакандан кунига 3 маҳал ичиш учун буюрилади.

3. Қорағат меваларидан 2 ош қошиғи устига қайнаб турган 1 стакан сув қўйиб, 15 минут дамлаб қўйилади, 1—1/2 стакандан кунига 3—4 маҳал ичиш учун буюрилади.

4. Қорағат баргларида тайёрланган 5% ли дамламини кунига 500 мл дан ёки экстрактини овқат олди-дан 1 чой қошиқдан кунига 2 маҳал сийдик ҳайдайдиган ва ревматизмга қарши восита тариқасида ичилади.

ҚОҚИ УТ, МОМАҚАЙМОҚ

(Одуванчик)

Ботаник таърифи. Барча қисмларида сутсимон шира бўладиган кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Илдизи — йўғон, этдор бўлиб, камроқ шохланади, узунлиги 60 см га ва диаметри 2 см га боради. Барглари — чўзинчоқ наштарсимон шаклда бўлиб, илдиз ёнида тўпбарглар ҳосил қилади. Қоқи ўт бўйи 5—30 см гача борадиган ичи кавак гулпоялар чиқаради, гулпоялари бир нечта бўлади ва учига томон сал ингичка тортиб боради. Гуллари сап-сариқ бўлиб, диаметри 3—5 см келадиган якка-якка тўпгуллар — саватчалар ҳосил қилади. Меваси кумушсимон-қўнғир тусли майда уруғ, урчуқ шаклда бўлади.

Апрель-май ойларида гуллайди, май — июнда мевалари еттилади.

Географик тарқалиши. Урта Осиёдаги ҳамма республикаларда кўп учрайди. Ариқ-сойларнинг бўйида, ўтлоқлар, йўл четлари, тураржойлар яқинида ўсади.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари, баъзида барглари билан бирга кавлаб олинadиган илдизлари. Илдизлари кузда кавлаб олинади, барглари билан илдизлари эса ўсимлик гул чиқармасидан илгари баҳорда йиғилади.

Қимёвий таркиби. Қоқи ўтнинг тупгуллари билан баргларида тритерпен спиртлар, витамин С ва В₂, шунингдек темир, кальций, фтор ва бошқа моддалар бор. Илдизларидан ҳам тритерпен бирикмалар — тараксерол, псевдотараксерол ажратиб олинган. Бундан ташқари, қоқи ўт илдизларида инулин, каучук, аччиқ гликозид, шилимшиқ моддалар, ёғли мой, органик кислоталар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қоқи ўтдан иштаҳа очадиган аччиқ дорилар тайёрлаш учун кўпроқ фойдаланилади. Бундан ташқари, қоқи ўт сийдик ва ўт ҳайдайдиган, терлатадиган, балғам кўчирадиган, ични юмшатадиган хоссаларга эга. Қоқи ўтдан тайёрланадиган гален препаратлардан камқонлик, умуман қувватсизликда, нафас органлари касалликлари, қандли диабетда, қорин дамланиб, қабзият бўлиб юрадиган маҳалларда, бавосил, сариқ касаллиги, ўт-тош касаллиги ва бошқаларда фойдаланилади.

Ибн Сино қоқи ўтнинг сутсимон ширасини жигар, талоқ касалликлари, истисқо давосига ишлатган, уни баданнинг сўғал тошган, қадоқ бўлган, илон-чаён чаққан жойларига суришни буюрган. Чаён чаққан жойга янги қоқи ўтни майин қилиб эзиб, малҳам қилиб қўйса ҳам бўлади.

Замонавий табобатда қоқи ўтнинг илдизи дамлама ва кукун ҳолида иштаҳа очиш, ўт ҳайдаш ва ични юмшатиш учун қўлланилади. Уни умумий дармонсизлик ва кўкрак оғриғи маҳалларида ҳам буюрилади. Қоқи ўт препаратлари қондаги холестерин миқдорини камайтиришга ёрдам беради, шунинг учун атеросклерозда ҳам фойдали деб ҳисобланади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Майда тўғралган 1 ош қошиқ миқдоридаги қоқи ўт илдизлари устига 1 стакан қайноқ сув қўйиб, 20 минут дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиб, иштаҳа очиш учун овқатдан 30 минут илгари ярим стакандан ичилади.

2. Майда тўғралган қоқи ўтдан уч ош қошиқ миқдорида олиб, устига 2 стакан қайноқ сув қўйилади ва 20 минут қайнатиб, кейин сузиб олинади. Ўт ҳайдайдиган восита тариқасида 1 стакандан кунига 2 маҳал ичилади. Бу қайнатмани сиртга ишлатиш ҳам мумкин.

3. Майда тўғралган 1 ош қошиқ қоқи ўт илдизи ва шунча миқдор қариқиз ўтидан олиб, аралаштирилади, устига 3 стакан қайноқ сув қўйиб, 10 соат дамлаб қўйилади, кейин 10 минут қайнатилиб, сузиб олинади, **Экзема (гуш касаллиги)** да ярим стакандан кунига 4-

5 маҳал ичилади. Бу қайнатмани ичиш билан бир қаторда унга докани ҳўллаб, касал жойга қўйиб турниш ҳам ўринлидир.

ҚУЛУПНАЙ, ЕР ТУТ

(Клубника, земляника)

Ботаник таърифи. Қўп йиллик ўтсиммон ўсимлик, вегетатив йўл билан, жингалаклари ёрдамида тез кўпаяди. Барглари илдизига яқин жойларидан чиқади, уч япроқли, гуллари — беш бўлакли, пояларининг учларидан чиқади. Гул косачаси — икки қаторли. Мевалари аксари чўзиқ тухумсимон шаклда бўлиб, тўқ қизил рангда, кўпинча ширин, жуда хушбўй. Тури ва навига қараб меваларининг ранг-туси оч ёки тўқроқ бўлиши мумкин. Меваларининг юза қисмида майда-майда қуруқ мевачалари (уруғлари) бўлади.

Қулупнай апрель — майда гуллайди, мевалари май — июнда пишади.

Географик тарқалиши. Урта Осиё ва Қозоғистонда шарқ қулупнайи деган тури ўсади. Ўзбекистонда кўп экилади. Қуруқ ёнбағирларда, ўрмон четларида, бутазорлар ораси ва бошқа жойларда ёввойи ҳолда ҳам учрайди.

Мевалари жуда нозик резавор мева бўлганидан, уларни яхши етилганидан кейин, шудринг кўтарилиб бўлганидан сўнг, эрталабки соатларда ёки кечқурун, шунда ҳам қуруқ идишга териб олиш керак, чунки меваларига нам тегадиган бўлса, улар тез бузилиб қолади.

Ишлатиладиган органлари: мевалари ва барглари.

✶ **Қимёвий таркиби.** Меваларида лимон, олма кислоталари, эфир мойи, ошловчи моддалар ва пектин қандлар, талайгина миқдорда витамин С, каротин ва алкалоид юқлари бор. Қулупнай мевалари темирга анча бой бўлиб, шу жиҳатдан олхўри ва узумдан устун туради.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қулупнайнинг мевалари ҳўллигича ёки қоқи ҳолида, меваларининг суви, барглари ва илдиз поялари жигар, меъданичак йўли, сийдик чиқариш системаси касалликларида кўп ишлатилади, иситма касалликларида ва одам заҳарланиб қолган маҳалларда терлатадиган восита тариқасида қўлланилади, камқонлик, ревматизм, подагра ва бошқа бир қанча касалликларда буюрилади. Бадан тернисига доғ тушганида, сепки. ва ҳуснбузарларни йў-

қотиш учун мевалари ва янги олинган суви бадан сиртига ишлатилади. Бунинг учун аксари қулупнай меваларини эзиб, баданнинг тегишли жойларига чаплаб қўйилади. Қулупнай мевалари ва баргларида сувда экстракт тайёрлаб, буни оғиз ва томоқни чайиш, шунингдек, гуш касаллиги, йирингли яра ва жароҳатларга, бадан қичувига даво қилиш учун ишлатилади. Бўғим оғриқлари, қабзият, гипертония касаллиги, атеросклерозда мевалари буюрилади, улардан гижжаларни тушириш учун ҳам фойдаланилади. Қулупнай қоқисининг қайнатмаси терлатадиган ва сийдик ҳайдайдиган восита тариқасида қўлланилса, илдизи ва илдизпоясидап тайёрланган қайнатмаларни қон кетишини тўхтатадиган, ични қотирадиган восита тариқасида буюрилади, шунингдек буйраклар, ўт йўлларидаги қум ва майда тошларни тушириш, нафасни енгиллатиш учун ҳам ишлатилади. Бир замонларда қулупнайни одамни умуман қувватга киритадиган ва ёшартирадиган восита деб библишган.

Замонавий табобатда овқат ҳазминни яхшилаш, қон яратилишини жонлантириш учун, гастритлар, яра касаллиги, энтероколитлар, гепатитларга даво қилиш учун қулупнай кўп ишлатилади, уни миокардитлар, юрак ишемия касаллиги, гипертония касаллиги, атеросклероз, подагра, гипертиреоз ва бошқа касалликларда ҳам буюрилади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 1 ош қошиқ барглари ёки мевалари устига бир стакан қайноқ сув қуйиб, 10 минут қайнатилади, кунига 3 маҳал, ҳар сафар 1 стакандан ичилади.

2. Сийдик-тош касаллиги ва подаграга қарши 10—15 кун давомида ҳар куни 0,5—1 кг қулупнайни 3—4 маҳалга бўлиб еб туриш тавсия этилади.

3. 1 ош қошиқ микдордаги янчилган қуруқ қулупнай ўти устига 1 стакан қайноқ сув қуйиб, 2—3 соат дамлаб қўйилади, кейин сузиб олиниб, 1 стакандан кунига 3—4 маҳал ичилади (қулупнай чойи).

ҚУШҚУНМАС, САРИҚ ГУЛ

(Волчец кудрявый)

Ботаник таърифи. Жуда сершоҳ бўлиб ўсадиган бир йиллик ўтсимон ўсимлик, бўйи 20—70 см га боради, ёпишқоқ бўладиган туклар билан қопланган ўқ илдизи бор, пояси тўғри ўсади, илдиз ёни барглари чўзинчоқ

бўлиб, бўйи 20 см гача боради, ўткир тишли. Поясидан чиқадиган барглари бандсиз. Гуллари — майда, найсимон, пояси ва шохларининг учиди якка-якка саватчалар, бўлиб тўпланган, сарғиш. Меваси — 8—10 мм узунликдаги сарғиш — жигарранг уруғ, устки томонида кокили бор.

Апрель — августда гуллайди, май — сентябрда мева тугади.

Географик тарқалиши. Бу ўсимлик Урта Осиёнинг барча жумҳуриятлари ва Кавказда, собиқ Иттифоқнинг Европа қисми жанубида учрайди. Баъзи жойларда экилади ва ёввойи ҳолда ҳам ўсади. Қушқўнмас ёввойи ўт тариқасида йўллар четида, яйловларда, тоғ олди водийлари ва ён бағирларда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: ўсимлик гуллаб турган пайтда йиғиб олинadиган ўти.

Кимёвий таркиби. Бу ўсимлик кам ўрганилган. Утида 0,2% миқдорида кинин деган секвитерпен лактони, аччиқ моддалар, 5% атрофида қатролар, шунингдек шилимшиқлар, стеринлар, ошловчи моддалар, эфир мойи ва витамин С бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қушқўнмасдан саратон, сариқ касалликларида, овқат ҳазми бузилиб, меъда-ичак йўлининг иши кучайганда, подагра, ипохондрия касалликларида, шунингдек нафас йўллари, буйракнинг яллиғланиш касалликларида, пешоб қийинлашган маҳалларда фондаланилади.

Замонавий табобатда қушқўнмас ўтидан тайёрланган дамлама ва экстрактни иштаҳа очиш ва овқат ҳазмини яхшилаш учун қўлланилади. Бу ўт таркибидаги таъсир кўрсатувчи модда меъда-ичак йўли ишини кучайтирадиган кининдир. Қушқўнмас препаратларининг катта дозалари одамнинг оғзи ачишига, қусишига, ичи суришига ва бошида оғриқ туришига сабаб бўлади.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. Простата безиракида қуритилган қушқўнмас ўтини майда янчиб 1—2 г дан ичилади.

2. Қушқўнмас ўтининг ер устки қисмидан тайёрланган дамлама (20,0:200,0) ва суюқ экстракт иштаҳани очиш учун бир ош қошиқдан ёки 20—30 томчидан 3 маҳал ичилади.

ҚҰЗИҚУЛОҚ

(Зопник колючий)

Ботаник таърифи. Бўйи — 35 см гача борадиган кўп йиллик ўсимлик. Поялари — оддий, бир талай туклар билан қопланган. Барглари устки томондан ғадир-будир, юзига тақалиб турадиган туклари бор, пастки томондан оқ туклар билан қопланган ёки кигизсимон. Гуллари — икки лабли, қирмизи-қизил-бинафшаранг гусда, рўваклар ҳосил қилади. Бу кўп йиллик ўсимликнинг бошқа бир тури — туганакли қўзиқулоқ ҳам бор, у бўйи 150 см га борадиган ўсимлик бўлиб, туганакка ўхшаган йўғонлашмалари бўладиган тизимчасимон илдиз чиқаради; поялари оддий ёки шохланган, яланғоч ёки туклар билан сал қопланган. Гуллари икки лабли, пуштига мойил, қалин рўвакларга йиғилган бўлади.

Бу ўсимликнинг биринчиси май — июнда, иккинчиси июлдан августгача гуллайди.

Географик тарқалиши. Қўзиқулоқ Ўрта Осиёда, Кавказ, Украина, Белорусь, Россиянинг Оврупо қисмида, туганакли қўзиқулоқ эса, бундан ташқари, Сибирь, Ўзоқ Шарқда ҳам учрайди.

Ишлатиладиган органлари: илдизлари ва илдизпоялари.

Кимёвий таркиби. Қўзиқулоқ етарлича ўрганилган эмас. Туганакли қўзиқулоқда эфир мойи ошловчи моддалар, алкалоидлар, туганакларида сапонинлар бор. Алкалоидлари баргларидан ҳаммадан кўра кўпроқ бўлади.

Таъсири ва ишлатилиши. Халқ табобатида қўзиқулоқ яллиғланишга қарши, буриштирадиган, жароҳатларни битирадиган, қон тўхтатадиган, ўт ҳайдайдиган ва иссиқни туширадиган восита тариқасида ишлатилади. Гастрит, меъданинг яра касаллиги, бавосил, бронхит, ўпка силида ва одам умуман қузватдан кетган маҳалларда қўзиқулоқ қайнатмаси ёки спиртда тайёрланган тинктураси буюрилади. Илдизини кукун қилиб, жароҳатларга сепилади (уларнинг тезроқ битиши учун).

Замонавий табобатда бу ўсимликнинг сурункали гастрит билан оғриган касалларда меъда-ичак йўли ишини жонлантириб, овқат ҳазмини яхшилаши, оғриқларни камайтириши аниқланган.

Тайёрлаш ва ишлатиш усуллари. 1. 2 ёки 4 ош қошиқ қуритилган қўзиқулоқ ўти устига 2 стакан қайноқ сув қуйилиб, қайнаб турган сув ҳаммомига 10 минут

қўйиб қўйилади, совуганидан кейин сузиб олинади. Овқатдан 30 минут илгари $\frac{1}{2}$ стакандан кунига 3 маҳал ичилади.

2. Майдаланган 10 г қуритилган ўт устига 200 мл миқдорда ароқ қўйилиб, 7—10 кун турғизиб қўйилади, кейин сузиб олиниб, овқат олдидан 20 томчидан кунига 3 маҳал ичилади.

ҒУЗА

(Хлопчатник мохнатый)

Ботаник таърифи. Бўйи 120 см гача борадиган бир йиллик маданий ўсимлик. Илдиз системаси кучли ўсиб, кўп шохлайди. Поялари тўғри ўсади, булар ҳам кўп шохлайди. Поя ва шохлари оддий тукчалар билан қопланган, бир талай қора ҳоллари бўлади. Барглари навбатма-навбат жойлашган, йирик, думалоқ ёки буйраксимон шаклда бўлиб, йирик бандли. Гуллари аксари оч-сарик рангда бўлиб, диаметри 7 см гача боради, гул бандлари бор. Меваси — уч ёки беш палла бўлиб очиладиган тухумсимон ёки думалоқ кўсак. Уруғлари қора-қўнғир тусли қаттиқ пўст билан қопланган — чигит.

Июль — сентябрда гуллайди, сентябрь — октябрда етилади.

Географик тарқалиши. Ўзбекистонда энг муҳим экинларнинг бири. Ғўза Ўзбекистондан ташқари, бошқа Ўрта Осиё республикаларида ҳам бир қадар кўп экилади.

Ишлатиладиган органлари: пахта толаси, илдизларининг пўсти, чигити.

Кимёвий таркиби. Ғўза илдизларининг пўсти, яъни пўстлоғида захарли хоссага эга бўлган госсипол, ошловчи моддалар, витамин С ва K_1 бор. Чигитида 40 фонзга яқин мой, оқсил моддалар бор, госсипол ҳам топилган. Гулларида госсипин, кверциметрин, гербацин, госсипитрин ва бошқа флавоноидлар топилган. Баргларида лимон ва олма кислоталар бор. Толаси (пахтаси) нинг 95 фонзгача қисми целлюлозадан иборат, унда оқсил ва қатрон моддалар, қаттиқ ёғлар, эркин стеаринлар ва бошқа моддалар бор.

Таъсири ва ишлатилиши. Ғўза гулларида бўладиган флавоноидларнинг қил томирларни мустаҳкамлаб, қон босимини тушириши ва юракнинг тож томирларини қувватлаши тажриба қилиб ўтказилган текширишлардан маълум. Илдизининг пўстлоғидан тайёрланган қайнат-

ма ёки экстрактларни ичдан ва сиртдан қон кетаётган маҳалларда қон тўхтатадиган восита тариқасида ишлатиш тавсия этилади. Чигитидан пахта мойи олинади, бу мой кунгабоқар ва кунжут мойи билан бир қаторда баданнинг касал жойларига ийлаш ва каллийли совун тайёрлаш учун ишлатилади. Пахта чигитидан олинадиган госсипол псориаз, темиратки ва бошқа тери касалликлари давосига қўлланади. Ғўза пояларидан спирт, баргларида лимон ва олма кислоталари олинади, толасидан табобатда ишлатиладиган пахта, бинтлар, доқа ва коллодий тайёрланади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Ажгон, зиран кармони	5
Айланд сассиқ дарахт	6
Аломат чой	7
Анжабор, ерқуноқ	8
Анжир	10
Анор	11
Арпа	13
Арпабодиён	15
Арслонқуйруқ	16
Афсанак, термопис	18
Ачамбитти, жағ-жағ	19
Ачиқмия, талхак, оқ какра	21
Бангидевона	22
Беҳи	23
Бинафша, дала бинафшаси	25
Бодом	27
Бодринг	28
Бозулбанг, бангидевона	30
Бутасимон аморфа	31
Буғдқй	32
Бўноч, ўлмас ўт	34
Бўймодарон	36
Гармдори, қалампир	37
Гилос	39
Гуруч	40
Данакли оққурай	41
Дармана	42
Дастарбош	44
Дафна дарахти	45
Девортаги ути	47
Доривор гулхайри	48
Еренғоқ	50
Ерчой	51
Ерқалампир	52
Етмак, беҳ	53
Еввойи сабзи	55
Ёнғоқ	57
Жамбил	58
Жийда	60
Жилонжийда, унаби	62
Жўка, арғувон	63

Зайтун	65
Заяфар	66
Зира	68
Зигир	69
Зубтурум	71
Игир	73
Илончўп	76
Исириқ	77
Исмалоқ	79
Исфарақ	80
Исигақ, булдуруқ	82
Итузум	83
Каврак, сассиқ каврак	85
Қади ўт, доривор валериана	86
Қапалакгул	88
Қарам	89
Қарафс	91
Қартошка	93
Қанакунжут	94
Қунгирадор каланхой	95
Қаноп, кендир	97
Қашнич	98
Келин тили	100
Қийик панжа, пахтақ, оқлил	101
Кичик буригул	103
Ковул	105
Қунгабоқар	105
Қунжут	108
Қўк бўтакўз	109
Лавлагн, қизилча	111
Лимон	112
Лимонўт	113
Ловня	115
Маврак	117
Маймунжон-парманчак	119
Маккажўхори	120
Малина, парманчак	122
Маралқулоқ	123
Маржон дарахт	125
Мингдевона, шайтон коса	127
Мойчечак	128
Наврўзгул	130
Наъматак, итбурун	131
Нок	133
Нуфар	135
Нўхат	136
Оддий силлбум	138
Оддий тоғжамбил	138
Оддий қизилмия, чучукмия	140
Олма	142
Олхўри	143
Олча	145
Омонқора	147
Оғқулоқ	148
Оқ абужақл тарвузи	150
Оқ акация	152

Оқ қаррак	153
Оқ сергаш	154
Оқ тут, Салхи тут	156
Оқ қайин	157
Оққалдирмоқ, кұка	160
Оқ қундуз	162
Оғма саллагул	163
Парпи	164
Парпи гул	167
Пахмоқ қариқиз	168
Пақ-пақ	170
Петрушка	171
Пиёз	173
Писта	175
Райҳон	176
Ровоч	178
Рўян	179
Сабур, дарахтсимои алоэ	181
Салиб	185
Самбитгул	186
Санчиқ ўт, сассиқ ўт	187
Саримсоқ пиёз	189
Сариқбош ўт	191
Сариқ гул	192
Сариқ зира	194
Сариқчай	195
Сарсабил	197
Сассиқ алаф, зангноя	199
Сафро ўти	200
Сачратқи	202
Седана	203
Сигир қуйруқ	205
Совунўт	207
Сохта каштан	208
Сув қалампир, сузомчи	210
Сули	211
Тарвуз	213
Тахаш, оддий эрмон	215
Темиртикан	217
Тизмагул, вербена	219
Тикан дарахт	220
Тиллабош	221
Тирноқгул	223
Ток, узум	224
Тотум, тутум	226
Тош валериана	228
Тоғжумрут, итжумрут	229
Тоголча	231
Тоғ райҳон	232
Тоғ қудуси	233
Тулки печак, мингбош	234
Тулки қуйруқ	236
Турп	237
Тухумак	238
Укроп	240
Учма қўйтикан	242

Хантал, хартал	242
Хапри, қисроқ	244
Херниария	244
Хурмо	246
Чакамиғ	247
Чаканда, маймунжийда	248
Черкез	250
Чой	251
Шафтоли	253
Шеролғин	254
Шилдирбош	255
Шотара	256
Шоқ тут	258
Эман еки болут	260
Эрмон, шувоқ	261
Яллиз	263
Янтоқ	265
Урик	266
Қалин барғли берғения	268
Қарқиз, пахмоқ	270
Қашқар беда, сариқ беда	272
Қизил дўлана, зардақ дўлана	273
Қизил тасма, бурған қушторон	276
Қизилча, зоғаз	278
Қизилюгурик	279
Қизилқон ұт	280
Қирқбўғим	281
Қирққулоқ, қилдори	283
Қичитқи ұт, газанда	284
Қовоқ	286
Қовун	288
Қончўп	289
Қончўп, сангвизорба	291
Қора андиз	293
Қора арча, қизил арча	294
Қора бугдой	296
Қора зира	297
Қора зирк	299
Қоратерак, мирзатерак	302
Қорақиз, иттиканак	303
Қорағат, қора смородина	305
Қоқи ұт, момақаймоқ	307
Қулуннай, ер тут	309
Қушқўнмас, сариқ гул	310
Қўзиқулоқ	312
Ғўза	313

Илмий-оммабон нашр

Восил Каримов, Асадулла Шамаҳмудов

ХАЛҚ ТАБОБАТИ ВА ЗАМОНАВИЙ ИЛМИ ТИБДА
ҚУЛЛАНИЛАДИГАН ШИФОБАХШ ЎСИМЛИКЛАР

Ибн Сино номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, Тошкент,
Навий кўчаси, 30

Научно-популярное издание

На узбекском языке

Васил Каримов, Асадулла Шамаҳмудов

ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ В НАРОДНОЙ
И СОВРЕМЕННОЙ МЕДИЦИНЕ

Издательско-полиграфическое объединение имени Ибн Сины,
Навои, 30,

Муҳарририят мудир *Б. Мансуров*
Муҳаррирлар *А. Қодирова Д. Ғуломова*
Бадний муҳаррир *М. Эргашева*
Техмуҳаррир *Л. Хижова*
Мусаҳҳиҳ *Н. Абдуллаева*

ИБ № 1843

Босмхонага 19.02.93 да берилди. Босишга 15.07.93 да рухсат этилди.
Бичими 84×108^{1/32}. Газета қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли
ли босма табоқ 16,8. Нашр, босма табоқ 18,06. Шартли бўёқ-оттиски 17,01,
Жами 100 000. нусха. 4326 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида, /
114—90 рақамли шартнома,

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмхонаси,
700002. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-бек кўча, 2 уй